

જીવનનો કારભાર

રમણી આદતો, આપણી નિષ્ક્રિયતાઓ, આપણી સફળતાઓ, આપણી સાધનાઓ, આપણી આધિ ઉપાધિઓ—આ બધું શી રીતે બને છે? જીવનનો કારભાર પણ વિગતો ચાહે છે, બચરથા ચાહે છે, ચોજના ચાહે છે. જીવનના આવાં કારભાર પર કાળું સવા માટેની ધ્યેયદાનું સૂચનાઓ અહીં કરવામાં આવી છે. ઉપદેશના સૂત્રો અહીં મેં ટાંક્યાં નથી. અથરા આદર્શોની સોનેરી જામ પણ અહીં મેં નાખી નથી. વાંચકને કામ લાગે. એના માનસનો દીવો જરા તંજ થાય. એને પોતાને બરાબર ખ્યાલ આવે એવા આચરણના અખતરાને આ ભેખોમાં પાથરવામાં આવ્યો છે.

સામાન્ય વાચકને લક્ષમાં રાખીને આ ભેખોનું ધડતર થયું છે. થીજેલા જીવનમાં આરામ, ઉત્સાહ, પુરુષાર્થની ભાવના જાગ્રત થાય એ વસ્તુ નજર સામે રાખી છે.

પણ આ પુસ્તકને વધુ ઓળખવાની જરૂર નથી.

સુખ્ય વિક્રતા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. ૫૮ બો. કસ. નં. ૬૭૮ મું. બ. ૬-૨

પો. ૫૮ બો. કસ. નં. ૭૩ અ. મ. દા. વા. ૬

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૪૬૮

કિંમત ૩-૦-૦

ગ્રંથનામ યુગ્મી સેવાઓ

વર્ગાંક ૪-૬

આપની સેવામાં

જિતુભાઈ મહેતા

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ધ

મીમરાજ બિલ્ડીંગ, નવી હતુમાનગલી • મુંબઈ-૨.

૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી • અમદાવાદ-૬.

આવૃત્તિ પહેલી : ૧૯૪૫

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૫૪૬૮

મૂલ્ય

૩—૦—૦

[ટ. ખ. ત્રણ આના]

પ્રકાશક
લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ ગાંધી
ભારતી સાહિત્ય સંઘ
૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી
અમદાવાદ

સુદૃઢ
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
ધી નવપ્રસાદ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
ધીકાંઠા • નોવેલ્ટી ટોપીઝ પાસે
અમદાવાદ

અર્પણ

પત્રકારત્વને ખીલવા માટેનો બગીચો માનનારા
સામળદાસભાઈને

હવે પછી પ્રગટ થનારાં લેખકનાં પુસ્તકો

- ઓ પંખી

(દૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ)

- ચિત્ર અને ચિંતામણી

(રૂપેરી જગતનાં લખાણો)

ઉડાન ને આકાષ

(અવનવા લેખોનું સંગ્રહ)

- સાંભળો ‘ચંડૂલ’ બોલે છે

(કલા અને સાહિત્યના લેખો)

અપના પરાયા

(અનુવાદોનો સંગ્રહ)

કેડી ભણી

સાહિત્યના પુસ્તકનું પાનું અને અખબારના પાનાને આજે અણખનાવ નથી. આજે તો પત્રકારત્વ એટલું ખીલવા માંડ્યું છે કે પુસ્તકનાં પાનાં કરતાંય ક્યારેક અખબારોની કટારો વધુ સાહિત્ય આપે છે, વધુ ચિંતન આપે છે, વધુ ભાષાનો ઘાટ આપે છે, વધુ શૈલીના અખતરા રજૂ કરે છે.

અખબારો રાજ ઝબકે છે અને રાજ એના ઝબકતા દીવા એલવાઈ જાય છે એમ માનવામાં આવે છે, પણ સમાચારોનો ભારો ખાંધીને જ પત્રો આજે જાગતાં નથી. તેમ મનોરંજન માટે જ કટારોને શબ્દોથી શણગારવામાં આવતી નથી.

અખબારનાં પાનાંમાં ઘણું ઘણું પ્રસિદ્ધ થાય છે. જનતાની પાસે એ સાહિત્ય જાય છે એટલે એનામાં જનતાને આકર્ષવાની શક્તિ હોવી જ જોઈએ. પુસ્તક કરતાં અખબારો વાંચનારો વર્ગ બહોળો છે. અખબારમાં લેખો લખનારો એના વાચકથી અતડો ન જ રહી શકે. એની અંદર કલમ પાથરનારને અગીયાની જેમ ખીલવું પડે છે.

એની કલમને સૌથી પહેલાં તો ખૂબ ઝડપી બનવું પડે છે. ગમે તેવા ઘોંઘાટ વચ્ચે, ગમે તેવા સમયે, ઉગ્ગરો હોય, થાક હોય, ગમે તે ઉપાધિ હોય તોયે એની કલમને કટારો માટેની સામગ્રી આપી દેવી જ પડે છે.

આનો અર્થ એવો નથી કે કટાર લખનારો વિચારક નથી. ચિંતનને એણે ઘૂંટી રાખ્યું હોય છે, એનાં નિરીક્ષણોને એણે ઘોળા રાખ્યાં હોય છે, પણ એના મસ્તકમાં એવી વ્યવસ્થા આવી જાય છે કે કલમ એપડયા પછી એ એના ચિંતનમાંથી, એનાં નિરીક્ષણોમાંથી તરત તાંતણા ઉપાડી શકે છે અને એની કૃતિ તરત રૂપ લઈ શકે છે.

આ પુસ્તકમાં મારાં જે લખાણો છે એ મેં ખાસ સમય લઈ લખ્યાં નથી, કોઈ એકાંત સ્થળે જઈ લખ્યાં નથી, પણ કટારોના એક જ સાદના જવાબમાં લખ્યાં છે. કેટલીક વાર તો પાનાની અંદર એક-દોઢ કોલમની જગ્યા ખાલી રહી ગઈ હોય એને પૂરવા માટે પણ લખ્યાં છે.

વિકાસની વાતો, ધડતરનો ઘાટ, આશા નિરાશાનાં ઝાંખાં અને સોનેરી ફિરોજો, માનસિક શક્તિનાં વહેતાં ઝરણાં, જીવન જીવવા માટેનો ઉમળકો હાથ કરવા માટેની તસલ્લી, નિશ્વાસમાંથી કલાનાં ફૂલ વેરવાની વૃત્તિ, થોડાં વાક્યોની વાડમાં ગ્રિંદગીને નહિ પૂરી દેવાની સૂચના, આકાશના તારામાં મન ગૂંથી દેવાની ભલામણ-આવું આવું બાણું આ લેખોમાં લખાયું છે.

વાચક સાથે સાવ દોસ્ત બની જઈને આ બધું લખાયું છે. જીવનની ચાવી મારા હાથમાં આવી ગઈ છે એવા મિથ્યાભિમાનથી આ લખાણોએ રૂપ લીધું નથી. માનસને એક પ્રયોગશાળા સમજી, સહુ સાથે મળી, સાથે સમજી શકોએ એવી શૈલીથી મેં જીવનનો આ ફૂલવાડી ખીલવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જીવનમાં ઉતારી શકાય એવી સૂચનાઓ મેં કરી છે. મારાં નિરીક્ષણોનું તોરણ મેં વાચકને મનટાડલે બાંધી દીધું છે.

આપણી આદતો, આપણી નિષ્ફળતાઓ, આપણી સફળતાઓ, આપણી સાધનાઓ, આપણી ઉપાધિઓ-આ બધું શી રીતે અને કે? જીવનનો કારભાર પણ વિગતો ચાહે છે, વ્યવસ્થા ચાહે છે, યોજના ચાહે છે. જીવનના આવા કારભાર ઉપર કામૂ લેવા માટેની વ્યવહારુ સૂચનાઓ આંહીં કરવામાં આવી છે. ઉપદેશનાં સૂત્રો આંહીં મેં ટાંક્યાં નથી, અધરા આદર્શોની સોનેરી જાળ પણ આંહીં મેં નાખી નથી. તમને કામ લાગે, તમારા માનસનો દીવો જરા તેજ થાય,

તમને પોતાને બરાબર ખ્યાલ આવે એવા આચરણના અખતરારને આ લેખોમાં પાથરવામાં આવ્યા છે.

સામાન્ય વાચક માટે મેં ખાસ તકલીફ લીધી છે. પંડિતો જેને નાનો રાખે છે, કેટલાક સાહિત્યકારો જેનાથી દૂર રહે છે, દરજ્જાના વાત લાવી જેને આદ્યો રાખવામાં આવે છે એવા સામાન્ય વાચકને મેં મારો મિત્ર ગણ્યો છે. એના મગજમાં ઊતરે એવી રીતે, એના ઘડતર માટે એનામાં ઉમંગકો જાગે એવા આશયથી મેં મારા આ લખાણોને આકાર આપ્યો છે.

કાઈ લેખો દેશ-પરદેશના ચિંતકોનાં થોડાં વાક્યો પરથી સૂઝ્યા છે કાઈ લેખો જીવતા માનવીઓનાં જીવનમાંથી જડ્યા છે. કાઈ લેખો કાઈની મુલાકાતમાંથી મને સાંપડી ગયા છે. પરદેશી પુસ્તકમાંથી કાઈ વાત લીધી છે તો એને આપણી ભાષા આપી દેવામાં આવી છે. બહુાય લેખો મારા પોતાના છે. મારાં પોતાનાં નિરીક્ષણોમાંથી એ ઊભા થયા છે. મારા રઝગપાટમાંથી મને કેટલાક પ્રસંગો સાંપડી ગયા છે. મારા વાંચનારા સાથે હળી-મળીને મેં આ લેખોની માવજત કરી છે.

‘વહેમાતરમ્’માં આ લખાણો નિયમિત પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યા પછીથી વાચકોના પત્રો આવવા લાગ્યા. વધુ ને વધુ કામજો આવવા લાગ્યા એટલે અડવાડિયામાં બે વાર તો અચૂક આ લેખો આપવાની યોજના કરવામાં આવી. આજે પણ એ ક્રમ ચાલુ જ રહ્યો છે.

સાચું પૂછો તો વાચકોના ઉત્સાહે જ મને આ લેખો લખી વધુ વાળ્યો છે અને એમની સતત સ્તેષાળ માગણીને પરિણામે આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે.

ટૂંકી વાર્તાને બદલે પહેલા પુસ્તક તરીકે હું આ સંગ્રહ રજૂ કરું છું કારણ કે મારી લખેલી ટૂંકી વાર્તાઓ વેરવિખેર પડી છે.

એ શોધું એ પહેલાં આ લેખો શોધાઈ ગયા છે. સાવ સાચી વાત તો એ છે કે ઇશ્વરભાઈની હોંશને લઈને આ પુસ્તક આટલું વહેલું પ્રગટ થાય છે.

શ્રી. સામળદાસભાઈએ આ લેખમાળા 'વંદેમાતરમ્'માં શરૂ કરવાની સૌથી પહેલાં યોજના કરી, એટલું જ નહિ પણ અમે આ પ્રકારના લેખો વિષે સાથે મળી ઘણી ચર્ચા પણ કરી, અને એમણે કેટલાક લેખો માટેની સામગ્રી પણ એમના જીવનના અનુભવમાંથી આપી. આ લેખો 'વંદેમાતરમ્'માંથી પુસ્તકમાં પ્રકટ કરવાની એમણે મને પરવાનગી આપી છે એથી હું એમનો આભાર માનું છું.

મારા વાચકોને હું મારા પ્યારા દોસ્તો તરીકે જ માનતો આવ્યો છું. પુસ્તકના સંપાદક વિના તેઓએ મારી કટારો સાથે સરસમાં સરસ રનેહ આપ્યો છે.

અખબારોની કાપડીઓ મોકલાવ્યા પછી મેં આ લેખોમાં સુધારો કર્યો નથી. પ્રૂફ પણ ખાસ ન્નેયાં નથી. થોડી ભૂલો રહી જવા પામી છે, એમને સમાલી લેવાનું હું કહું છું.

આ લખાણોનું એકદુર્લભ ફિરણ પણ જે વાચકના મન-ધરમાં જશે અને એને રાહત આપશે તો હું ખુશ થઈશ. મારા સંગ્રહનું એ સરસ ઇનામ મને મળેલું હું ગણીશ.

તમારા માથા ઉપર ગોડી બુલબુલનું ગીત જાંટવાની મેં ઉમેદ રાખી છે. તમારી આસપાસ ડોલર પાથરીને સુવાસ પાથરવાની હોંશ મેં જાળવી છે. તમારા પગ આગળ કેડી મૂકી મેં તમારી સાથે બુસાફરી કરવાની મહેનત લીધી છે.

ચાલો, કેડી પગ ખેંચી રહી છે.

અનુક્રમણિકા

૧	સદ્ગુણોત્તી કૂલવાડી	૧
૨	સસ્તી કીર્તિ	૫
૩	માનસની છાંયી	૯
૪	અવાજનો આલાપ	૧૪
૫	જીવનનો શણગાર	૧૮
૬	છોકરો ને ઘૂંઘરો	૨૧
૭	અખોલ આગેવાન	૨૬
૮	આંસુને ઓળખો	૨૯
૯	મકાન અને મન	૩૪
૧૦	શક્તિનાં ઘોડાપુર	૩૮
૧૧	જીવનનો ધૂપ	૪૨
૧૨	કવિ અને મોદી	૪૫
૧૩	ઊર્મિ અને ગુલાબ	૪૯
૧૪	મોરની કલગી	૫૩
૧૫	પસીનાની ચમક	૫૭
૧૬	માનવતાની ઝાલર	૬૧
૧૭	કદમનાનો કાંટો	૬૫
૧૮	હું અને મારું દિલ	૬૮
૧૯	કલાકારની વલણ	૭૧
૨૦	સીમંતિનીનાં પગલાં	૭૪
૨૧	જીવાતોની સૃષ્ટિ	૭૮
૨૨	જરા, માફ કરજો	૮૨
૨૩	વેરાનનાં જળ	૮૫
૨૪	માનવીનો સ્વભાવ	૮૮
૨૫	અજ્ઞાપનાં અજ્ઞવાળાં	૯૧
૨૬	નિદ્રાનો ઉપકાર	૯૪
૨૭	આરસીનું મુખ	૯૯
૨૮	પાપીનો મેળો	૧૦૩

૨૯	ગ્લાનિનું મોજું	.	.	.	.	.	૧૦૬
૩૦	વીણાનો વારસો	.	.	.	.	.	૧૧૦
૩૧	રંગીલો પાનવાળો	.	.	.	.	.	૧૧૪
૩૨	લાગણીનો વહીવટ	.	.	.	.	.	૧૧૮
૩૩	મગજનો બળવો	.	.	.	.	.	૧૨૩
૩૪	ઈન્સાનની ઉકાન	.	.	.	.	.	૧૨૬
૩૫	ઘીનો દીવો	.	.	.	.	.	૧૩૦
૩૬	વાવટાની સ્ક્રિપ્ત	.	.	.	.	.	૧૩૪
૩૭	ફૂલવાડીની હવા	.	.	.	.	.	૧૩૮
૩૮	પૂતળીના ચાળા	.	.	.	.	.	૧૪૧
૩૯	એક હતું ગામડું	.	.	.	.	.	૧૪૬
૪૦	ભીતના કરોળિયા	.	.	.	.	.	૧૫૦
૪૧	નિષ્કૃણતાની નોંધપોથી	.	.	.	.	.	૧૫૫
૪૨	પંદર પળોનું સ્વર્ગ	.	.	.	.	.	૧૬૦
૪૩	એનું નામ ચિંતારાણી	.	.	.	.	.	૧૬૪
૪૪	શાહમુગની જેમ ફૂદો	.	.	.	.	.	૧૬૯
૪૫	માથા પરનું ઝોગું	.	.	.	.	.	૧૭૫
૪૬	રસિયો વાલમ	.	.	.	.	.	૧૮૧
૪૭	રોશની ધરમાં	.	.	.	.	.	૧૮૬
૪૮	નાનું વાક્ય	.	.	.	.	.	૧૯૨
૪૯	કુદરતની કિતાબ	.	.	.	.	.	૧૯૭
૫૦	ઉકળાટ ને ઉમંગ	.	.	.	.	.	૨૦૨
૫૧	છાતીના કાંગરા	.	.	.	.	.	૨૦૫
૫૨	તમારું નામ	.	.	.	.	.	૨૦૮
૫૩	સારંગીનો મેળ	.	.	.	.	.	૨૧૨
૫૪	એક હતો ઉપદેશક	.	.	.	.	.	૨૧૫
૫૫	જીવનની હડફેટ	.	.	.	.	.	૨૨૦
૫૬	આશા નિરાશા	.	.	.	.	.	૨૨૪
૫૭	સિકાર અને સિકારી	.	.	.	.	.	૨૨૯
૫૮	ટાલનો ચેપ	.	.	.	.	.	૨૩૪
૫૯	અંદેશની પાંખ	.	.	.	.	.	૨૩૭

૨૫૪૬૮

આપની સેવામાં

સદ્ગુણોની ફૂલવાડી

બદામની એક નાનકડી ઢગલી પડી હોય, એક પછી એક બદામનો તમે ઉપયોગ કરી રહ્યા હો અને સારામાં સારી બદામ બાધા પછી એકાદિ કડવી બદામ ચાવવામાં આવે તો મિનન બગડી જાય છે, મીઠી બદામનો બધો સ્વાદ દૂર થઈ જાય છે અને કડવાશ મગજમાં પેચી જાય છે.

બદામની નાની ઢગલીની કડવી બદામ એ માટે યાદ કરી છે કે, એક વ્યક્તિમાં ઘણા ગુણ હોય પણ એ બધા ગુણોની બદામમાં એક કડવી બદામ આવેલી હોય તો બધા પર પાણી ફરી વળે છે.

કડવાશ એ માનવીની અંદરનો એવો દુર્ગુણ છે કે એ માનવીના ચારિત્ર્યના ગઢને ગિરાવી દે છે.

એક વ્યક્તિએ ખીજી વ્યક્તિ ઉપર ચોક્કસ ઉપકાર કર્યો. આ ઉપકાર અબોલ રહે છે તો જ એની સુવાસ ફેલાય છે પણ જે ઘડીએ આ ઉપકારનું ‘કુલેકું’ ફેરવવામાં આવે છે તે દિવસથી એ પાછળની મજા મારી જાય છે.

ઉપકાર કરવો એટલે માત્ર આર્થિક મુશ્કેલીમાં આવેલાને પૈસાની મદદ કરવી એમ નથી.

જ્યારે કોઈનું અંતર જલતું હોય ત્યારે એ અંતર પર વીંજણો ઢાળનારો માણસ ઉપકાર કરે છે. પણ ઉપકાર કરવાની અદાથી નહિ, સ્વાભાવિક રીતે.

ખીજા કોઈ માનવીને જ્ઞાન મેળવવું હોય અને એ જ્ઞાનના પ્રદેશ પાસે જવાની એની પાસે માનસિક સગવડ ન હોય તો એવા યાત્રીને જ્ઞાનના માર્ગ પર મૂકી દેનાર જરૂર એ આદમીના જીવનને નવો આકાર આપવાની ક્રિયામાં લાગ લગવે છે.

માનવસંબંધ એટલે આ બધો સંબંધ. માનવસંબંધ એ કોઈ બહિરાતનો વિષય નથી. મુરખખીવટ દાખવવા માટેની એ કોઈ વ્યાસપ્રીઠ નથી.

મીઠી નજરથી, સુગંધી શબ્દથી, ઉત્તેજનના ઉમંગકાથી માનવસંબંધની માળા ચૂંથી શકાય છે.

કોઈને ઉતારી પાડવો એના કરતાં કોઈને જાંચો મૂકવો એવી લાગણી જેનામાં ફરે છે એ આદમી સૌથી પહેલાં તો પોતાની જાતને અદ્વીક રીતે જાંચે મૂકી આપે છે.

જગતના મહાન માણસો માત્ર એમનાં ઉમદા ચારિત્ર્યને કારણે ખીજાઓને જીવનનું શિષ્ય ઘડવાની પ્રેરણા આપે છે. વ્યક્તિ મરે છે પણ એની પ્રેરણા ક્યારેય મરતી નથી. જ્ઞાનદાનો, એક પછી એક જગતમાંથી ચાલ્યા જાય છે પણ એમણે પાછળ રાખેલી જ્ઞાનદાનીની સુવાસ ક્યારેય ભીડી જતી નથી.

નાની વિગતોથી પણ માનવસંબંધની મીઠાશ જળવાય છે. તમે જેની સાથે સંબંધમાં આવતા હો એની સાથેનાં વાક્યોમાં જો તમે ચમકાર મૂકો, એ લાષામાં તમે માનવ-ઘડતરની ઈજનેરીને છુપાવી રાખો તો તમારા સંસર્ગમાં આવેલો એ માણસ, એનાં ઘડતર માટે કાળજી રાખતો થઈ જશે.

અવળે માર્ગે જતા આદમીઓ ભલે આજે દુનિયાને પોતાની કરવાના મનસૂબા ઘડે પણ જેઓનો માર્ગ અવળો છે, જેઓનું વાહન બ્રષ્ટ છે, જેમનો ઘાટ સ્વાર્થનો છે એ માણસો ઇતિહાસની એક ઘડીએ થંભી જવાના છે. એમને થંભાવશે, માનવતાનો પશ્વ. એમના કદમને રોકી પાડશે, જીવનનાં શ્રીમંત તત્ત્વો.

એટલે આજે દેખીતી રીતે માણસાઈની કિંમત ભલે ઓછી લાગતી હોય પણ એની કિંમતની જાણ આજે નહિ કાલે થશે.

માણસાઈ એ તો એવો ઝરો છે કે એનાં પાણીને રોકી શકાશે નહિ. એની આડે પાળ બાંધનારાઓની પરવા કર્યા વિના એ પ્રવાહ આગળ ને આગળ જતો જ હશે.

તમારા નાનામાં નાના ગુણોને તમે એક કૃલવાડી જેવા સમજજો. એ કૃલવાડીની માલજી છે, જિંદગી. એ માલજી મારફત તમે ઓને ગજરો પહોંચાડવા પ્રયત્ન કરજો. તમે જો કૃલનો ગજરો મોકલશો, તો તમને સામે કોઈ કાંટાનો ભારો મોકલશે નહિ અને ધારો કે એમ બને તોયે એક દિવસ એ કાંટા તમારા કૃલ સામે લાજી મરશે.

માનવસંબંધની માળા ગૂંથવામાં તમે સફળ થશો તો તમારા મિત્રોને પણ એ માળાને આગળ લઈ જવામાં રસ આવશે અને આ રીતે તમારા સંબંધો સુગંધી બની જશે.

આ માટે તમારા મૃદુ અવાજથી માંડીને, તમારી મૃદુ જીવનશૈલીની જરૂર પડશે.

એક કામ હાથ પર લીધા પછી એનું પૂર્ણવિરામ આવે નહિ ત્યાં સુધી એની ફરિયાદ કર્યા કરશે નહિ. જો કાર્ય તમારા મગજને દુઃખાવે આપનારું હોય તો એનો યોગ્ય નિકાલ લાવી દેજો.

તમારા મંડળમાં તમે છો માટે અજવાળું છે એ સાવ સાચી વાત હોય તો પણ એ અજવાળાની બહારાત તમે કર્યા કરશો નહિ.

તમારા સહવાસને કારણે કોઈ જાંચે જાય ત્યારે વારે-વારે તમે આંગળી ચીંધી કહ્યા કરશો નહિ, “મારે લીધે.”

તમે બોલશો નહિ પણ તમારી જ્ઞાનદાની બોલ્યા વિના રહેશે નહિ.

જ્ઞાનદાની એટલે મોટરમાં ફરવું, રાયરચીલાની વચ્ચે બેસવું, રેડિયો સાંભળવો, ચકાના ખ્યાલાઓ ફેરવવા, સાહ્ય-ખીને બોલતી રાખવી—ના, આ બધાનો સરવાળો એટલે જ્ઞાનદાની નહિ.

જ્ઞાનદાની કોઈ ગરીબ ઘરમાં પણ વસવાટ કરતી હોય છે. જ્ઞાનદાની મનમાં વસતી હોય, સંસ્કારોની ફોરમ મારફતે જીડતી હોય, માનવસંબંધની ખુશબુદી એ બોલતી હોય તો એ ગરીબ જ્ઞાનદાની છે.

૨ સસ્તી કીર્તિ

એક માણસે કીર્તિ મેળવવાની તજવીજ કરી, કીર્તિ મેળવવા માટે એને ઉતાવળ આવી ગઈ હતી. એણે અળતરા કર્યા હતા પણ અમુક પરિણામ ધારી લઈને અળતરામાં પણ એણે ઉતાવળ કરી હતી.

અમુક પ્રકારની સામગ્રી સાથે રાજવાથી માણસ હવામાં ઊડી શકે છે એ એનો અળતરો હતો. જ્યારે વિમાનો શોધાયાં નહોતાં, જ્યારે વિજ્ઞાનનો વિકાસ થયો નહોતો ત્યારે હવામાં ઊડવાની વાત કરનારો પુરુષ કોઈ ચમત્કારની વાત કરી રહ્યો હતો એમ સૌને લાગેલું.

એ માણસ સૂપડા જેવી પાંખ લઈને ઊંચા પર્વત પર ગયો. એની પાછળ માનવમેદની ઉપડી. હજારો માણસોએ ઊડનારા માનવીનો જયજયકાર કર્યો.

ટોચ પર એ આદમી પહોંચ્યો, ત્યાં એણે એની ‘પાંખ’ લગાડી, કીર્તિ કમાવાને હવે જરાય વાર નહોતી એમ માન્યા પછી પણ એણે ભારે ઉતાવળ કરી. સિદ્ધિ આવ્યા પહેલાં એના વિચાર માત્રથી એ અથરો થઈ ગયો.

ટોચ પરથી એણે પડતું મૂક્યું—જનતા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. એણે હાથ કૂંડાવ્યા. પાંખ જેવું કામ આપનારી ખનાવટી પાંખો ચલાવી પણ એ પાંખ નિષ્ફળ નીવડી. ધબ

હૃદયને એ આદમી જમીન પર પછડાયો અને એનો જીવ નીકળી ગયો.

થોડાં વરસો પછી બીજા એક આદમીએ આ રીતે જીડવાનો અળતરો કરવાની યોજના કરી. જનતાને પ્રથમથી એણે ખૂબ આપ્યા નહિ. એણે પાંખ બનાવી, એટલું જ નહિ પણ થોડી થોડી ઊંચાઈએથી એ પાંખ સાથે નીચે આવવા લાગ્યો.

કશી પણ ઉતાવળ કર્યા વિના એણે એની પાંખને મજબૂત કરી. એની પાંખ ઘરાળર કામ આપે એવી કરી.

પોતાના ઘરની અંદર એણે ખૂબ ઊંચેથી ત્યાર પછી પડતું મૂક્યું ને એને લાંબો આવ્યો નહિ. પછી જનતાને એણે જાણ કરી.

અને એ જનતાના જયનાદો વચ્ચે પહાડ પર ગયો. ટોચ પરથી એણે ઝંપલાવ્યું. જનતા સ્તબ્ધ થઈ અને પાંખીની માફક એની પાંખ કામ કરવા લાગી. આસ્તેથી જમીન પર એ જીવતો જાગતો ઊતરી પડ્યો.

જનતાએ હર્ષનાદો કર્યા. અને ‘ગ્લાઈડર’ નો આ રીતે પહેલો સફળ અળતરો આકાર પામ્યો.

પહેલો જીડનારો માણસ એની સિદ્ધિ પહેલાં જાતમ થઈ ગયો. કારણ ? યોજનાને પરિપક્વ કર્યા વિના ભૂસકો મારવાની ઉતાવળ. કીર્તિ કમાઈ જવાની ઉતાવળ. ઝગકતા પરિણામની વધુ પડતી આશા. વિગતો પ્રત્યેની એપરવાઈ.

બીજા માણસની યોજના ‘પાંખાળી’ બની; ઉપરાંત

જગતને ‘ગ્લાઈડર’ની લેટ મળી, અને ત્યાર પછી વિમાનની લેટ મળી. એણે એના અખતરાને પૂરેપૂરા ચકાસી જોયા હતા, એણે ભૂલ ન કરવાની પૂરેપૂરી તૈયારી રાખી હતી. એણે જોખમની સામેના વ્યવહારુ સુદ્ધાઓ હાથમાં રાખ્યા હતા.

ખાનગીમાં ભૂસકાઓ મારી એણે અનેકવાર એ પ્રકારના સંજોગોમાં માનસ કેવું કામ કરે એનો ક્યાસ લીધો હતો અને આખરની કટોકટીની ક્ષણ વળતે શાંતિ રાખી હતી.

એટલે એ ઊડી શક્યો.

કોઈ પણ કાર્યને ‘આલતું’ રાખવું હોય તો ખોટી ઉતાવળ ક્યારેય કામ લાગતી નથી. આપણે ઝડપી પરિણામો માગનારા બની ગયા છીએ. વેગ અને ઉતાવળમાં મોટો ફેર છે. વેગ જરૂરી છે, ઉતાવળ જરૂરી નથી.

તમે આજે જે કામમાં ગૂંથાયા એનું આજ સાંજે જ પરિણામ માગો તો તમને નિરાશા જ મળે. આવી નિરાશાનો રોજ સરવાળો થયા કરે એટલે તમારા કામમાંથી તમારું મન આલ્યું જવાનું.

ઘોડાની શરતમાં પહેલેથી ઉતાવળ કરીને જે અસવાર ઘોડાને પહેલો કરે છે એ ઘોડા સિવાયનો ખીજો ઘોડો વિજયસ્તંભ આગળ દોડી જાય છે. કારણ કે વિજયી ઘોડાનો અસવાર કટોકટીને વળતે એની અસવારીનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે છે અને એની અસર બીજાના પર પડે છે.

“ આ માણસ લાખખો કમાઈ ગયો ” આ એક વાક્ય

સાંભળી તમને એવી લાગણી થઈ આવે છે કે તમે ય શા માટે એકદમ પૈસા ન બનાવો ?

પણ યોજના એ નર્થો સટ્ટો નથી. અરે! સટ્ટો કરનારાઓ પણ યોજના કરી બાણે છે તો તેમને લાલ થયાના દાખલા છે.

ઉતાવળને કારણે આપણે જીવનનું હુકમનું પાનું ખોટી કાણે બતરી જઈએ છીએ, ને બાજી ગુમાવી બેસીએ છીએ.

કેટલાક માણસોને ચાક્રસ સ્ટેશને બતરવાનું હોય છે. તેમને બરાબર માહિતી હોય છે કે અમુક સ્ટેશનો પછી એમનું એ સ્ટેશન આવે છે. અમુક કલાકો પછી એ સ્ટેશન આવે છે.

તો ય આ માણસો બીજા ઉતારુઓને પૂછ્યા જ કરશે.

“હવે પછી કયું સ્ટેશન ? કેટલો વખત લાગશે ?”

આ પ્રકારનું માનસ આગગાડીની અંદર લલે રહેતું. કારણ કે મિલન અંગેના ઉશ્કેરાટનું પણ આ પરિણામ હોય. પરંતુ દરેક બાબતમાં આ માનસ કામ લાગશે નહિ.

“પાંચ મહિના આફ્રિકામાં થઈ ગયા પણ મારો ઉદ્ધાર મને દેખાતો નથી.”

પાંચ મહિનાની અંદર ઉદ્ધારને હિંચકે બેસવાની ઉતાવળ, પાંચ વરસે પણ આવો હિંચકો એના લાણી ખેંચી લાવતી નથી.

હિસાબ જરૂર રાખો, તમારા કાર્યની વિગતોનો, તમારી સિદ્ધિઓનો, તમારા પરિશ્રમનાં બિન્દુઓનો.

હિસાબ જરૂર રાખો, તમે ખીજાઓને ઉપયોગી થયા હો એનો. તમે તમારા કાર્યથી સંસ્થાને નિર્ભય બનાવી હોય તેનો.

ખોટી ઉતાવળ માનવીના શ્વાસને અદ્ધર રાખે છે.

ખોટી ઉતાવળ કરી હોત તો ભારતના મહાનમાં મહાન ગણિતશાસ્ત્રી ભાસ્કરાનંદે શુન્યની શોધ કરી ન હોત. એ શુન્ય શોધતાં એમને વરસો લાગ્યાં હતાં. જગતનું ગણિતશાસ્ત્ર આ શુન્યથી શ્રીમંત બન્યું છે. એ હકીકત આજે જગતના અન્ય ગણિતશાસ્ત્રીઓ કહે છે.

વરસોની મહેનત, દિવસ રાતનો પુરુષાર્થ, ક્ષણેક્ષણે બગૃત રહેતું માનસ, પરિપક્વ કાર્યપદ્ધતિ, અનુભવનું દોહન, સમતોલપણનો ટેકો—આ બધાથી કાર્યનો સૂરજ ઊગે છે અને એ સૂરજ તપતો રહે છે.

૩

માનસની છબી

સુખ દુઃખને કવિઓએ કવિતામાં ગૂંથ્યું છે, ફિલસૂફીએ એના પર વિચાર કરી એનો ઘાટ રજૂ કર્યો છે, સંસારીઓએ અનુભવની કેડી પર જઈ સુખ દુઃખ સમજવાની સરળતા બતાવી છે.

આર્થિક બેહાલીને કારણે દુઃખ ભર્યું થાય છે એ તો દુઃખની સૌથી સીધી છબી છે. સશક્ત આદમીની સામે નબળો માનવી દુઃખી થાય છે એ પણ સમજાય તેવી અવસ્થા છે. મૂર્ખ માણસ હેરાન થાય છે એનાથી હેરાત પામી શકાતું નથી.

પણ દુનિયા જેમને ‘નસીબદાર’ કહી કલ્પનામાં ભેંચકે છે એવા માનવીઓ પણ દુઃખમાં ડૂબેલા હોય છે એનો ખ્યાલ કરવો જરા કઠિન છે. જેઓએ એવાં ચળકતાં નસીબની ઝાંખી છળી નિહાળી છે તેઓ જ એનું યોગ્ય વર્ણન કરી શકે છે.

ખરી વાત તો એ છે કે જ્યાં જ્યાં માનવજીવન છે, ત્યાં ત્યાં વ્યથા છે. વ્યથાની છબીઓ ભુટ્ટી ભુટ્ટી હોય છે. માણસ ભૂખ્યો હોય તો તરત જ તમે રોટીની વાત કરી એ માણસના પ્રશ્નનો નિકાલ લાવી દેશો પણ એ ભૂખ્યો ન હોય તરસ્યો ન હોય, એ તો જીવનની લીલીછમ ડાળ ઉપર બેઠો હોય પછી તમે એની પાસેથી ક્યાં મોઢે વ્યથા માગશો ?

કશા પણ સીધા કારણ વિના જેનો જીવ બળ્યા કરતો હોય, કશા જોખમ વિના જેને ડર લાગ્યા કરતો હોય, એવા જીવની તસવીર તમે બાણો છે ?

એક સ્ત્રીની જોએલી કથા કહું. એના પરથી તમને માનવજીવનના આ પ્રશ્નનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

એક સ્ત્રી છે. એની કાનની બે બુટ્ટી લીરાથી ગળમગી બેઠે છે, એનું મુખ કહે છે કે એ તંદુરસ્ત છે. એની રીત-

ભાત સમજાવે છે કે, એને કોઈ આર્થિક આકૃત નડતી જ નથી. એ સ્ત્રીમાં શક્તિ છે એમ પણ સમજાય છે.

પણ એના હોઠ સ્મિતનું કૂલ વેરતા વેરતા રહી જાય છે. એ હુસી જાણતી નથી. એની આંખમાં કોઈ બીક પેત્રી ગઈ છે. ચહેરો રૂપાળો છે પણ એ રૂપ તો ચહેરો જરા હસતો થાય, ચહેરો જરા હળવો થાય તો છલકી શકે છે. રૂપને પણ એના હોઠે બીટી રાખ્યું છે. રૂપ છે, પણ એના પ્રવાહને રોકી દેવામાં આવ્યો છે, રૂપ થીજી ગયેલું છે.

આવી સ્ત્રીને નિંદર આવે છે, ત્યારે એને સપનાં આવે છે, એણે જે કંઈ કેદ કર્યું છે એ ‘બધું’ સપનામાં મૂકી પામે છે અને એ સ્ત્રી કુવારાની અંદર પાણી નાચી ઊઠે તેમ નાચી ઊઠે છે. એની ઊર્મિનો અંધા કરવા માંડે છે. સંયમ, ચીડ, બીક-બધાં રસ્તે પડી જાય છે.

એ સ્ત્રીનું સપનું એના જીવતા જીવનની તસવીરને સાવ ભૂંચી નાખે છે. રોજ એ જે જાતનું સખ્તાઈ ભરેલું જીવન ગાળે છે, રોજ એ જે વ્યથા અનુભવે છે એ વ્યથાની પાંખડીમાંથી એની નિંદરનું ભ્રમર જાનીને ઊડવા લાગે છે.

સપનામાં ગુમાવી દીધેલા જીવનરંગો એ હાથ કરતી જાય છે પણ ખરાખર સિધ્ધિની પગ આવે એ પહેલાં જ એનું શમણું પણ તૂટી પડે છે ને એને ઠંકાનું હાસ્ય સંભળાય છે. કારણ કે એ સ્ત્રીના મનમાં ડર પેત્રી ગયો છે એટલે શમણું પણ અધૂરું જ રહી જાય છે.

જેઓ એક નિંદગીમાં અનેક નિંદગીઓ જીવે છે, જેઓ ખરા ઉમળકાને ઠેલીને પોતામાં ન હોય એવા ઉમ-

જાકાની માવજત કરે છે, જેઓ જૂઠાણાંઓ જીવ્યા કરે છે, એમની નિંદરમાં જે સપનાંઓ આવે છે એ એમના માનસની વાત સમજાવનારાં હોય છે.

બાળપણમાં તમને કોઈ મોટો ઘા પડ્યો હોય અને શરીર પર એનો ડાઘ રહી જાય છે એ જ રીતે માનસ પણ એના પર પડેલા ડાઘને જાળવી રાખે છે અને અવારનવાર એની જાણ કરાવે છે.

જીવનમાં તમે ઊંચ મારવા માગતા હો, તમે સુંદર કાર્યનો ઘાટ ઘડવા માગતા હો પણ એમ કરતાં તમે જો એવો વિચાર કરો કે બીજાઓ એ ઘાટ જાણી જશે, અને બીકથી તમે તમારા ઘાટને અધૂરો રાખો તો તમારામાં એક પ્રકારનો વસવસો પેડી જશે અને તમારી સિદ્ધિઓની આડો એ આવ્યા જ કરશે.

તમારું સ્વાસ્થ્ય તમે ગુમાવી દેશો અને તમારાં ઝરણાં પછી તો સ્વપ્નામાં જ વહેતાં થશે. તમારા હૃદયની અંદર તમે વિરોધ સંઘરી રાખશો, તમારા કાર્ય અને વિચારના વિરોધ તરીકે જ તમે જીવન જીવશો તો તમારી શક્તિની લીલી વાડી એક દિવસ સૂકાઈ જશે. તમારા અંતર સાથે તમે છેતરપીંડીની રમત રમશો તો તમારું માનસ જ એક દિવસ તમારી દુશ્મનાવટ કરશે, તમને એ લીંચી નાખશે.

આવા દિશુબી જીવનશાસનથી આઘા જ પડી જશે.

એ પ્રકારની હાલત તમે ધારો કે ઊભી કરી હોય તો હિંમત રાખી એનો ફેંસલો લાવી દેજો. એ પછી તમે જે બળ મેળવશો એ બળવાન બનવા માટેનો માત્ર અભિનય નહિ હોય.

આપણી પોતાની લાગણીઓને સામસામી ભટકાવી આપણે મનની અંદર નાટક ન ભજવીએ તો સારું કારણ કે માણસ એવા નાટકના બધા જ પડદા ઓળખે છે, એ બધા પ્રસંગોથી પરિચિત છે.

આ પ્રકારનું કેટલાક જીવન જીવે છે એ કારણે જ તેઓ દુઃખી હોય છે. તેઓને જગત 'નગ્નીબદાર' તરીકે ઓળખાતું હોય છે, તેઓની આર્થિક આગાહીથી દુનિયા તેમને સુખી કહેતી હોય છે, પણ તેઓ તેમની જ વ્યથાના પિંજરામાં પુરાએલા રહે છે.

એવા માનવીઓની આવી તસવીર બરાબર તમે તમારી સામે રાખજો અને સુખદુઃખની વાત કરો અથવા સુખ-દુઃખની વાત સાંભળો ત્યારે તરત જ સુખી માણસોને બુદ્ધ તારવી લેવાની ઉતાવળ કરતા નહિ. માનસની છબી ઓળખતાં શીખશો તો તમે તમારા જીવનમાં અનેરા રંગ પૂરી શકશો.

અવાજનો આલાપ — વાર્તાલાપનો ધ્વનિ

શબ્દ-સંગીત માત્ર કવિઓની કવિતા માટે જ છે એમ જેઓ માને છે તેઓને આ શબ્દ-સંગીતના અન્ય વહેણની જાણ નથી.

કવિતાને શબ્દસંગીત ધ્વનિનું રૂપ આપે છે એ જ રીતે વાર્તાલાપની ચૂંથણી પણ શબ્દસંગીત આહતી હોય છે.

આપણા જીવનના વ્યવહારોમાં વાર્તાલાપ કેટલી અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે એનો નિરાંતે બેસીને કેટલાયે ખ્યાલ કર્યો છે ?

વાર્તાલાપની ખૂબીઓ જેઓએ માણી છે અને બીજાઓને એ અવાજની ઉજાણી કરાવી છે તેઓનાં નામ કદાચ કોઈ કિતાબમાં પ્રગટ નહિ થયાં હોય પણ એ અવાજ, સાંભળનારાઓનાં અંતરમાં લખાઈ ચૂક્યો હશે જ.

વાર્તાલાપની કલા પ્રત્યેની બેદરકારી ઠેરઠેર અનુભવવામાં આવે છે.

શબ્દને એની પોતાની અસર હોય છે. વિચાર કર્યા વિના શબ્દને ફેંકવામાં આવે છે તો એનું માહું પરિણામ શબ્દ બોલનારને જ ભોગવવું પડે છે.

વાર્તાલાપની ખૂબી એમાં છે કે ધારી ક્ષણે આટોપાઈ

જવો જોઈએ. લાંબાં વાક્યો, અને ધ્વનિ વિનાના શબ્દો વાર્તાલાપના કાળજીને ડુંધી નાખે છે.

એટલે શબ્દોની પસંદગી યોગ્ય થવી જોઈએ એટલું જ નહિ પણ યોગ્ય ક્ષણે યોગ્ય શૈલી ઝળકાવવી જોઈએ.

વાક્યની રજૂઆત, અવાજની અદા, સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર અને મોકા પ્રમાણેનું અવાજનું વધવું ઘટવું—એક બીજાની વચ્ચે મૈત્રિ બાંધવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

વાર્તાલાપનો ખરો કલાકાર તો જાંડ પ્રમાણે એની વાતને શણગારે છે. સમય પ્રમાણે એ એના શબ્દો ગૂંથે છે.

સવારના વાત કરવાની હોય તો તાઝગીવાળા શબ્દો એ પસંદ કરે છે. ઉઘડતાં કૂલનાં જેવાં વાક્યો એ ગોડવી આપે છે. સ્નાન કરીને જે સ્વચ્છતા સાંપડે છે એવો મિઠ્ઠાઈ એ એના વાર્તાલાપમાંથી જગાડી જાય છે.

ખપોર પછીના વાર્તાલાપનાં વહેણ બુદ્ધી જાતનાં હોય છે. ત્યારે શબ્દો જરા ધીરેધીરે સરકે છે. મગજને વધુ તકલીફ પડે એવાં વાક્યો ત્યારે કામનાં નથી.

પણ સાંજ પડતી જાય, સૂરજ ‘કાલે મળીશ’ એવું વચન આપી અસ્ત થઈ જાય ત્યારપછીના વાર્તાલાપનો રંગ ઘેરો બનવો જોઈએ. આકાશના રંગ જેવો નવોનોખો આકાર એણે લેવો જોઈએ.

રાત્રિ! વાર્તાલાપ માટે એ એવો સમય છે કે કવિઓ સાંભળતા રહે એવી શબ્દોની વીણા છેડી શકાય. ત્યારે કર્ણ શબ્દો આવી પડે. દીવાની જેમ વાત કરવાની શૈલી

ટમટમ્યા કરે. સેજ પરનાં ફૂલની જેમ-વિષયની સેજ પર શબ્દોનાં ફૂલો ઉભરાતાં રહે.

મિત્રોએ વાર્તાલાપનો આનંદ લૂંટવો હોય તો રાત્રિ માગી લેવી. વ્યાપાર અને કામધંધા માટે વાર્તાલાપ કરવો હોય તો ખાસ કરીને સવારના દસથી બાર સુધીનો સમય માગી લેવો.

ઘરની અંદર કોઈ યોજના કરવી હોય તો સવારનો સમય પસંદ કરવો.

વાતાવરણ અને વાર્તાલાપને ગાઢ સંબંધ હોય એ ભૂલવા જેવું નથી.

આપણાં જૂનાં ઘરોમાં વહેલી સવારે મોટેરાંઓ પૂજામાં બેસતાં ધીના દીવાઓ થતા, ધૂપના ગોટા ઊડતા, ફૂલની વાસ ટહેલતી, ચંદનના છાંટા ઊડતા, ઘંટડીનો ધ્વનિ જાગતો-અને આ વાતાવરણ ઘરની અંદર એક પ્રકારની અંતરની તાઝગી ઊભી કરી દેતું. પરિણામે વાતો ઉપર પણ એ વાતાવરણની અસર પડતી.

કેટલાક માણસો જીવનનાં જિંચાણ દેખી શકતા નથી કારણ કે તેમની જીભ તેમની દુશ્મનાવટ કરતી હોય છે. પોતાના ઉકળાટને તેઓ જીભદ્વારા પ્રગટ કરે છે. જગત આખું તેમનું વેરી હોય એ રીતનાં વાક્યો બહાર પડે છે.

પરિણામ એ આવે છે કે તેઓ પોતાના અવાજના શ્રવણમાં જ પડી રહે છે.

એક માણસ બીજા માણસ સાથે પ્રથમ સંબંધ બાંધે છે-શબ્દથી.

પુરુષ અને સ્ત્રી પ્રથમ શબ્દની ગોઠડી સાથે છે.

વાર્તાલાપ કરવાનો ઇન્તરો સાહિત્યકારોનો છે એમ માનવાની જરાય જરૂર નથી. વાર્તાલાપની કળા સંસારીઓએ સાધી લેવી જોઈએ.

કારણ કે વાર્તાલાપ એ તો સહુ કોઈનું એક હુથિયાર છે.

બળવાન વાર્તાલાપ સામા માનવીમાં વિશ્વાસ પેદા કરે છે; નાનામાં નાની પ્રવૃત્તિમાં પણ વાર્તાલાપ કાંઈ ને કાંઈ ભૂમિકા ભજવતો હોય છે જ.

વાર્તાલાપના કલાકારે સ્વાભાવિક શૈલીમાં વાર્તાલાપની રજૂઆત કરવી જોઈએ.

તમે પોતે ધ્યાન રાખશો અને નિશ્ચય કરશો કે તમે જે કાંઈ બોલો છો એની પાછળ તમારું ચિંતન છે તો મારી આત્રી છે કે તમને પોતાને વાર્તાલાપની કલા ખીલવવાનો શોખ થશે.

દિવસ પૂરો થયા પછી તમે વિચાર કરજો કે તમે એ દિવસે કેને કેને મળ્યા, એમની સાથે કેવા શબ્દો વાપરી વાત કરી, સામા માણસે કેવા શબ્દો કહ્યા—આ પ્રકારની રોજની તમે મગજમાં નોંધ કરશો તો તમને પોતાને જ સમજાશે, શબ્દની કિંમત.

તમારા વાર્તાલાપમાં ખૂબી હશે તો તમારી જ વાણી તમને કોઈ મોટામાં મોટી ભેટ આપી જશે.

૫
જીવનનો શણગાર

ઘોંઘાટ, ઉશ્કેરાટ, અવાજો પળે પળે બનાવો બનવા લેઈએ એ માટેની લાગણી-આજના માનવીઓનું આ માનસિક લાણું છે.

પણ મુંબઈની પરાંઓની ટ્રેનમાંથી જેમ માથા પર મૂકી લાણુંઓ ચાલ્યાં આવે છે એ રીતે માનસ માટેની કોઈ માગણી કરવી વ્યાજબી નથી.

ઉશ્કેરાટ, ઘોંઘાટ અને તીખા તમતમતા બનાવોનો શોખ મગજ પર જે ચાકાં પાડે છે એના પર વીંજણો નાખવાનું કામ પણ મુશ્કેલ પડે છે.

એટલે એ સિવાયની ક્ષણો પણ માણસને જીવતાં આવડવી લેઈએ.

આજનો માણસ એકલો પડે છે ત્યારે એ મૂંઝાઈ જાય છે. એને સમજ પડતી નથી કે એ એના એકાંતને કઈ રીતે ઓળંગશે. પણ એકાંત એ કોઈ માનવીનું હૃદયન નથી.

એકાંત જેઓ જીરવી શકતા નથી તેઓના માનસ ખીલેલાં નથી એમ એક રીતે કહી શકાય.

એકાંત એ પણ એક લેવા જેવો અનુભવ છે. એવી

અવસ્થામાં તમારા ચિંતનને તમારા સાથી બનાવવું જોઈએ.

આપણે એકાંતનો સ્વાદ ભૂલી ગયા છીએ કારણ કે કુદરતની નકશીમાં આપણે ક્યારેય રસ લીધો નથી.

તમને જ એક હું સવાલ પૂછું, તમારા ઘરની અંદર તમે એકલા બેઠા હો તે વખતે ચકલી તમારા ઘરની અંદર આવી કેવી કહાણી રચી જાય છે એનો તમને ખ્યાલ છે ?

એ ચકલી સંવનન કરે છે, એ ચકલી સામા પક્ષમાં વઢવાડ ઊભી કરે છે, ચકલાઓ સામસામા અફળાય છે અને ભયાનક યુદ્ધ થાય છે.

જિતાએલો નર નારીનું ઘર માંડે છે. સંસાર ચલાવે છે અને બચ્ચાં ઊભાં થઈ જાય છે.

આ સંસાર તમારા ઘરસંસારની અંદર જ રચાતો હોય છે પણ તમે એ વિષે ક્યાં કાંઈ જાણો છો ?

એકાંત તો તમને બક્ષીસ જેવું લાગશે.

તમારી બારીમાંથી તમે તમારી નજરને બહાર મોકલી છે ? કદાચ તમારે આંગણે કોઈ છોડ ઊગેલો હશે અને એના પર ચિતારાનાં સ્વપ્ના જેવું કોઈ પતંગિયું ઊતરી આવ્યું હશે. તમે એ રંગોને નયનની અંદર ખીડ્યા છે ?

હા, એટલું ખરું કે તમે એકાંતને શરમાવનારું બનાવી શકો છો. તમે એને વેડફી નાખી શકો છો.

એકાંતમાં બેસી તમે કોઈ અસ્વચ્છ વિચારને પંપાળશો તો તમને એકાંત ક્યારેય જોઈએ તેવી ચારી નહિ આપે.

એકાંતમાં બેસી તમે તમારા એકલાના વિકાસનો જ નહિ, જગતની કલ્યાણયાત્રાનો વિચાર કરજો.

એકાંતે અનેકને ફિલસૂફી બનાવ્યા છે. પોતાના મસ્ત-કથી જેઓ વિચાર કરે છે તેઓને એકાંતે વિચાર કરતાં શીખવ્યું છે.

એકાંતને તમે તમારો ઉસ્તાદ બનાવો.

કોઈ મહાન પ્રશ્નો ઉપર જ એકાંતમાં વિચાર ચલાવો એમ નથી કહેતો. પણ તમારો અંતર્યામી તમારા ચિંતનને સાંભળે એવી રીતે વિચાર કરો.

તમારા મનમાં ભૂતકાળ રમતો હોય તો એને રમવા દો. વર્તમાન દ્વારે આવે તો એને ચ આવવા દો અને ભાવિ દરવાજો ખખડાવે તો એને પણ મળવાની હા કહો.

સમૂહ સાથે સરખી રીતે જીવવા માટે એકાંતનો આશ્રય લેજો.

ઘરની અંદર એકાંત મળવું ઘણાને માટે મુશ્કેલ છે કારણ કે એક બે આરડીમાં રહેનારાઓને એકાંત ક્યાંથી મળે ?

પણ એકાંત મેળવવા તમે કોઈવાર બહાર નીકળી પડજો.

કોઈવાર વરસાદની પ્રવાહી દોરી વાર્જિનની તાંત બની વાગતી હોય તો એ સાજ સાંભળજો.

સરોવર સાવ એકલું હોય છે, હંસ એના પર તરે છે ત્યારે સરોવરમાં જીવ આવે છે.

પણ હંસ વિના સરોવર એકલું પડે છે ત્યારે ય એનાં પાણી ગંદા થતાં નથી.

પાણી એનો ધર્મ સમજી ગયાં છે; જળ જાણી ગયાં છે કે નિર્મળતા એ તેમનો ગુણ છે.

હંસ લલે સરોવરનો જીવ હોય, એકાંતમાં ય સરોવર એનું રૂપ ગુમાવતું નથી

એટલે તમે તમારી એકલવાયી ક્ષણોને બરાબર શણગારજો.

ઉમદા વિચારથી એ ક્ષણોને ઉજવજો.

૬ છોકરો ને ધૂધરો

છોકરું ધૂધરે રમતું નથી. આ એક વાક્ય તમને અનેકવાર સાંભળવાનું મળ્યું હશે. લગભગ ઘણાખરાને આ વાક્ય બોલવાની વરસોથી આદત પડી ગઈ છે અને એ જ રીતે આ વાક્ય ડાબા કાન પર સાંભળી જમણા કાનથી કાઢી મૂકવાની આદત પણ બરાબર કેળવવામાં આવી છે.

જે પ્રવૃત્તિમાં પૈસા ન મળે એ પ્રવૃત્તિની સામે આ વાક્ય ફેંકવામાં આવે છે. દરેકેદરેક કામ છોકરાંને ધૂધરે રમાડવા માટેનું ન હોઈ શકે.

જીવનની દરેકેદરેક પળ પાસેથી આપણે પૈસા પડાવવાની વૃત્તિ કેળવવી ન જોઈએ. આવેલી ક્ષણને વેડફી ન નાખવી એ કહેવું બરાબર છે પણ જીવનની દરેક ક્ષણ એ કોઈ હાટડી નથી.

જે માનવીઓ રાત જાગી ચિંતન કરતા, વિચારો વ્યવસ્થિત કરતા, અને એ વિચારોને વહેતા મૂકતા એમનાં પોતાનાં છોકરાં કદાચ ઘૂઘરે નહિ રમ્યાં હોય પણ એમણે જગતનાં છોકરાંઓને જરૂર ઘૂઘરે રમાડ્યાં છે. તેઓએ વ્યવસ્થિત વિચારો આપી બીજાઓના મગજનાં ‘બાવાં’ સ્વચ્છ કરી આપ્યાં છે. પરિણામે બીજાઓ વધુ સાહસો કરી શક્યા છે, યોજનાને શાસ્ત્રીય રીતે આંખી શક્યા છે અને છોકરાંઓને ઘૂઘરે રમાડી શક્યા છે.

વિચાર કરનારને કેટલીકવાર ધન મળતું નથી. પણ એ વિચારનો તરજૂમો કરનારને ઘણીવાર પુષ્કળ ધન મળે છે. દુનિયાની આ તો એક જાણીતી વાત છે.

ફિલસૂફીનાં નામ જગતના હોઠ પરથી હોઠ ઉતર્યાં નથી પણ ફિલસૂફીનો સંસાર તો અનેકવાર અંધારામાં જ આથમી ગયો છે.

વિચાર ઝીલનારું આપું જગત હોય છે પણ નવો વિચાર આપનારી વ્યક્તિ ગણતરીની જ હોય છે.

પોતાની મેળે જેઓ વિચારને સંપૂર્ણ આકાર આપી શકતા નથી તેઓએ પરાયો સમૃદ્ધ વિચાર લેતાં જરાય શરમાવું જોઈએ નહિ. કારણ કે વિચાર લીધા પછી એને

અમલમાં જે રીતે મૂકાય એના પર એના ફાલનો આધાર રહે છે. આ રીત દરેક વ્યક્તિની નિરાળી જ રહેવાની. એટલે એક વિચારનો તરબુસો દરેકના આચરણમાં જુદો જુદો જ થવાનો.

તમે કોઈવાર તમારા શોળની પ્રવૃત્તિમાં ચૂંથાએલા હો. અને તમને કોઈ કહે કે એથી છોકરું ધૂધરે નહિ રમે તો તમે જરા ય તમારા શોળને ઝાંઝપ લાગવા દેતા નહિ. ઉમદા પ્રકારનો કોઈ પણ વસ્તુ માટેનો શોળ જીવનના દીવાને તેજ રાખે છે. જીવનનો ઉત્સાહ પૂરો પાડે છે.

કોઈ મહાન સંગીતકારનું સંગીત સાંભળવા પાછળ કલાકો આપી દેવા પડે અને એના અંતે તમને કોઈ કહે કે એમાં ફાયદો શું થયો ? તો તમે એ શ્રીયુતને એમ જરૂર કહી શકો છો કે તમે તમારા મનની તિબેરીમાં સૂરનાં જવાહરો ભરી લાવ્યા છો. તમે એમ પણ કહી શકો છો કે, છોકરાં ધૂધરે રમે એવી મગજની શક્તિ તમે મેળવી આવ્યા છો.

કલાના સંપર્કથી મન ધોવાઈને ચોકળું થઈ જાય છે. પરિણામે મસ્તકમાં એક પ્રકારની તાઝગી આવે છે અને આવું મસ્તક કોઈપણ પ્રવૃત્તિને, કોઈપણ ધંધાને વધુ ચળકાટ આપે છે.

જે માણસો ચોવીસે કલાક છોકરાંને ધૂધરે રમાડવા માટે કામકાજ કરે છે, મગજ રોકે છે એ માણસોના છોક-

રાના હાથમાં માત્ર ધૂધરાજ નાચે છે. જીવન જંગ ખેલવા માટે તેઓ છોકરાંઓને સમશેર આપી જતા નથી.

ગુજરાતનો વીર નર્મદ ગરીબીમાં મરી ગયો પણ એના જીવનને ગરીબ ન કહી શકાય. એણે કલમથી સામાજિક જીવનની શુદ્ધી પોકારી. એણે બળવાન વિચારોના મિનારા ઊભા કરી દીધા. એ ‘વિચારમિનાર’ને નર્મદ ગુજરાતને અર્પણ કરતો ગયો. ગુજરાતનાં છોકરાંઓને એણે ધૂધરે જરૂર રમાડ્યાં !

પણ નર્મદને જરૂર ત્યારે કોઈ એટોકયો હશે. કોઈ એ એને કહ્યું હશે કે એ હવામાં બાથકા ભરતો હતો. કોઈ એ એના ઉમળકાને હાણી નાખ્યો હશે.

છોકરાં માટેનો ધૂધરો એવા એકલા વારસામાં આપણે ગૌરવ ન લઈ શકીએ. કેટલીક વાર તો વડિલો ઝાળી મૂકી ગયા હોય એ પણ ગૌરવ લેવા જેવો વારસો લાગે.

એક મહાન પંડિતની કથા યાદ આવે છે. એ પંડિત જ્યારે શાસ્ત્રાર્થ કરતા ત્યારે સલા થંભી જતી. પંડિતજીના ચરણ આગળ મોટા મોટા માણસો ઝૂકી પડતા. રાજા મહારાજાઓ પણ એ ચરણ આગળ બેસતા.

એ પંડિતનું અગ્નિચક્ર મૃત્યુ થયું; એમની સ્મશાન-યાત્રા લગ્ય થઈ. કૂલના હારોથી દેવલોક પામેલા પંડિતની પાલખી છલકાઈ ગઈ. અગિય ચંદનનો વરસાદ વરસી રહ્યો. લજનોની ઝૂક બોલી રહી.

પંડિતનો પુત્ર દીવા પાછળ અંધારાની કહેવતને માટે જ લગભગ જન્મ્યો હતો એમ કહી શકાય.

સ્મશાનયાત્રા અને બીજી ક્રિયાઓ પૂરી થઈ ગયા પછી પંડિતનો એ પુત્ર પંડિતજીના ખાનગી પટારા ભણી ધસ્યો.

હીરા, મોતી, માણેક સોનું—એના ઝગારા જોવા એ પટારા ભણી ગયો.

પુત્રે પટારા ખોલ્યો. એમાં હતું માત્ર ગીતાનું એક પુસ્તક. પુસ્તકની અંદરના એક નાનકડા કાગળ પર લખ્યું હતું:

“મારો આ વારસો હું મારા પુત્રને સોપતો બહિં છું.”

પુત્રના પર આની અસર પડી. જેના ચરણમાં અનેક બજુ લેટતા હતા એ માણસને સંઘરવા જેવું કંઈ લાગ્યું હતું તો એ ગીતા હતી.

પ્રાક્ષણના દીકરાને માટે આનાથી મોટો વારસો કયો હોઈ શકે ?

છોકરાં ઘૂઘરે નહિ રમે એમ કહેનારને આ પંડિતના વારસાની વાત કરજો.

એના પર એની જરૂર અસર પડશે.

અખોલ આગેવાન

રણઝણાટ. જગતે આંજે રણઝણાટને ઓળખીને એની આગળ ખોળો પાથર્યો છે અને જગતને નવીનોખી શોધો સાંપડી છે.

રણઝણાટ એટલે કે ધ્વનિ. એ એક પ્રકારની છળી છે એમ કહેવામાં આવે તો તમને નવાઈ લાગશે પણ ખોલપટની અંદર ધ્વનિની છળી લેવામાં આવે છે.

ધ્વનિમાં જે શક્તિ છે. એ શક્તિનું તમામ સ્વરૂપ હજી ઓળખવું બાકી પડ્યું છે.

આરોગ્યના નિષ્ણાતો આંજે કબૂલ કરે છે કે અમુક પ્રકારના સૂરથી માનવીના લોહીના વેગમાં ફેરફાર થઈ જાય છે.

ભારતનાં સંગીતશાસ્ત્રમાં તો એવા દાખલાઓ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે કે જેને કારણે માની શકાય કે સંગીત માંદગીને દૂર કરી શકે છે.

આમ ધ્વનિને એનો રણઝણાટ છે એમ તો કહેવાયું છે જ, પણ આંજે કેટલાય વૈજ્ઞાનિકો એમ પણ કહી રહ્યા છે કે માનવી સાવ મૂંઝો રહે, તોય એના વિચાર ખોલતા રહે છે.

એટલે કે મગજની અંદર ઉપસતા મૂંઝા વિચારને પણ એનો પોતાનો રણકો હોય છે. એ રણકો આપણને

ખબર પડે એ રીતે સાંભળી શકાતો નથી પણ એનામાં શક્તિ ભરી છે.

ખળવાન વિચાર સામા માણસ ઉપર પરિણામની છાપ પાડી શકે છે. સામા માણસના અંતરમાં ખળવાન વિચાર પડ્યો જગાવે છે અને એ રણગણાટથી જગતમાં અન્યબીઓ ઊભી થઈ છે.

એટલે મસ્તક શરીરની અંદર અતિ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે એ ભૂલશો નહિ.

કોઈ શક્તિશાળી માણસ વિચાર કરે છે, સાવ ઓછું બોલે છે અને એની જબરી અસર પડે છે. કારણ કે વિચાર એક પ્રકારનો આકાર છે અને એ નજરે ન પડતો આકાર બીજાઓનાં મગજનો ખરાબર કબજો લઈ શકે છે.

જે વિચાર સ્વાર્થી હોય છે એની ગણગણાટી જરા હલકા પ્રકારની હોય છે એટલે સામા મન પર એની એટલી અસર પડતી નથી.

શક્તિશાળી મગજમાંથી જે વિચાર ઉદ્ભવે છે, એ વિચારને વજનદાર શબ્દો મળી જાય છે અને એ વજનદાર શબ્દો માનવીને આકર્ષક બનાવે છે.

એટલું જ નહિ, એને આગેવાન બનાવે છે.

નળાનાં મગજમાં ખળવાન વિચારો ઘર કરી શકતા નથી. હાથી હાથીખાનામાં સારો લાગે, મોટરઘરમાં નહિ. હંસ સરોવર પર સુંદર લાગે, ખાખોચીઆ પર નહિ. મોર લીલી નાઘેરમાં યોગ્ય લાગે, વેરાનમાં નહિ.

તમે કોઈવાર એવું વાક્ય સાંભળ્યું હશે કે કોઈ શક્તિ-શાળી માણસ એક વિચારને વાત્રા આપે છે ત્યારે એને સાંભળનારું આખું મંડળ એનાથી હેરત પામી જાય છે.

આ ક્રિયા કોઈ અકસ્માત નથી. આ ક્રિયા જણાવી જાય છે કે વિચારમાં ધ્વનિ છે. અને ધ્વનિ એક પ્રકારની છબી છે. એ છબી બરાબર ચમકે છે તો એનો સ્વીકાર થાય છે.

આજે તે રેડિયોની શોધે સમજાવી દીધું છે કે આકાશમાં પહોંચતો કંપ, એને એનું અલાયદું જીવન હોય છે. એ રણજીથાટ, એ આંદોલનો આગળ જો વિજ્ઞાન એનો જોખો પાથરે છે તો જગતના કાન પર જાતજાતના અવાજો અફળાય છે.

તમે બોલો છો એમાંથી ધ્વનિનાં આંદોલન ઊભાં થાય છે અને એ સ્વરમોજાન આછાં થઈને આકાશમાં જાય છે.

પણ એ મોજાની બરાબર બરહાસ્ત થઈ શકે તો એનું રૂપ આપણે હાથ કરી શકીએ.

વિચાર એ મૂંગો નેતા છે. વિચારમાં કૌવત હોય તો એ ઊંચા આસન પર બેસી શકે છે અને વિચાર હીણો હોય તો એ નબળું આંદોલન ઊભું કરે છે.

તમારા મગજની છબી તમારી ભાષાથી પારખી શકાશે.

એટલે તમે એવા વિચાર કરજો કે તમારી ભાષાને ક્યારેય ભૂખે મરવું પડે નહિ. તમે એવું ચિંતન કરજો કે તમારા શબ્દ માટેના હોઠ તરસ્યા રહે નહિ.

૮ આંસુને ઝોળખો

સુગીતકાર કહે છે : “મારું ગળ્યું ગળું હું ગુમાવું
એ પહેલાં જિંદગી ! તું મને તારાથી જુદો પાડી દેજે.”

ફિલસૂફ કહે છે : “જે દિવસે હું મારી વિચાર કર-
વાની શક્તિ ખોઈ બેઝું એ દિવસે મારું મૃત્યુ આવી ગયું
એમ સમજજો.”

વેપારી કહે છે : “જે દિવસથી મારી કમાણી બંધ
થઈ જાય એ દિવસથી મને મારા વેપારમાં રસ નહિ આવે
એવા હું એકરાર કરું છું.”

રૂપવતી કહે છે : “મારું રૂપ ઊડી જાય એ ક્ષણથી
મને જીવન ખારું લાગવાનું છે એની ખાતરી આપું છું.”

કોઈ મહાન ચળવળ કરનાર કહે છે : “જે દિવસે
મારી ચળવળની સિદ્ધિ આકાર પામે, હું માગતો હતો એવી
પરિસ્થિતિ આવી જાય, એ દિવસથી મારી ભૂમિકા પૂરી થઈ
જવાની છે એનો હું તમને ઘરાબર ખ્યાલ આપું છું.”

ઉપદેશક કહે છે : “જગત આખું સુધરી જાય તે
દિવસે મારો જનાજો નીકળવાનો છે એનું મને ભાન છે.”

જીવાન કહે છે : “જે દિવસે મારી સામેથી સાહસ
ખસી જાય એ દિવસથી મને મારી જીવાનીમાં રસ નહિ હોય.”

પોતાની સિદ્ધિ માટે દરેકને લાગણી હોય છે. જગતમાં સાહિત્ય, કલા, કારીગરી, વ્યાપાર, ઉદ્યોગો, ખેતીવાડી તમામ ખીલ્યાં છે એની પાછળ એ દરેક ક્ષેત્રમાં અંપલાવતી વ્યક્તિનું, એ ક્ષેત્ર માટેનું હેતુ હોય છે.

હેતુ કર્યા વિના કોઈ કામનું હૈયું મળતું નથી. દિલ્લગી એ માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષના હૃદય-મિલાપ માટેનો જ શબ્દ નથી.

આકાશની અદાથી આદમી એના ક્ષેત્રમાં એની સિદ્ધિનું છોશું ફરકાવવા મથામણ કરતો હોય છે,

છોશું ફરકાવવા માટેની તમન્ના જેમનામાં જાગતી નથી તેમને છોશું જ જણાવી દે છે: “હું શું કરું? તમારે જ ઝળકવું નથી એમાં વાંક મારો કે તમારો?”

કદાચ તમને એમ લાગશે કે છોશું તો કોઈકને માટે જ હોય છે. તમારી આ વાત કયૂં કર્યા પછી હું તમને પૂછું છું, કે એ કોઈક એટલે તમે પોતે શા માટે નહિ?

તમે બાળકને રીણતાં ભેયું છે? એ બાળકનું રીખવું તમને એક નવી જ પ્રેરણા આપી જશે. રીણતાં પહેલાં બાળક કેટલીયે વાર ઊથલી પડે છે. પણ બાળકના નાના મગજમાં પણ રીણવા માટેની તમન્ના જાગે છે.

બાળક હાથ લાંબાવે છે, પગ લાંબાવે છે, પડી જાય છે, ખેડું થાય છે, જરા રીખે છે; થાકી જાય છે તોયે હાથ પગ લાંબાવે છે અને પછી તો ઓરડામાં એ ‘ચારે પગે’ રીખવા લાગે છે.

એ જ રીતે એ ચાલતાં શીખે છે; પણ બાળકનો પગ સ્થિર થાય એ પહેલાં અનેકવાર એ પડી જાય છે. એકવાર પગ ટકે છે એટલે એનામાં વિશ્વાસ આવી જાય છે અને આ આત્મવિશ્વાસને કારણે બાળક રીતસર ચાલવા લાગે છે.

બાળકની આ આખી ક્રિયા તમને સમજાવી શકશે કે બાળક ચાલતું થયું કારણ કે એ માટેની એનામાં હોંશ જાગી.

તમારા ક્ષેત્રમાં તમે ઝળકી શકતા નથી. કારણ કે એ ક્ષેત્રમાં તમે સાચી રીતે રીખ્યા પણ નથી. એ ક્ષેત્રમાં તમે તમારો પગ મજબૂત કર્યો નથી. એ માટે તમે તમન્ના કેળવી નથી.

બાળક ચાલતાં ઝડપથી શીખે છે. કારણ પડી જવાનો ભય એના નાના મગજમાં ઊગ્યો હોતો નથી.

આનો અર્થ એવો નથી કે તમારે બાળકનું એકલું મગજ મેળવવું પણ આનો અર્થ એવો છે કે બાળક જે ચાલવા માટેનું “છોશું” મેળવી શક્યું તો તમે પ્રયાસ કરીને તમારા ક્ષેત્રમાં દોડવાનું છોશું શા માટે મેળવી ન શકો ?

સંગીતકારને જેમ એના સાજ વિના ચેન પડતું નથી એમ તમને તમારી સિદ્ધિ માટેના વાહન વિના ચેન પડવું જોઈએ નહિ.

સંગીતકાર જેટલી કાળજીથી એના સાજને જાળવે

છે અને એ સાજને છેડી સંગીત ઊભું કરે છે એ જ આયોજનથી તમારે તમારા ક્ષેત્રના સંગીતને છેડવું જોઈએ.

તમારી આ માવજત બરાબર હશે તો સહુને તમારી સિદ્ધિનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે.

તમારા માર્ગ પર જતાં ક્યારેક તમારી આંખમાં આંસુ આવશે પણ ભીની આંખ લઈ કેટલાયે માનવીઓએ જગતને હસતું કર્યું છે.

ભીની આંખ એ તમારી ખાનગી 'મિલકત' છે. તમારી હસતી આંખ, એ તમારી જાહેર શાખા છે.

આંખમાંથી આંસુ જમીન પર પડી વેડફાય જાય એના કરતાં આંખનાં આંસુ અંતરમાં સમાવા દેજો. અંતર પાસે એ અશ્રુ જળવી રાખવાની શક્તિ હોય છે.

એ અંતરમાં સંઘરાએલું અશ્રુ કોઈ દિવસ તમને જ કામ લાગશે એ કારણે તમે તમારી સિદ્ધિને ચમકાવી શકશો.

એક સાધુનો કિસ્સો યાદ આવે છે. સાંજ પડી હતી. આકાશમાંથી સૂરજ ચાલી ગયો હતો. ગામડાની સીમમાં એ સ્વામી ચાલતા હતા.

થોડા સમય પછી ખેડૂતોને સાધુએ સામા આવતા જોયા. એક ખેડૂત મરી ગયો હતો. એને બાળવા માટે બીજા ખેડૂતો એને ઊપાડી રહ્યા હતા.

સાધુની નજર મરેલા ખેડૂત પર પડી. સાધુથી બોલાઈ જવાયું.

“કેમ લાઈઓ ! આના પર કફન કેમ નથી ?”

ખેડૂતોએ જવાબ દીધો: “સાધુજી, કફન કાઢવું ક્યાંથી ? કફનનાં નાણાં લાવવાં ક્યાંથી ? એ ખોલી સાંભળી સાધુની આંખમાં આંસુ બાઝ્યાં પણ એ આંસુ સાધુએ રોઈને જમીન પર પાડ્યાં નહિ.

સાધુએ એ આંસુને અંતરમાં જાળવી રાખ્યાં. જે ખેડૂતો પરસેવો પાડી જગતને જીવતું રાખતા હતા એ ખેડૂતની લાશ કફન વિના બળવા જાય ? સાધુએ નિશ્ચય કર્યો કે ખેડૂતોનું કલ્યાણ કરવાનો કોઈ માર્ગ તેઓ શોધશે.

એમણે ખેડૂતનાં નામનાં લગવાં પહેરી લીધાં. ખેડૂતની સેવા પાછળ જીવન વિતાવવાના એમણે શપથ લીધા.

કારણ ? કારણ એ કે એમણે આંસુ પાડી એમના અંતરને છેતર્યું નહિ. આંસુ પાડી કરુણતાને મરી જવા દીધી નહિ. આંસુ પાડી જીવનની વાસ્તવિકતાને ખોવાવા દીધી નહિ.

આંસુ તમને મળે તો આવા સાધુની જેવા પ્રસંગોને યાદ કરજો. તો આંસુ તમને વધુ ઊંચે જવાની પ્રેરણા આપશે. એમને એમ આંખની અંદર સૂકવી નાખી તમે આંસુને નકામા કરી નાખતા નહિ.

મકાન અને મન

ઘર તૂટ્યાં છે. ભીંતોમાં તડ પડી છે. ઘરવખરી તણાઈ ગઈ છે. તૂટેલાં ઘર ફરી બંધાશે. ભીંતની તડ ફરી ખૂરાશે. ઘરવખરી ફરી હાથ કરી શકાશે.

પણ આજે મનનાં ઘર તૂટી રહ્યાં છે, એનું દુઃખ છે. આજે ઘરની ભીંતો સાજી છે પણ ઘરની અંદરના સંબંધો માંદા પડ્યા છે, એની વ્યથા છે.

પતિનું દિલ ઘરની બહાર ભડી રહ્યું છે અને પત્નીની આંખમાં કંકાસનાં આંસુ આવી રહ્યાં છે.

કારણ કે બંને જણાં ભૂલી ગયાં છે, ઘૂંટડો ગળી જવાની કલા. બનાવટ બંનેને હેરાન કરી રહી છે. સ્વાભાવિક જીવનને બદલે કૃત્રિમ જીવનનો અળકાટ સંસારને આંટી રહ્યો છે.

પતિ પુસ્તક વાંચે છે, રૂપેરી પરદો ભેંસે છે અને એની કલ્પનામાં અળકાટની વાટકી લઈ જીવનસંગાથી જાગતી થાય છે. એની આંખ આગળ ધુમ્મસ વળે છે. એ કલ્પનાને રીઝવવા જાય છે પરંતુ વાસ્તવિકતા સામી મળતાં એ નિરાશ થાય છે, નિરાશાનું પરિણામ ઉકળાટમાં આવે છે અને ઘરનો આનંદ લૂંટાઈ જાય છે. એના કરતાં કલ્પનાને

કુળાવી સંસારની મિઠાશ જાળવવા માટે કલ્પનાનો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

ઘરનાં બે જણાં યોગ્ય કારણસર ગગડતાં હોય તો ભલે થોડું તોફાન જાગે અને વીજળી ગળકે પણ ઘણી વાર નકામી વિગતો બે જણાંનાં દિલમાં ગાંઠ વાળી દે છે અને એમાંથી કાયમની કડવાશ જાગી જાય છે.

પછી જાને જણાં કાં તો નવલકથામાંથી, કાં તો બીજા-ઓના સુખદ અનુભવોમાંથી પોતપોતા માટે સુખદુઃખ વીણી લે છે.

પતિ અને પત્ની આ બે જણાં જ આ રીતે સહન કરે છે એમ માનશો નહિ. સંયુક્ત કુટુંબ હોય તો ઘરનાં બીજાં જણાં પણ વિચિત્ર પરિસ્થિતિ અનુભવે છે.

જેઓ મળેલું જીવન, મળેલા સંજોગોને સુધારી લે છે તેઓ વિરલા છે અને એવા વિરલાઓ સંસારમાં જરૂર જોવાના મળે છે.

તેઓ સમજી ગયા છે કે ગાજવીજની સામે ગાજવીજ કરવી એ જ ગાજવીજ દૂર કરવાનો ઇલાજ નથી.

ઘરનાં મોટેરાં ગુસ્સે થાય છે અને જીવાનો તરત જ ગુમ થાય છે. એમને મનાવવા માટેની અખબારોમાં જાહેરાતો પ્રસિદ્ધ થાય છે. અને ફરી જીવાન ઘણુંખરું ઘેર આવે છે. આ પડેલી તડ જીવનમાં ખારી સ્મૃતિ મૂકી જાય છે અને એની યાદ જાને પક્ષને ઘરની રીતભાતમાં કૃત્રિમ બનાવે છે.

આવી કરુણ હાલત ઊભી જ નથી થતી જો પહેલેથી જાનને ‘પક્ષ’ સીધી વાત કરી લે છે તો.

એ વાત ભલે નાજૂક હોય, એ વાત કહેતાં ભલે સંકેત થાય પણ પોતાના માણસ પાસે દિલની વાત કહી દેવી એનું પરિણામ રૂઝું આવે છે.

મૌન એ એક ગુણ છે પણ આવી પરિસ્થિતિમાં મૌન એ નબળાઈ છે.

તમને નવાઈ લાગશે પણ જગતમાં કેટલીય કરુણતા જાગી છે કારણ કે જે જણાએ પેટછૂટી વાત કરી નથી.

પતિ અને પત્ની વચ્ચે ગેરસમજૂતીની ભયાનક દીવાલ ઊભી થઈ છે કારણ કે જાનનેએ સ્પષ્ટ વાત કરી હોતી નથી.

ખોલાએલો શબ્દ ઘા પર મલમપટ્ટા કરી જાણે છે અને ખોટી ક્ષણે, ખોટા અવસરે ખોલાએલો શબ્દ ઘાવ કરી જાણે છે.

સમય સમજી, પરિસ્થિતિ સમજી, સ્વભાવ સમજી શબ્દ ફેંકાવા જોઈએ અને એ શબ્દ પોકળ હોવો જોઈએ નહિ. એની પાછળ યોજનાની ધમારત તૈયાર થએલી રહેવી જોઈએ.

માનવીની સુવાસિત રીતભાત એને દરજ્જે અપાવે છે. રીતભાતને નકામો સ્વાંગ સમજી ક્યારેય ફેંકી દેતા નહિ.

ઘરની અંદર રીતભાતની તાલિમ લીધી હશે તો દુનિયામાં તમારો ઝગકાટ તમે વધારી શકશો.

રીતભાત એ પણ એક પ્રકારની ઉચ્ચાર વિનાની ખોલી છે. સામા માણસને એ જીતી લઈ શકે છે.

અમકતાં નયન, હસતી આંખો, દર્દ દાખવતી આંખો, તેજસ્વી દ્રષ્ટિ, એ ય એક લાખા છે. સ્ત્રીની જ નહિ, પુરુષની પણ.

મંડળીમાં બેઠા હો ત્યારે તમારો મુદ્દો સમજાવવા માટેનું તમારું આયોજન એ પણ એક જ્ઞાન છે.

સરસ રીતભાતથી મેદાન ભારી શકાય છે. દુનિયામાં કેટલાયે નોકરી કરનારાઓ ઊંચા આવ્યા છે અને પછી નોકરી છોડી સ્વતંત્ર ધંધામાં પડ્યા છે કારણ કે એમને યોગ્ય ક્ષણે યોગ્ય વર્તનની આંખ દાખતાં આવડ્યું હતું. એમની રીતભાતે એમને ઉન્નતિની કેડી પર મૂકી દીધા હતા.

જીવનની નાની દેખાતી આ 'વસ્તુ'ને હવેથી તમે મોટી ગણજો. વિશાળ આકાશમાં તારાઓનાં વૃંદ નાનાં હોય છે, મોટા વસ્ત્રમાં તારાટીપકી નાનકડી હોય છે, રીતભાત એ જીવનની તારાટીપકી છે, સંસારના આકાશમાં એ ટમટમતા તારકો છે.

તમે અ નાનાં અજવાળાં મેળવી તમારી દુનિયાની અંધારી રાતોમાં આંધી નીકળશો ત્યારપછી તમને સમજાશે, એ તેજની તાસીર; તમને ત્યારે ખબર પડશે કે તમારી આગળ ઘેરાતું અંધારું દૂર થયું હતું કારણ કે તમારી પાસે રીતભાતની ઉજળી બત્તી હતી.

શક્તિનાં ઘોડાપુર

મારા પર પત્રો આવે છે. એ પત્રોમાં કેટલીક વાતો પૂછવામાં આવે છે પણ એવા દરેક પત્રનો જુદો જવાબ હું લખતો નથી કારણ કે મારાં આ લખાણોમાં એક કે બીજી રીતે તેમને સંતોષ થાય એવા મુદ્દાઓ હું રજૂ કરું છું.

આવા છેલ્લા એક કાગળમાં આવી જાતના સવાલો ઉઠાવવામાં આવ્યા છે.

“પ્રગતિ માટેની મને પૂરેપૂરી તમન્ના છે પણ મારે તો હર ઘડીએ પીછેહઠ કરવી પડે છે. મારી પાસે કોઈ સાધન નથી, હું શેનો આશરો લઈ ઉપર જઉં ? મને જે પગાર મળે છે એનો ઉલ્લેખ કરતાં મને શરમ આવે છે. મારી આવી હાલતમાં હું મારો ઉત્કર્ષ કેવી રીતે સાધી શકું.”

પીછેહઠ એ કેટલીકવાર જીવન સંગ્રામનો વ્યૂહ હોઈ શકે છે. પીછેહઠ એ કેટલીકવાર આગેકદમ માટેનું ‘વચન’ બની શકે છે એટલે તમારે પીછેહઠ કરવી પડે છે એનાથી ડરી જતા નહિ. તમો કેવી રીતની પીછેહઠ કરો છો એના પર બધો આધાર છે. તમારા સ્વમાનને નીચું નમાવી જો તમે આમ કરતા હશો તો તમારું માન ફરી

હાથ કરવું મુશ્કેલ પડશે. સ્વમાનની તમારી ધાર તીક્ષ્ણ રાખજો અને એ ખાતર ખતરાઓમાંથી પસાર થવું પડે તો પાછા પડતા નહિ. તમારું સ્વમાન એ તમારા જીવનનો વાવટો છે. એને કોઈ ઉતારવા આવે તો એને રોકી દેજો.

સ્વમાન એ કોઈ અર્થ વિનાની મગરૂરી નથી. ગુલામમાંથી રંગ લઈ લ્યો, ગુલામની ખુમારી લઈ લ્યો પછી એ ગુલામ પણ ‘સ્વમાન’ વિનાનું લાગશે. એની જગતને કિંમત નહિ હોય. સ્વમાનને હોડમાં મૂકી ક્યારેય દાવ ખેલતા નહિ. સ્વમાનનો તમારો પોતાનો ખ્યાલ નખળો હશે તો ખીન્નઓ તો તમારા સ્વમાનને ઠેમે મારશે.

એટલે તમારી પીછેહઠને વ્યવસ્થિત કરજો સ્વમાનની રક્ષા કરીને.

તમે કહો છો કે તમારી પાસે કોઈ સાધન નથી. કોઈનો આશરો તમારી પાસે છે એમ હું તમને કહું છું. એ સાધન એટલે તમારી પોતાની શક્તિ. ખીન્નઓની નહિ. તમારી જ શક્તિનો તમે આશ્રય લ્યો, શક્તિનાં પૂર રોકવાની કોઈનામાં શક્તિ નથી એની હું તમને ખાત્રી આપું છું.

તમારા પગારની વાત કરતાં તમે શરમાવ છો શા માટે? તમારો એ પગાર જીવનભર ટકવાનો છે એમ શા માટે માનો છો? તમે કહો છો કે તમારામાં ઉપર આવવાની તમન્ના છે; આ તમન્ના માત્ર ‘ત્રણ અક્ષર’ની ન હોવી જોઈએ. એ તમન્નાનો તમારો તમારા જીવનની વિગ-

તોથી તરબુતો કરવો જોઈએ. હૃદયનો એ તરંગ બહાર ઉછળી આવવો જોઈએ અને તમારી નાની દુનિયાના કાંઠા પર એ તરંગ અફળાવો જોઈએ.

એ પછી તમારે તમારા પગાર વિષે શરમ અનુભવવાનું કારણ નહિ રહે.

ફેરી કરી જેઓ ઉપર આવ્યા છે, હોટેલનાં વાસણો માંજ જેઓ આગળ વધ્યા છે, એમની હાલત તો તમે તમારી હાલત જણાવો છો એના કરતાં ય ઘણી બધી ખૂરી હતી.

એટલે તમારે તમારા આજના જીવન પાસે પૂર્ણવિરામ મૂકવાની ઉતાવળ કરવા જેવું નથી.

તમારી આવી હાલતમાં તમે તમારો ઉત્કર્ષ કેમ સાધી શકો એના જવાબમાં એટલું કહેવાનું કે ઉત્કર્ષ માટેનો તમારો ઉમળકો તમારી આ હાલતને જરૂર પલટાવશે.

તમને જ્યાં પશુ નહિ હોય ત્યારે ઉત્કર્ષ તમને તેડું કરશે. તેવી ક્ષણ તમારે માટે આવવાની જ છે; એની વાટ જોવામાં સમય લાગે તો એથી અથરા થઈ જતા નહિ. તમારે કોઈ ઉજુપ ન રાખવી જોઈએ. એ પછી તમારી પરિસ્થિતિ પલટો ન લે તો તમને પોતાને તો તમારા પ્રયાસો અધૂરા ન લાગે !

અને હું પહેલાં જ જણાવી ગયો છું કે આપણે સહુ અખતરા કરીએ છીએ. અખતરાનો અર્થ એ કે કોઈ નિશ્ચિત પરિણામ હાથ લાગે. પણ અખતરો ય સાચી રીતનો હોવો જોઈએ. એની દિશા ખરાબર હોવી જોઈએ.

તમારું ભાવિ મને ઉજવળ દેખાય છે એનું કારણ એ છે કે તમે તમારે વિષે વિચાર કરી શકો છો. તમારામાં તમન્ના છે. તમારી પીછેહઠની તમને સમજ છે.

તમારી વિષમ પરિસ્થિતિએ તમને ધુમ્મસમાં ઘેરી લીધા નથી. તમારી આંખને આંખપ વળી નથી. તમારા મસ્તકને તમારા નાના પગારનો અધારપછેડો અડક્યો નથી. ખાત્રી રાખજો કે તમે આગળ જવાના છો.

મારા મુદ્દાઓ તમને એકલાને નહિ, ઘણાઓને સ્પર્શે છે. એટલે મેં આંહીં એને ખાસ આકાર આપ્યો છે.

ઉમેદના તમારા ખીલતા પુષ્પને તમે પૂરેપૂરું ખીલવા દેજો. પછી તમારો ઉત્કર્ષ જ એ ફૂલ તોડવા આવશે.

તમારા દિલના ખાગમાંથી એ ફૂલ જશે ત્યારે ફૂલ એનું સંભારણું રાખી જશે, તમારે માટે આવેલા ઊજળા દિવસોથી.

૧૧
જીવનનો ધૂપ

ભગવાન આગળ સો કોઈ ધૂપ ધરે છે. પોતાના આદર્શ સમક્ષ કોઈક જીવનનો ધૂપ ધરે છે. પ્રશંસા એ એક પ્રકારની બોલીની ધૂપદાની છે અને એ ધૂપદાની પણ કેટલીકવાર બહુ કરી જાય છે.

ચિત્તો પણ જ્યારે શિકાર કરી આપે છે ત્યારે એનાં શુભગાન કરવાં પડે છે. પાળેલાં જાનવરો ધાર્યું કામ કરે ત્યારે તેઓ શાબાશી માગતાં હોય છે.

તો પછી માનવીઓને પ્રશંસાનો બોલ મધ જેવો લાગે એ સ્વાભાવિક છે. જેમનામાં જીવ નથી તેમને પ્રશંસાની જરૂર રહેતી નથી.

પ્રશંસાની આ તરફ પાછળનો દિલનો ચિતાર તમે મેળવ્યો છે ?

એક જાણીતા ચિંતક જણાવે છે કે પ્રશંસાના ઉચ્ચાર-માંથી માનવીને પોતાની સલામતી અને સુખસગવડનો શબ્દ સંભળાય છે.

એને એમ થાય છે કે, એની પ્રશંસા થાય છે કારણ કે એણે જે કાંઈ કર્યું છે એની અસર પડી છે અને એ અસર એનાથી ઊભી કરી શકાણી છે; એનો અર્થ એ કે

એની શક્તિ સાથે બીજાઓ સંમત થયા છે. એ સંમતિની પાછળ એની સલામતી આવેલી છે.

તમે કોઈપણ કાર્ય કરતા હો, એ કાર્યમાં તમને વધુ ક્યારે રસ આવે છે ? જ્યારે તમારા કાનમાં યોગ્ય પ્રશંસા અકળાય છે ત્યારે. એ પછી કામ કરનારાના દિલમાં આત્મ-વિશ્વાસનો દીવો વધુ બિજળો થઈ ઝગમગે છે. એને એમ થાય છે કે દુનિયાની અટપટી કેડી પર એ એનો પગ મજબૂત કરી શક્યો છે.

આરસીમાં પ્રતિબિંબ પડે એ રીતે કાર્યની આરસીમાં કાર્યનું પ્રતિબિંબ પડે ત્યારે કામ કરનારાને સંતોષ થાય છે. ત્યારે એને એના પરસેવાનું રૂપ જોવાનું મળે છે. એટલે સાચી પ્રશંસા એ એના પસીનાનાં મોતીની માળા છે. એના સર્જનની એ સુવાસ છે.

પ્રશંસા કરનારે વિવેચક બનવું પડે છે. એમાં શબ્દોની યોગ્ય ગૂંથણી કરવી પડે છે. પ્રશંસાથી હાનિ થાય એ રીતે શબ્દો વેરાવા ન જોઈએ.

પ્રશંસાની સામે દોષ જોવાની ટેવને ત્રાજવામાં મૂકો. તમને સમજશે કે જગતનાં કેટલાંક અનિષ્ટોનું મૂળ દોષ દેવાની રીતમાં સમાએલું છે.

કેટલાક માણસો ગુનેગાર બન્યા છે. કારણ કે એમનાં પર મનની મુલાયમ અવસ્થામાં દોષના ખારા ચાળખા પડ્યા છે. તેમનાં હૃદય પર સોજ્યું બેઠી છે અને તેઓએ જીવનનો વસમો પંથ લઈ લીધો છે.

એજ રીતે એકલી પ્રશંસા માણસોને મૂર્ખ બનાવી આપે છે. ઉમરાવોના પુત્રો કેટલીકવાર એવકૂફ રહ્યા છે, કારણ કે તેમને તારીફ સિવાયનું કંઈ સાંભળવા જ મળ્યું નથી.

ખોટી તારીફ એક પ્રકારનું અપ્રીણ છે. એનું ઘેન માનવીના મસ્તકને ભભાવી દે છે. એ ઘેનની ગુલામી મોટામાં મોટા માણસને પાયમાલ કરે છે. યોગ્ય પ્રશંસા એ સૂરજનાં કિરણ જેવી છે પણ અયોગ્ય ખુશામત એ અંધારી રાત છે. માનવીને એ ખોટે માર્ગે ચડાવી દે છે.

કડક વાસ માથાને દુઃખાવો આપે છે; અને મૃદુ સુવાસ દિલને ખુશ કરે છે. બંનેમાં વાસ છે. ફેર છે કડક તત્ત્વ અને મૃદુ તત્ત્વનો. પ્રશંસા અને વધુ પડતી અયોગ્ય તારીફ આ રીતે ઓળખાવાં જોઈએ.

બનાવટી તત્ત્વ ક્યારેય સાચકલું બની શકતું નથી. જીવનના વ્યવસાયો ઉપર બનાવટનાં જળ નાખવામાં આવે તો એ વ્યવસાયોની ફૂલવાડી ક્યારેય ખીલતી નથી.

કવિઓએ ઊગતા સૂરજની પ્રશંસા કરી છે જ પણ આથમતા સૂરજના રાતા રંગોની પણ કવિએ કદર કરી છે. ગુલાખી ઉધાની તાજગી, એની તારીફ લલે થાય. નમતી સાંજની લાલ આંખડી પર પણ અનેકનાં મન ઢળ્યાં છે.

કારણ કે ઉદયમાં જેમ રંગોની ગૂંથણી છે એમ સૂર્યાસ્તમાં પણ રંગની લલક છે એટલે પ્રશંસા એકલા ઊગતા ફૂલની જ નહિ પણ કરમાતા ફૂલની પણ હોઈ શકે છે.

વિવેચક સખ્ત થાય છે, જ્યારે સખ્ત થવાની એને કૃતિ ફરજ પાડે ત્યારે અને એ જ વિવેચક મૃદુ બને છે જ્યારે કૃતિ એને એમ કરવાની ફરજ પાડે ત્યારે.

તમારા કાન પર તમારા કાર્ય વિષે જે બોલી અફળાય એને બરાબર સમજીને, એમાંથી અમુક શબ્દો તારવીને તમે એ બોલીને તોળજો.

એમાંથી જે તમને બનાવટ સંભળાતી હાય તો તમે ભરમાયા વિના તમારી કેડી પર કદમ રાખી મૂકજો. તમારો માર્ગ તો રૂંધાશે નહિ.

૧૨

કવિ અને મોદી

કુવિએ આકાશના ચંદ્રમાને ચૂમનારી કવિતા લખી. ગાણીને આકાશના બે પાંચ તારા કવિએ એની રચનામાં ગૂંથી લીધા. કવિની કલમ ચાલવા લાગી, રૂપને અડકવા લાગી, કાગળને બોલતો કરવા લાગી.

કલાકારે દર્દની દુનિયા જગાડી દીધી. જેઓએ સપનાં ગુમાવી દીધાં હતાં એ સપનાનાં સંભારણાં કલાકારે આપી દીધાં. કલાકારે અમર ક્ષણોની અંજલિ છાંટી.

કવિ અને કલાકારનાં પોપચાં કમળને ખીડતાં રહ્યાં ત્યાં જ તેમની નજર મોદી પર પડી. મોદીના આંકડાં પર પડી.

અનાજ વિના કવિને ચાલે તેમ નહોતું. શિરામણ વિના કલાકારનું દિલ ધબકે તેમ નહોતું.

એટલે ગમે તેટલી નફરત છતાં માલ આપતા મોદીનું મહત્વ સહુને સ્વીકારવું પડ્યું.

અને આ મોદી એટલે જીવનની વાસ્તવિકતા અને એટલે કવિને માટે રણવાની આવશ્યકતા. કલાકાર માટે આંકડા ચૂકવવાની આવશ્યકતા.

અને આ જરૂરીઆત એટલે તમારી રણવા કમાવાની શક્તિ માટેનો સાદ. આ સાદ જેઓ ખરાબર સાંભળતા નથી તેઓ હેરાન થયા જ કરતા હોય છે.

તેજીલી તરવાર જેનું અરમાન ઉતારી શકી નહોતી, સંગ્રામનો ઉછાળો જેમને ઉથલાવી શક્યો નહોતો, કારાવાસ જેમના જીવસાને લાંગી શક્યો નહોતો, મોતની ધમકી જેમને તુરંજ અવાજ લાગ્યો હતો, એ માલવપતિ મુંજને જ્યારે ભૂખ લાગી ત્યારે એણે તૈલપની નગરીની નારી પાસે ખાવાનું માગ્યું હતું.

મહારાણા પ્રતાપના જીવનમાં પણ ખોરાકની કરુણતાએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

આ પહેલી જરૂરીઆતના પ્રશ્ન આસપાસ જગતના ઉદ્યોગો, વેપારો, સાહસો, આંટા મારતાં રહ્યાં છે.

દરેકે દરેક જણ કાંઈ ને કાંઈ માગતો રહે છે જ. ગિરના નેસડામાં રહેતાં ગામડીઆઓને કોઈ શહેરની ચીજ

જોઈતી હોય છે. શહેરના કોઈ શોખીનને કલાનો નમૂનો હાથ કરવો ગમે છે. કવિને કાશ્મીરની રેલ્વે ટિકિટ જોઈતી હોય છે. કુંવારી સ્ત્રીને પતિ જોઈતો હોય છે. પાણીથી તૃપ્ત થએલા છોડને તડકો જોઈએ છે. બગીચાના ફૂલને રોવા માટે ઝાકળનું ગિન્દુ જોઈએ છે. કોયલને મંજરી જોઈએ છે. સંસારીને સુખ જોઈએ છે.

આમ ‘જોઈએ છે’ એ માત્ર અળખારોમાં પ્રસિદ્ધ થતી બહારતો જ નથી. જીવન પણ એવી માગણી કર્યા જ કરતું હોય છે.

પણ તમારી મનગમતી ચીજ મેળવવા માટે તમારે ચોક્કસ કિંમત આપવી પડે છે અને એ કિંમતના તમે અધિકારી બનો એ માટે તમારે કામ કરવું પડે છે, વેપાર કરવો પડે છે, નોકરી કરવી પડે છે.

તો પછી તમારા પરિશ્રમને શા માટે તમારા ભગવાન તરીકે તમે નથી જાણતા ?

ભગવાનની જેમ પરિશ્રમ તમને બદલો આપે છે. ભગવાનની જેમ પરિશ્રમ તમારા પર કૃપા કરે છે. ભગવાનની જેમ પરિશ્રમ તમને દૂધ ચોખા અર્પે છે.

સારવાર વિનાનો પરિશ્રમ અસરકારક બનતો નથી. તમે આંખો વીંચીને કામ કર્યા કરો એટલે તમે જાંચા આવી જવાના નથી. તમારે તમારા કાર્યની એવી નકશી જીલી કરવી જોઈએ કે વ્યાપારી એની માગણી કરે.

માગણી ઊભી કરશેો નહિ ત્યાં સુધી તમારી કિંમત થશે નહિ. તમારી શક્તિ માગવામાં આવશે એનું કારણ તમે નહિ હો. પણ તમારી શક્તિ હશે. તમારી શક્તિ માગનારને વધુ લાલ કરનારી હશે.

આવા લાલ સિવાય માત્ર તમારા આકર્ષણમાં પડી જઈ તમારો ઉદ્ધાર કરવાનું કોઈ ને સૂઝશે નહિ.

છળીઘરની અંદર અળકતું ચિત્ર ધંધાની માગણીને કારણે વધુ સખ્તાહો દેખે છે. તમારો ચમકાર પણ એ રીતનો હશે તો જ એ ચમકાર તમને ફળદાયી નીવડશે.

તમારો વિકાસ સાધવાના શુદ્ધ હેતુથી તમે કોઈ પણ ધંધાદારી સંસ્થામાં જોડાવાના હશેો તો તમારા એકલા એ વિકાસ આસપાસ કોઈની નજર નહિ રહે. તમારા વિકાસને લાલ સંસ્થાને મળશે તો જ એને તમારામાં રસ હશે.

સ્વપ્નાં રચનારાઓ ધંધાદારી સંસ્થામાં જોડાય છે અને એમનાં સ્વપ્નાંને કારણે તેઓ હિરાન થાય છે.

આવા ખ્યાલોને દૂર રાખીને માનવીએ ધંધાનાં પગથિયાં એક પછી એક ચડવાં જોઈએ.

વૈરાગ્યની વાતો કરનારા ભલે એમ કહે કે માનવીએ કોઈ વસ્તુ માટે અંખના કરવી જોઈએ નહિ. પણ અંખના કરવી એ તો દરેક ઈન્સાનનો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે.

‘એક દિવસ હું પંખીઓ સાંભળતો હોઈશ. એક દિવસ હું સૂરજસ્નાન કરતો હોઈશ. એક દિવસ હું હીંચોળે હીંચકતો હોઈશ. એક દિવસ હું ગંગામાં નહાતો હોઈશ. એક દિવસ હું તાજમહાલમાં હોઈશ.’

આવી મનની તરશ લગભગ દરેકે દરેક માનવીને લાગે છે. જેવો માનવી એવી એની તરશ.

જનતાને પણ તરશ લાગતી હોય છે અને જેઓ જનતાની એ તરશ ટાઢી પાડે છે એમને જનતા વહાલા નામે યાદ કરે છે.

૧૩

ભિર્મિ અને ગુલાબ

માનવીની નજરમાં ફૂલ આવે છે ત્યારે શા માટે એનાં નયન નાચ કરવા માંડે છે ? માનવીના હાથમાં ગુલાબનો ગોટો આવે છે ત્યારે શા માટે એનું દિલ થનગની ઊઠે છે ? ગુલાબનો ગોટો કાંઈ એના ગજવામાં વધુ પૈસા નાખી જતો નથી, તો એ માનવીને એ “હિત” આપી જાય છે.

આજ રીતે જીવનના અનેક વ્યવસાયો લુખ્યા લાગે છે, જે જીવનમાં ભિર્મિ જાગતી નથી તો ! ભિર્મિ એ જીવનનું ફૂલ છે.

લાગણીવેડા અને ભિર્મિ એક નથી. લાગણીવેડા તો અસ્થિર મગજનું પરિણામ છે. લાગણીવેડા એ માનવીની નબળાઈ છે.

પણ ઊર્મિ માનવીના હૃદયનું મોઢું ધન છે. ઊર્મિ માત્ર કવિતા અને કૂલો આસપાસ જ ફરે છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી.

તમારી પ્રવૃત્તિ ઊર્મિ સાથે ગુંથાઈ જાય છે તો એ પ્રવૃત્તિ ઝળક્યા વિના રહેતી નથી.

વિદ્યાર્થી ઊર્મિ રાખી અભ્યાસ કરે છે તો એનો અભ્યાસ, પુસ્તકોનાં પાનાંની આગળ જાય છે.

વ્યાપાર કરનારો આદમી પણ વ્યાપારની ઊર્મિ કેળવી એના કદમ ઉપાડે છે તો વ્યાપાર પણ એક મહાન શિક્ષણ બની જાય છે.

સંસારી પણ ઊર્મિને જાળવી એના ઘરમાં જાય છે તો એને જીવનનો રંગ સાંપડી જાય છે.

હું એક વ્યક્તિને ઓળખું છું. આજે તો એમનું નામ વ્યાપારના ક્ષેત્રોમાં ફરતું થઈ ગયું છે. એ જ્યારે અંધારામાં હતા ત્યારથી હું એમને પિછાનું છું.

એમણે ફેરી કરી છે, અખબારો વેચ્યાં છે, હોટેલની અંદર ચાકરી કરી છે પણ એમણે જિંદગી આવવા માટેની ઊર્મિને ક્યારે ય તજી નથી.

એ જ્યારે હોટેલમાં કામ કરતા હતા ત્યારે હરીફાઈ જળરી હતી. ઘરાકો હાથ કરવા મુશ્કેલ હતા. આ બિરાદરે હોટેલની અંદર કામજ ન કર્યું, ઘરાકોની સાથે એમણે વાતચીત કરવા માંડી, એક પ્રકારનો સંબંધ બાંધ્યો.

અને ઘરાક આવે કે તરત પૂછવા માંડયું.

“ આપને બે અડાળી ભેશે કે ત્રણ ? ”

ઘરાક ત્રણ અડાળીની ના પાડે. બે અડાળીની ના પાડે પણ એક અડાળી તો માગેજ ને !

આમ હોટલની ખાસ વાનગીને એ બિરાદરે આવા પ્રશ્નથી પ્રિય બનાવી દીધી.

બીજાઓ પૂછતા :

“ આપને શું ભેશે ? ”

એટલે ઘરાકને વિચાર કરવાનો રહેતો અને એ વિચાર પછી હુકમ છૂટતો.

જ્યારે આ બિરાદરે ઘરાકને વિચાર કરવાની તક જ આપી નહિ. જે વાનગી પ્રિય બનાવવાની હતી એ વાનગીની જ એમણે વાત કરી અને આ નાનકડી રીતથી મોટામાં મોટી ફત્તેહ મેળવી.

પણ હોટલની અંદર જીવનભર કામ કરવાની એમને હોંશ નહોતી. એમણે તો હોટેલ ઘરની કરી. પછી હોટેલો લઈ એના પર દેખરેખ રાખી, પછી એ ધંધામાં કમાણી કરી, બીજા વ્યાપારમાં અંપલાવ્યું.

અંપલાવાનું કારણ એટલું જ કે એમને શોખ હતો એમને પોતાને ચકાસવાનો, એની પોતાની ઊર્મિને રમાડવાનો.

એ કહેતા :

“ હું લપસી પડું એ માટે મારા પગ હેઠળ લપસણી

જમીન અવારનવાર “ ગોઠવવામાં ” આવી છે પણ હું ક્યારેય લપસ્યો નથી. એટલું જ નહિ, મારી બેઠાલી કરવાની ખ્વાહિશ રાખનારા જ ઘણીવાર લપસી ગયા છે, એમની જ જમીન પર—”

શક્તિ એમને એમ માનવીને મળી જતી નથી. શક્તિને રીઝવવી પડે છે. શક્તિ મેળવવા માટે મેદાન મેળવવું પડે છે અને મેદાન મેળવવા માટે સાહસ હાથ કરવું પડે છે.

જીવનને જેઓ ઊર્મિ આપી જાણે છે તેઓ જીવનનો મહિમા સમજે છે. નિરસ જીવનમાં માનવી એના મનના ચોકને અન્યાય કરી બેસે છે. એ ચોકની અંદર રમવા આવતી લાગણીઓ, આ રીતે સુકાઈ જાય છે.

અશ્વ જેવી હુણહુણતી શક્તિ પણ માનવીને તાબે થઈ છે કારણ કે માનવી અશ્વની પીઠ પર બેસવાનું સાહસ બેઠી શક્યો છે.

પીઠ પર બેઠા વિના સંજોગો જીતી શકાતા નથી.

કાગળ પરના આ ઠરેલ ઠંડા અક્ષરો વાંચી તમે એમ ને એમ બેસી રહેશો તો આ પ્રકારનું સાહિત્ય પણ તમારો જય પોકારી શકશે નહિ.

પણ તમે પ્રેરણા લેશો, જીવન જીવવાની ઊર્મિ કેળવશો તો એક દિવસ જરૂર એવો આવશે કે આ કટારોમાં જ તમારો ઉલ્લેખ કરવાની મને ફરજ પડશે.

હું માગું છું, આવા પ્રેમાળ વાંચકો. હું ચાહું છું, એમનો ઉત્કર્ષ.

એ ઉત્કર્ષ એમનાથી લલે આઘો પડયો હોય. એ બન્નેને પાસે લાવવામાં મને સુખ છે.

ભિર્મિ ઊભી કરો, તમારે પોતાને સાડુ. પુસ્તકોની અંદર નાયકોનાં સાહસો વાંચી, જરૂર આનંદો પણ તમેય ક્યારેક એ પાનુ ઝડપી છલાંગ મારો. જરા જૂઓ તો ખરા ! છલાંગ સિવાય તમારી પ્રવૃત્તિની નોંધ લેવાની આજની વ્યવસાયી દુનિયાને કુરસદ નથી.

જે ઘડીએ તમે ઊંચા જવ, ત્યારે જરૂર મને યાદ કરજો કારણ કે તમારી જીવનની ઊંચાઈ એ મારી ભિર્મિ છે.

૧૪

મારની કલગી

નાનું કામ પૂરું થાય છે કે તરત જ ‘હાશ’ કરી ઘરની અંદર બેસી જનારાઓ એમના લવિષ્યના મોટા કામને આકાર લેતાં અટકાવે છે. ‘હાશ’ જીવનનું એક એવું પૂર્ણવિરામ છે કે એનાથી દૂર રહેવામાં સાર છે.

એક સાધનામાંથી બીજી સાધના જન્મ પામે છે. પહેલી સાધનાથી સંતોષનો ઘૂંટણો પી જનાર એની પોતાની જીવનવાડીને અધૂરી રાખે છે. સાધના એ કોઈ

બજારમાં મળતું રમકડું નથી. એને આવી ઢઠ્ઠા દોડાવી શકાતી નથી. સાધના જીવતા જગતા માનવીનો પુરુષાર્થ માગે છે, પરિશ્રમ માગે છે, જાગરણ માગે છે, જુસ્સો માગે છે, ગુલાબી તળિયત માગે છે.

સાધના જાતજાતના ખુરખાઓ પહેરનારી છે. એ અંચલ એક પછી એક હટાવી સાધનાનું મલકતું સુખ જોવા માટે માત્ર પરિશ્રમ કામ લાગતો નથી. સિક્ત વિનાનો પરિશ્રમ એકલો પરસેવાનાં ટીપાંનો સરવાળો જ ગણી આપે છે.

ડગલો પહેરી, ટોપી મૂકી ગજવામાં એકાદો કાગળ રાખી, કાગેલ આદમી બજારમાં નીકળે છે અને એના લમણાની અંદર રહેલાં બજારની એકઠી થએલી સામગ્રી, વેપારનું શાસ્ત્ર, પોતાનાં પગલાંની ગણતરી, સાહસ, એ બધાંને એક એવી પળે ઝબકાવી દે છે કે એ આદમી બજારોને બોલતી રાખે છે.

આ આખી ક્રિયામાં પરિશ્રમ જરૂર છે પણ સાથે સિક્ત છે. યોગ્ય પળે કાર્યની ચાંપ દાખી વીજળી ઝબકાવાની એનામાં શક્તિ છે, નિર્ણય લઈ લેવાની એનામાં હિંમત છે.

કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં આ રીતે સાધનાનો સાદ પાડી શકાય છે. એ સાદ પાછળ એક ઘાંટો જ જવાબદાર ન હોવો જોઈએ. તમામ શક્તિઓ એની પાછળ વસેલી હોવી જોઈએ.

આવી કેડી પર જનારાઓની ઉપર વાદળ તો તોળાતાં જ રહે છે. આ વાદળનો કાળો રંગ જોઈને કામ કરનારાએ તો માત્ર એટલો જ ખ્યાલ કરવાનો રહે છે કે એ કાળાં વાદળાં પણ ચોક્કસ સંજોગો વચ્ચે વરસી જાય છે. અને જે વાદળાંને આકૃતના પ્રતીક તરીકે ઓળખવામાં આવેલાં હોય છે એ વાદળમાંથી પાણીનું અમૃત ટપકે છે અને ધરતીને એ કાળાં વાદળાં હસતી કરે છે.

આકૃત પાસેથી પણ આ પ્રકારનું ‘અમૃત’ પડાવી શકાય તેમ છે. જેઓ આકૃતને શિક્ષણ સમજે છે, જેઓ આકૃતને પડકાર આપવા લાયક લલકાર સમજે છે, જેઓ આકૃતને ચારિત્ર્ય ચોક્કસ કરનારી અવસ્થા તરીકે ઓળખે છે, એના પર આકૃત પણ કસોટી પટ્ટીની ક્ષણે આશીર્વાદ જિતારે છે અને અમૃત નીતારે છે.

જેને તમે ગરીબ ગણો છો એવી બકરી-હિમાલયની બકરી, જ્યારે પહાડો ચડે છે, પહાડની આકૃતને ઓળંગે છે ત્યારે એના નાજૂક પગમાં તાકાત આવે છે, અને માણસો પણ બકરીની આગેવાની સ્વીકારી એની પાછળ પહાડ ઓળંગવામાં સલામતી સમજે છે.

તમારી નીચેની જમીન ધૂણી ઊઠે તો જ તમારામાં પગ ઠેરવવાની તાકાત પેદા થાય છે. જમીનના આવા ધૂબારા તો માગી લેજો.

ઉછેર હંમેશાં અધરો છે. તમારા કાર્યનો ઉછેર—તમારે જ એની ખેવના કરવી પડે છે. ઉછેરનો અર્થ એ કે તમારા

કાર્યને તમારે કોઈ ક્ષણે લાંબાવવું નોંધ્યે, કોઈ ક્ષણે એનું હાલરડું ગાવું નોંધ્યે, કોઈ ક્ષણે એના પર યોગ્ય રોષે ભરાવું નોંધ્યે; પણ એના પર તમારે વહાલ તો ઠલવ્યા જ કરવું નોંધ્યે.

કાર્યને ‘ પગભર ’ થતાં સમય લાગે છે એટલે કાર્યના ઉછેર દરમિયાન તમે અધિરા થઈ જાવ એ પણ નકારું છે.

એકવાર તમારા કાર્યને બળવાન બનાવો અને પછી તમે જોયા કરો. જ્યાં જ્યાં કાર્ય જશે ત્યાં ત્યાં માર્ગ થઈ જશે. કાર્યને એની ઓળખ આપતાં લાંબી વંશાવળી જાહેર કરવી પડતી નથી. “ મારું નામ કાર્ય ”—એનાથી જ એનો પરિચય સંપૂર્ણ બની જાય છે.

જિંદગીમાં કામ વિના ઝોલાં ખાનારાઓ આરામનો દ્રોહ કરે છે. આરામ પણ, તમારે ‘કમાવી’ બાળવો નોંધ્યે. એની મેળે આરામનો સ્વાદ તમને બોલાવે તો એમાં આરામનો સ્વાદ નથી રહેતો.

કલગી વિના મોર શોભતો નથી એમ કાર્ય વિના આરામ શોભતો નથી.

આરામ કરો, કાર્ય જ્યારે લલામણુ કરે ત્યારે. ઉદ્વાસ માણો, આંસુ જ્યારે લલામણુ કરે ત્યારે. સૂરજ માગો, અંધારું જ્યારે લલામણુ કરે ત્યારે.

જિંદગી સાથે ખ્યાર કરજો પણ જિંદગીને તમારા ખ્યારને કારણે પસ્તાવું ન પડે એની તજવીજ પહેલેથી કરી લેજો.

પસીનાની ચમક

મારી કઠર થાય તો સારું. જગત મારા પસીનાની ચમક ઓળખે તો સારું. દેશ મારા પ્રયત્નો લાણી નજર નાખે તો રૂડું. આવાં વાક્યો કાર્ય કરનાર મનમાં ને મનમાં ઘોલ્યા કરતો હોય છે. સામા પક્ષ પાસેથી એ મોટી તાળી માગતો નથી પણ નાજૂક નમણી કઠર તો જરૂર માગતો હોય છે.

આવી લાગણીનું મૂળ તમે શોધવા જશો તો તમને માનવપ્રગતિનો ઇતિહાસ જ હાથ લાગશે. સંસ્કૃતિની ઇમારત તમને હાથ લાગશે.

હા, એટલું ખરું કે બડાઈ મારનારાઓ કઠર નથી પામતા. શુદ્ધ કામ કરનારને જ એ ઇનામ મળે છે.

આજે તો એ શ્રીમાન મોટા હોદ્દા પર છે પણ જ્યારે તેઓ ઇમારત ચણતરના કામકાજમાં ગૂંથાએલા હતા, ત્યારે એમને દિવસનો એક રૂપિયો મળતો.

એક રૂપિયાની સામે જોયા વિના એમણે તો ઇમારતની ઊંચાઈ લાણી જ જોયે રાખ્યું હતું. એ ઇજનેરીનું કાંઈ લણ્યા નહોતા પણ અનુભવથી એમણે ઇજનેરીની તમામ વિગતો જાણી લીધી. જ્ઞાન મેળવી લીધું. ત્યાં સુધી

કે ઇજનેરીના નિષ્ણાતોની સમક્ષ અમુક પ્રકારની ઇમારત બંધાવવા માટેના ખર્ચનો હિસાબ માગવામાં આવ્યો ત્યારે તરત જ એ હિસાબ આપી દીધો.

એમના કાગળ પરના આંકડા ઇમારત પૂરી થયા પછી સાચા ઠરતા. એનું કારણ એ હતું કે એમણે પોતે અનુભવ લીધો હતો. પણ એમની આ વિદ્યા ખીલી હતી કારણ કે એમના ઉપરીએ એમની ખૂબ જ કઠર કરી હતી.

એ કઠરને કારણે એ વધુ ને વધુ આગળ વધ્યા હતા, પછી તો એમણે પોતે જ એ ધંધો શરૂ કર્યો. લાખો કમાયા અને એમની જેમણે કઠર કરી હતી એ ‘ઉપરી’ને એમણે એમના લાગીદાર બનાવ્યા.

ઘરની બહાર જ નહિ, ઘરની અંદર પણ સંસારમાં પત્ની કઠર માગે છે. એ ઘર ચલાવવામાં જે પરિશ્રમ ઉઠાવે છે, જે કુશળતા વાપરે છે, જે રીતે રસોડું ચલાવે છે એ ક્રિયાના કાનમાં કઠરનો શબ્દ મધ જેવો મીઠો લાગે છે.

“મહિનાનો ખર્ચનો વહીવટ તમે સરસ કર્યો છે.”

“આ તમારું વસ્ત્ર-એના રંગની પસંદગી સરસ છે.”

“રસોડામાંથી સરસ સુગંધ આવે છે. શું બની રહ્યું છે ? ”

આવાં વાક્ય કાગળ પર વાંચવાથી કદાચ સામાન્ય લાગશે પણ આવાં કઠરનાં વાક્યો સંસારને સોનેરી બનાવે છે.

જીવનના નાનામાં નાના પ્રસંગો ચાદગાર બને છે,

કઠરને કારણે. અને જીવનના મોટામાં મોટા પ્રસંગો ફસડાઈ પડે છે, કઠરહીન વલણને કારણે.

એક કચેરીના વ્યવસ્થાપક ખૂબ જ લોકપ્રિય બનવા પામ્યા છે, નહિ કે એઓ એમના માણસોને વધુ ને વધુ પૈસા આપે છે પણ તેઓ એમના માણસોના કામની કઠર કરે છે.

“ તમારા અક્ષર સુંદર છે. ”

“ ઓહો ? આટલા વખતમાં તમે હિસાબ લખી પણ નાખ્યો ? ”

“ આજે જરા આરામ કરો, તમારી શક્તિ મારે વેડફી નાખવી નથી. ”

જેઓ મોટી પાયરીએ બંધ છે તેમની પાસે તો કઠરનાં ફૂલોનો સંઘરો રહેવો જ જોઈએ.

સમ્રાટોને કઠરની જરૂર રહે છે અને ઘરકામદારને પણ કઠરનો બોલ સાંભળવાની ઈચ્છા થાય છે.

પતિની કઠરને કારણે ઘર ચક્ષાવતી ઘરની રાણી ઘરના ઓરડા અને કબાટોની ચાવીઓવાળો લુરખો પાસે રાખે છે, એને બરાબર ખ્યાલ હોય છે કે અમુક ચાવી અમુક તાળાં માટેની છે.

ચાવીઓ ઓળખવાની આ શક્તિને કારણે એ ઘરની અંદર ચપોચપ તાળાં ખોલે છે અને ધારી ચીજો મેળવે છે.

માનવીએ આ રીતે પ્રકૃતિનો હુરખો સાથે રાખવા જોઈએ અને પ્રશ્નોનાં તાળાં ઉઘાડવા માટે નવીનોખી ગુણ-આવીનો ઉપયોગ કરવો ઘટે. તો એનું કામ સરસ બની જાય છે એટલું જ નહિ એ કામ દીપી બેઠે છે.

આ પ્રકારના ‘સ્વભાવ-ઘડતર’ વિષેનાં મારાં લખાણો વાંચી તમે મારી કઠર કરી રહ્યા છો, મારા પર કઠરના પત્રો લખી રહ્યા છો એટલે મને આ લખવાનો વધુ ઉત્સાહ આવે છે.

તમે જે ક્ષેત્રમાં હો એ ક્ષેત્રમાં તમે તમારું નામ બિજળું કરો, નવાં ક્ષેત્રોમાં તમે અંપલાવો તે વખતે તમારી આગળ બિલા થતા પહોંચો. તમારા એ ચઢાણમાં, ખરેખરે આપવાનો મારો ઉમળકો છે.

આવા લેખો માત્ર તમારી આંખ માટે હું લખતો નથી. તમારા અંતર માટે લખું છું, તમારા પસીના માટે લખું છું. તમારા પુરુષાર્થ માટે લખું છું.

તમે ક્યારેક પણ આ વાંચનમાંથી પ્રેરણા લેશો અને માનવ ઘડતરનો મહિમા વધારશો તે દિવસે તમે મારી વધુમાં વધુ કઠર કરી એમ મને લાગશે.

માનવતાની ઝાલર

હું પહેલાં કોઈ પણ ઉમંગભરેલી વાતને રાણી ટાળી દેવામાં માનતો. કોઈ જુવાન હોંશથી એના પ્રણયની વાત કહેતો કે તરત જ હું પ્રણયની ખીમારી ઉપર લાપણુ આપી દેતો. કોઈ મિત્ર પુરુષાર્થનો ઉદ્દેશ કરતો તો હું મોટેથી હસી લાગ્યની ભૂમિકા સમજાવતો.

સિદ્ધાન્તનો કોઈ દાખલો આપતું તો હું સિદ્ધાન્ત અને આલાસ વચ્ચેનાં ચિત્રો દોરતો.

મારા આ સ્વભાવને કારણે મેં મારી આસપાસ એકઠા મળતા મિત્રોનાં ટોળાને પાતળું બનાવી દીધું. મારી વાત સૌ સાંભળતા હતા પણ એ વાતને તેઓ ફેંકી દેવામાં તેમનું હિત સમજતા.

ત્યારે મને સમજાયું નહોતું કે નિરાશાવાદ, નિરુત્સાહ, નકરત, એકલપેટી વલણ-એની ભીંતો ઊભી કરી મેં મારી જાતને કેદ કરી દીધી હતી.

ઊજળી વાતનાં ફિરણોની મિજબાની એકેએકને પસંદ પડતી. નિરાશાનાં કાળાં ધાખાંની કોઈને પડી નહોતી.

એક દિવસ મારી સુસ્તી ઉડાડી નાખે, મારી બુદ્ધિ અબકાવે, મારી વલણને તુચ્છ કરી બતાવે એવો એક મિત્ર મળી ગયો. એણે કહ્યું;

“બુદ્ધિનો તું ઉપાસક છો. એના કરતાં સ્વાર્થનો તું કટકો છે એમજ હું કહીશ. દુનિયાથી બુદ્ધિ પડી જનતાને લાત મારી એક ખૂણામાં પડ્યા રહી બુદ્ધિનો હોકો ગગડાવે. એમાં બુદ્ધિનું અપમાન છે. બુદ્ધિને આચરણની જનેતા બનતાં આવડવું જોઈએ.”

અને એ મિત્રે મારા સુસ્ત પડેલા અંતઃકરણને જગાડી દીધું. મને એમ લાગ્યું કે ‘હું’ એ શબ્દ મારો શત્રુ હતો.

જીવનમાં કોઈ પ્રસંગોમાં માનવીએ બાળકનો ઉત્સાહ, બાળકનો આશાવાદ દાખવવાં જોઈએ.

દરેકે દરેક પ્રસંગ બુદ્ધિની ગુલામી કરવા માટે જ સર્જાયા છે એમ માનવાની જરૂર નથી.

આ પછી તો મેં જીવનને બુદ્ધિ રીતે વાંચવાનું શરૂ કર્યું.

જેઓ મને મળવા આવતા એમના પ્રશ્નોમાં મેં પૂરતો રસ લેવા માંડ્યો. એટલું જ નહિ મેં એ પ્રશ્નો માટે દ્રષ્ટિ આપવા પ્રયત્ન કર્યા પણ એ દ્રષ્ટિ લીલી વનસ્પતિ જેવી હતી, સુકકી જમીન જેવી નહોતી.

મેં જીવનની એકની એક લાતમાં પણ રસ લેવા માંડ્યો. દરેકજ કાંઈક બનવું જ જોઈએ, દરેકજ ધુભરી

મેળવવી જ જોઈએ, દરરોજ મગજના તારને ઊંચો ચડાવી
તોડવો જ જોઈએ—એ વૃત્તિને મેં હાંકી કાઢી.

પછી આપોઆપ ઘરનો ચોરડો મેં છોડી દીધો.
ખહાર નીકળી જગત ઓળખવાનો ઉમંગ મેં મેળવી લીધો.

જીવાનોને મેં તંદુરસ્તીની વાતો કરી. પ્રેમીઓને મેં
શુદ્ધ પ્રેમનો મહિમા સમજાવ્યો. પોતાને સામાન્ય માણસ
તરીકે ઓળખાવતા માણસોને મેં સામાન્ય માણસની
શ્રેષ્ઠતા સમજાવી.

સાગરનો ઘુઘવાટ આલમને સાંભળવો પડતો હતો
કારણ કે એ ઘુઘવાટ પાછળ મોજાંઓ ઉછળતાં હતાં; એ
ઘુઘવાટમાં પડકાર હતો, સાંભળવા લાયક ધ્વનિ હતો.

પણ ખાઓચિયું કોઈવાર અવાજ કરતું તો ય એનો
ધ્વનિ જગતના કાન સુધી પહોંચી શકતો નહિ. સાગરમાં
સહુ સમાઈ શકતું. ખાઓચિયામાં ગારો લરાતો અને
ડુકકરો એમાં સમાતાં.

સમૂહ તરીકે માનવીઓ સાગરના જેવો ઘુઘવાટ કરી
શકે છે અને આલમને એની નોંધ લેવી પડે છે. પણ એકલા
પડી માત્ર ફરિયાદની રાડો જગાવનારાઓ ખાઓચિયાનાં
ફેજને સાદ દે છે.

આ એક જિંદગીમાં અનેક કચવાટો ઊભા કરવાની
જરૂર જ ક્યાં છે ?

મને તો થયું કે મારે જીવન તો જીવવું, એટલું જ નહિ પણ જીવનના ચમત્કારને એળે જવા દેવો નહિ.

કોઈ વૈજ્ઞાનિકની પ્રયોગશાળામાંથી બીજો એ ચમત્કાર નહોતો !

કુદરતે એ ચમત્કાર કર્યો હતો. ખીજ અને વૃક્ષના પહેલા ખીજના પ્રશ્નને ઢંઢોળી એ ચમત્કાર ખીલી બીક્યો હતો.

એ ચમત્કારે ફૂલો પર રંગનાં ફૂંડાં ઢોળ્યાં હતાં. પંખીઓના ગળામાં મધના પુંભડાં મૂક્યાં હતાં. માનવીના હૃદયમાં માનવતાના રંગો છાંટ્યા હતા.

આ માનવતા આપણને મળી હતી તો યે આપણે રાની જીવો તરીકે અંધારામાં શીદને ભટકતા હતા ?

મને તો લાગ્યું કે જીવનના મંદિરમાં જઈ હું માનવતાની ઝાલર વગાડયા જ કરું.

એ ઝાલર એક દિવસ દુનિયાને કાંગરે નવા દીવા મૂકવાની ફરજ પાડશે અને દુનિયાની એ દીપમાળા સ્વાર્થનાં અંધારાને સદા આઘાં રાખી દેશે.

કલ્પનાનો કાંટો

એક તળીય પાસે એક દર્દી ગયો. દર્દીએ તળીય પાસેથી એક કલાકની વાતચીત માટેનો સમય માગ્યો.

તળીયે એનો સ્વીકાર કર્યો. બન્નેની મુલાકાત થઈ અને ત્યાર પછી પણ તળીયને દર્દી એની માંદગીઓ માટેની વિગતો આપે જ જતો હતો.

ઠાકતરે દર્દીને તપાસ્યો. શરીરમાં કાંઈ વાંધો નહોતો. કોઈ બગાડ નહોતો. કોઈ ખોટકો નહોતો.

દર્દીએ પૂછ્યું. “કયો રોગ મને લાગુ પડ્યો છે?”

ઠાકતરે પૂરતી ગંભીરાઈથી જવાબ દીધો.

“તમે પોતે જ તમારી બીમારી છો. કોઈ બીમારી નથી. એટલે તમારા મગજથી તમે તમારી બીમારી ઊભી કરી દીધી છે. ખરું કહું છું, તમે તમારું જ લોહી પીવામાં માનતા લાગો છો.

દર્દી તો આ સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એણે તો અતબતની અડચણો જાહેર કરી હતી.

એને રાતના બરાબર ઊંઘ આવતી નહોતી. એને ખાધેલું પચતું નહોતું. એને કોઈ કાર્યમાં ઉત્સાહ આવતો નહોતો.

દાકતરે જ્યારે ચોકખી વાત કરી ત્યાર પછીથી દર્દીએ એની દુનિયાની અંદર નવું મગજ પાથરવાની શરૂઆત કરી.

થોડા મહિનાઓ પછી એને ખાત્રી થઈ કે એની બીમારી એ માત્ર એની પોતાની બીમારી વિષેની કલ્પના જ હતી.

એ કલ્પનાનાં મૂળ એણે એટલાં ઊંડાં નાખ્યાં હતાં કે ખરેખર એનું મગજ માંદગી ભોગવતું, એનું શરીર મગજની એ છાપ જ ભોગવતું.

આપણે આપણા પોતાના વ્યક્તિત્વને સમજ્યા વિના એને ઊંધી રીતે વાંચીએ છીએ.

માનવીના મનની અંદર કોઈ આખો વખત આનંદનો ઝરો વહેતો નથી. કબૂલ. નવીનોખી વિરોધી લાગણીઓ એના મનમાં સરતી રહે છે. પણ જે માનવીએ વિચાર કર્યો છે એ માનવી આ વિરોધી લાગણીઓમાંથી પણ એક પ્રવાહ હાથ કરે છે અને તમામ પ્રવાહોની એકતા સાધવાની તજવીજ કરે છે.

દાખલા તરીકે એક માણસે એની એક ચીજને આડે હાથે મૂકી દીધી છે. એને સાંભરતું નથી. તરત જ એનું મગજ ખગડવા માંડે છે. એ એની સ્વસ્થતા ગુમાવી બેસે છે અને એ એક ચીજ ખાતર એ એટલી લોહીની શક્તિને રોકે છે કે એ ચીજ એની દુશ્મન બની જાય છે.

બીજે એક માનવી ભૂલ કરી બેસે, પગલું લેવામાં ઉતાવળ કરી બેસે, એ સમય પસાર થઈ જાય પછી એને

વિષે એટલો લયાનક બળાપો કરે છે કે એના આખા વ્યક્તિત્વને એ કારણે સહન કરવું પડે છે.

આવી બાબતમાં તમારે તમારી જાતમાં વિશ્વાસ મૂકવો ઘટે છે. બગડેલી બાજીને કેમ સુધારવી એના પર તરત મગજ રોડી લેવાની આવડત આપણે કેળવવી જોઈએ.

એક માણસ એની કચેરીમાં પૂરેપૂરો વિનયી હોય છે. અને એના ઘરની અંદર એ ‘ધૂવાંધૂવાં’ કરતો હોય છે. આ પ્રકારની વિરોધી ભાત માનવીની અંદર રહેલી છે. પણ જ્યોત્સના આ વિષયમાં ઊંડા ઊતર્યા છે તેઓ જણાવે છે કે દરેક વ્યક્તિએ એના જીવનના પ્રવાહોને યોગ્ય રીતે વહેતા રાખવા જોઈએ.

માનવજીવન એ કાંઈ પળે પળે રંગ બદલતા કાકીડા જેવું નથી. માનવજીવનને લાગણીની એકતા સાધવી જોઈએ. વ્યથાનો ડાંબ માનવીને લાગ્યો હોય તોયે એણે એની સ્વસ્થતા ખોઈ બેસવી નહિ જોઈએ.

દેખાતાં સુખી લોકોના મનના પડધા તમે સાંભળશો તો તમને એમાંથી ય જીવનકલહની વાતો સંભળાશે. જગતના મહાન પુરુષોનાં ખાનગી જીવન ઉકેલશો તો તમને ઘણી ઘણી ખેસુરાર્થ સાંભળવાની મળશે.

પણ એ માણસો જિંદગી જયા કારણ કે તેમણે કલહની વેલને મન પર ચડાવે જ ન દીધી. કંકાસને તેમણે કાળજી

જ ન આપ્યું. પરિણામે એકતા તેમને વરી. અને એમની એકતાની અસર એમની આસપાસના માણસો પર પડી.

માણસ જો એના મનથી મોટો બને તો જ એ મોટો રહી શકે છે. બહારનાં સુખ, ખરીદી શકાતા આનંદો, વેચાતા લઈ શકાતા એશઆરામો એનાથી માણસ ભલ્લ બની શકતો નથી.

૧૮

હું ને મારું દિલ

મુંબઈમાં એ ઘડાકા થયા અને આગની રાત્રી સાંકળ અનેક ઈમારતોને બાંધતી ગઈ. એ આગની સાંકળમાંથી છૂટવા મારે દોડાદોડ થઈ રહી. સમય હતો તેઓએ તેમની મૂડી પણ ખસેડી લીધી.

આ રીતે ‘સમૃદ્ધિ’ ખસેડાતી હતી ત્યારે એક આદમી ખાલી હાથે આવ્યો જતો હતો. એની વંસાવેલી ફુનિયા એ પાછળ મૂકી જતો હતો. સલામત જગ્યાએ એની ‘સમૃદ્ધિ’ પહોંચાડવાની એને હોંશ રહી હતી નહિ. મકાનો પડતાં હતાં ને એ બધું પાછળ રાખી ઉપડી જવા માગતો હતો.

એ ઉરપોક આદમી નહોતો. એણે બીજાઓના પરસેવે એની દુનિયા રચી નહોતી. એના કપાળ પર આંગળી ફેરવી એણે અનેક ટીપાંઓ ખેરવી જાણ્યાં હતાં.

અને તો ય એ લાપરવા બની કેમ આમ આટ્યો જતો હતો ?

એને કોઈએ સવાલ કર્યો.

“તમારે તમારી તિજોરી સાથે લઈ જવી નથી ? ઘરની અંદરથી જેટલું લેવાય એટલું તો બહાર લઈ જવ..”

એ આદમીએ શાંતિથી જવાબ આપ્યો.

“હું મારી સાથે તિજોરી લઈ જાઉં છું, એ તિજોરી મારું પોતાનું દિલ. હું મારી સમૃદ્ધિ પણ લઈ જાઉં છું, એ મારું પોતાનું મસ્તક. હું મારી જાતને સલામત જગ્યાએ લઈ જઈશ તો મને મારી દુનિયા ઊભી કરતાં વાર નહિ લાગે.

આ આદમીની નાની વાતમાં મહાનમાં મહાન બળ સમાયેલું હતું. એને બચાવવા જેવું કાંઈ લાગ્યું હતું તો એ એનો પુરુષાર્થ હતો.

એટલે ગમે તેવા સંજોગોમાં માનવીએ એની ખુમારીને ધાયલ થવા દેવી ન જોઈએ.

જંગલમાં માણસ હરે ફરે ત્યારે એના હાથમાં હથિયાર હોય તો એને કોઈનો ઉર લાગતો નથી.

ખુમારી એ એક પ્રકારનું હથિયાર છે. જીવનની સફરમાં તમારા પર અનેક ‘રાની’ સંભોગો ફૂદકો મારે એ વખતે તમે ખુમારી ઝબકાવશો તો તમારી જીત થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે.

પણ ખુમારીનું હથિયાર હાથ કરનારે એક ખ્યાલ કરવાનો છે. વ્યવસ્થિત વિચારસરણી, તરત જ નિર્ણય કરી લેવાની આવડત અને યોજના-આ સામગ્રીની સાથે ખુમારીને મૂકી દેજો એટલે તમારા પગ થાકશે નહિ, તમારું મન હારશે નહિ.

યોજના વિના પગલાં મૂકનારો માણસ ઊંઘમાં ચાલનારા દહીં જેવો છે. યોજના વિનાની પ્રવૃત્તિ એ એક પ્રકારની ઉઘાડી આંખની નિંદર છે.

પણ માત્ર યોજનાના પગે ચાલનાર થાકી જાય છે. કારણ કે પગને પણ પ્રેરણા જોઈએ છે. પગને પણ મનના કોઈ મુકામ પર પહોંચવું જોઈએ છે.

એ માટે ખુમારીની જરૂર છે. કોઈ યોજનાનો દાખલો ગણવા માટે જ આપણને જિંદગી મળી નથી.

જીવનના આનંદો પણ આપણને જોઈએ છે, અને એવા આનંદો ક્યાં યોજનાનો માર્ગ રૂંધનારા હોય છે ?

જે માણસે નાશની વીજળી પડી ત્યારે એની તિબ્બેરીને બદલે માત્ર એના દિલને ઉગારવાની જ ચીવટ રાખી એણે જરૂર સમજાવી દીધું કે ધન ભરેલી તિબ્બેરી પણ એ દિલની તાકાતે ઊભી થએલી વસ્તુ હતી.

એક માણસની ખરી તારીફ કરવામાં આવે છે ત્યારે એની દોલતને ખાસ સંભારવામાં આવતી નથી પણ એના દિલને જરૂર સંભારવામાં આવે છે.

કારણ કે દિલ એ ધબકનારી ચીજ છે. અને દોલત એ જીવ વિનાની ચીજ છે.

એટલે ક્યારેય તમારા દિલની તમે અવગણના કરતા નહિ.

તમે દિલ રાખશો તો દુનિયાને દિલ મળશે. તમે દિલ રાખશો તો સંસારમાં એક અવનવો દીવો પ્રગટશે. તમે દિલ રાખશો તો તમારા કામ પર સુવાસિત જીવનજળ છંટાશે.

૧૯

કલાકારની વલણ

આજે તમને ગુલાબી અવસર સાંપડ્યો છે. એ ગુલાબી અવસર કાલે ચાલ્યો જવાનો છે. એને માટેની મનની અંદર તમે શોકસભા ભરો નહિ.

સરોવરના જળ ઉપર કમળ જ્યારે પાણીના આછા

હિલોળા માણતું હોય છે ત્યારે તમે ખીલેલા કમળનો ખ્યાલ કરો છો. એ કરમાવાનું છે એનો ખ્યાલ શા માટે કરતા નથી ?

કારણ કે તમને ખબર છે કે કમળનું રૂપ આજે છે અને કાલે નથી. ગુલાબી ફણો આજે છે. કાલે નથી.

રૂપનો અમલ સહુએ સ્વીકાર્યો છે. આવીને ભડી જતાં રૂપને રોકી રાખવાનો પ્રયત્ન જગતના કલાકારોએ કર્યો છે.

અજંટાની ગુફા પર જે કલા, જે રૂપ જળવાયાં છે એ, જમાનો ઉપડી જવા છતાં ઉપટેલ નથી.

તમારે પણ આ રીતે કલાકારની વલણ અખત્યાર કરવી જોઈએ, ભલે તમને પીંછીથી ચિત્ર દોરતાં ન આવડતું હોય, ભલે તમને સાહિત્યક શબ્દથી બોલતાં ન આવડતું હોય, ભલે તમને આરસમાં કોરતાં ન આવડતું હોય.

પણ તમારા જીવનને મસ્તી આપી જનાર ક્ષણને તમારે કાળજીની કોર પર કલાકારની માફક બાળવી રાખવી જોઈએ.

કેટલાક માણસો આનંદની ઘડી આવ્યા પહેલાં, એ ઘડી ક્યારે પૂરી થવાની છે એનો હિસાબ કરવા લાગી જાય છે.

હરખશ્વેલાં બાળકો કેટલીકવાર આ રીતે આનંદને “વિચારતાં” હોય છે. તેમને કોઈક આનંદ માટે લઈ જાય

પછી તેઓ સવાલ કર્યા કરતાં હોય છે. “બસ હવે પૂરું થશે ને ?”

ગુલાબી ક્ષણને પતંગિયાંની પાંખ પરથી તમારે જોળખવી જોઈએ. જે પાંખ દાઝી જવાની છે, જલ્દી જવાની છે એ પાંખ પર એટલું બધું રૂપ શીદને ઢાળવામાં આવ્યું હશે ?

કારણ કે તો જ તમને એ રંગોની કદર થાય ને ! એ રંગો સદાય જીવતા રહે તો એ માટેનો ઉમળકો તમે જાળવી શકો નહિ.

જમાનાની સોનેરી કોર કલાકારોએ જ જગતમાં ઝળકતી રાખી છે.

મોગલાઈ ડૂલી ગઈ પણ મોગલકલા આજે જીવતી છે. મોગલસ્થાપત્ય આજે એમનું એમ પડ્યું છે.

ભારતની મહાન સંસ્કૃતિ આવીને ચાલી ગઈ પણ દક્ષિણ હિંદનાં મંદિરોમાં એ યુગની મૂર્તિઓ સચવાણી છે.

કોઈ પણ અનુભવનો અંત આવવાનો છે એને માટેની ખળતરા મનમાં વધુ ઊભી ન થવી જોઈએ.

અને એ અંત માટે લાગી આવતું હોય તો એને કલામય વલણથી તમારે જાળવી રાખવો જોઈએ.

જેળન હાથતાળીએ આવે છે, અને પગની પાનીએથી ચાલ્યું બચે છે.

પણ જુવાનીનાં સ્મરણો ક્યાં ઝૂંટવી લેવામાં આવે છે ?

તમારું જીવન જેટલું સરસ હશે, ગુલાબી હશે, શુદ્ધ હશે એવાં સ્મરણો એ તમને આપી જશે.

એટલે જીવનની ગુલાબી ક્ષણોના અંતનો ખ્યાલ કર્યા વિના આજે તમે સ્વચ્છરંગી જીવન જીવો. મનના મથૂરને તમે મસ્ત બનવા દો.

બાકીનું બધું કામ તમારા સંસ્કારો સંભાળી લેશે.

૨૦

સીમંતિનીનાં પગલાં

સીમંતિનીને જ્યારે પગલાં ભરાવવામાં આવે છે ત્યારે જમીન પર સુંદર વસ્ત્રને પાથરી દેવામાં આવે છે. એ પગલાં એ વસ્ત્ર પર પડે છે અને સીમંતિનીને લાન થાય છે કે એ સરસ જમીન પર ચાલી રહેલ છે.

આ સિવાજ માત્ર કુરસદને લાંગવા માટે જ યોજવામાં આવ્યો નથી.

જે સ્ત્રી માતા થવાની છે, નવો જીવ જગતને આપવાની છે એ સ્ત્રીને એમ લાગવું જોઈએ કે એ રેશમની કેડી પર ચાલી રહી છે.

સુંદર માર્ગ પર પડતાં એનાં પગલાં, એ સ્ત્રીના

મનમાં સુંદર સૃષ્ટિની છાપ ઉપાડે છે અને એની અસર નવા આવનારા જીવ પર થાય છે.

આપણા આ રિવાજને જરા જુદી રીતે સમજવામાં આવે, આ દ્રશ્યને જરા પલટાવવામાં આવે તો એમાંથી એક સરસ જીવનકિનારી હાથ લાગી જાય તેમ છે.

માર્ગમાં રેશમ પાથરો, સોનું પાથરો, સુંદરતા પાથરો, ભલાઈ પાથરો, રચનાત્મક જમીન ઊભી કરો તો મનની અંદર સુંદર ખુદા ઊઠશે.

નવા જીવને સાચવતી માતાના કદમને આવી કેડીની જરૂર પડે છે તેમ માનવીને પણ એની કલ્પનાના બાળક માટે, એના મનોરથના નવા જીવ માટે સુંદર જમીનની જરૂર પડે છે.

જિંદગી એ નર્યો ખુદિનો જ ખેલ છે એમ માનનારાઓને આ ખેલની કરુણતા નજરોનજર જોવાની મળી છે.

ખુદિ જરૂર અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે પણ જિંદગીનાં અંતઃકરણની ભૂમિકા સૌથી નિરાળી છે એટલું જ નહિ, સૌથી મહત્વની છે. અંતઃકરણને દગો દેનારાઓને એક દિવસ આંસુ પાડવાં પડે છે એની વાત ઇતિહાસ વધુ સારી રીતે કહે તેમ છે.

આજે જગતભરમાં સંગ્રામ ખેલાઈ રહ્યો છે પણ જગતમાં એવા અનેક માણસો છે કે જેઓ આખર માટે તો શાંતિ જ માગે છે. લોહીની છાકંમછોળ એ જગતનું ગૌરવ હોઈ શકે નહિ.

ગમે તેવા ભયાનક દિવસોની વચ્ચે પણ ઈન્સાન કોઈ સોનેરી દિવસની કલ્પનામાં પડેલો રહે છે.

કારણ કે એના મનને રચનાત્મક તત્ત્વ પસંદ છે. એનો જીવ લીલા બગીચાની આશા કરી રહ્યો છે.

ક્યારે ય નહિ તેવી આજે આવશ્યકતા બિહી થઈ છે, ઉંમદા વિચારનાં પરબ ઉઘાડવાની.

ભટકતાં મગજને આ એક પરબ જ શાંતિ આપી શકશે.

માનવમાં મહાન બનવાની બધી શક્યતાઓ છે. આ શક્યતાઓને ઝંકાર આપવા માટે સોનેરી ‘નખલી’ ની જરૂર પડે છે. મેલી આંગળીઓથી, સ્વાર્થી હાથથી એ શક્યતાને બેઠી કરી શકાશે નહિ.

એટલે તો જગતનો કોઈ ફિલસૂફ પગલે પગલે સોનું પાથરવાની વાત કરે છે ત્યારે જગતના કથીરને કેવું શર-માવું પડે છે !

એ પ્રકારનું ઉત્તેજન, એ પ્રકારનું પાત્ર, એ પ્રકારનું સંગીત જ ફરી માનવોને હસતું કરી શકશે.

મતિ બગડે છે ત્યારે હંસ મોતીનો ચારો અળગો કરી અન્ન આગળ જાય છે. મનથી હારી જાય છે ત્યારે સિંહ ઘાસ ભણી નજર નાખે છે. હતાશ થઈ જાય છે ત્યારે હરણ છલાંગ મારવાને બદલે આસ્તે પગલે ચાલવા લાગે છે.

હંસને માટે મોતીનો ચારો છે એમ માનવીઓને માટે વિચારોનાં મોતી ચળકતાં રહ્યાં છે.

ઉમદા વિચાર રજૂ કરવા માટે તમારે કોઈની પરવાનગી લેવાની જરૂર રહેતી નથી, તમારે તમારા અવાજને ઓછો કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

એક ઇન્સાન એના જીવન દરમિયાન બીજાઓને ફૂલહાર આપ્યા કરે છે, અને બીજા ઇન્સાન બીજાઓનાં શરીર પર કચરો ફેંક્યા કરે છે, તો ફૂલહાર આપનારને સામા ગુલાબી ગજરા મળે છે, અને કચરો ફેંકનારાને ક્યારેય ગજરો તો નથી જ મળતો.

અંધારી ખાણમાંથી જવાહરો શોધવાં પડે છે, એમ અંધારાં ઉલેચીને માનવીની અંદર સંતાએલાં જવાહરોને બહાર લાવવાં પડે છે.

એ ક્રિયા વળતે આપણે માનવીની અંદરના અંધકારને જ ન સંભાર્યા કરવો જોઈએ. એને તો દૂર કરવાની જ તજવીજ કરવી જોઈએ.

જવાહરનો ઝળકાટ જાગે છે ત્યારે જ સમજાય છે કે સારું કંઈ કે એ માણસનાં દિલનાં અંધારા ઉલેચાયાં.

કરવત એ લલે એક ઓળટ છે પણ એના કરતાં સોય, એક નાનું છતાં વધુ અસરકારક ઓળટ છે.

સોય સાંધવાનું કામ કરે છે, કરવત કાપવાનું કામ કરે છે. કેટલીક વાર માનવી જે ડાળ પર બેઠો છે એ ડાળને જ એ એની કરવતથી કાપી નાખે છે.

આજના સંહારની કરવત પણ આજ વાત સમજાવે છે.

ઈન્સાને મસ્તક વાપરી, પરસેવો પાડી, પુરુષાર્થ કરી, સાહસ ખેડી પૃથ્વી શણગારી.

પૃથ્વી પર માનવીનું રાજ જામ્યું.

માનવીએ જે વૃક્ષ ઊભું કર્યું, જે વૃક્ષ પર એ તમામ માનવીઓ સાથે ખેડો એ વૃક્ષની ડાળ પર જ એ કાપ મૂકી રહ્યો છે.

વાનરોને આ દ્રશ્ય જોઈ જરૂર ઉત્કાન્તિની દયા જ આવતી હશે.

૨૧

જીવાનોની સૃષ્ટિ

જેઓ નિશાળમાં જાય છે, કોલેજમાં જાય છે, તેમને માટે આચાર્યો નવાંનોખાં પુસ્તકો પસંદ કરે છે પણ તેમને કહેવા જેવા મુદ્દા ખાસ કહેવામાં આવતા નથી.

જ્ઞાન ગમે તેટલું ઊંડું હોય તો ય એ અધૂરું રહેવાનું પસંદ કરે છે. 'કાંઈક' તો સમજવાનું સદા બાકી જ રહે છે.

સૃષ્ટિ-એની તમામેતમામ સામગ્રી સાથે, તેઓની એટલે કે જીવાનોની છે. તેઓએ વસ્તુઓ હાથ કરવાની છે, ચીજો શોધવાની છે. તેઓને આનંદ થાય છે કે કુદરતની

ગમે તેટલી લૂંટ છતાં કુદરત સાવ લૂંટાઈ નથી. જીવાનોને માટે નવી શોધો, નવાં સંશોધનો રાહ ભેઈ રહેલાં હોય છે. માનવીએ વરસોથી જ્ઞાન મેળવવા માંડ્યું છે તો એ જ્ઞાનનો દરિયો ખૂટયો નથી.

તેઓને માટે નવી વાણી, નવું ચિંતન, નવી દલીલો બાકી રહ્યાં છે. આને આપણને પ્રભવાદની વાતો માત્ર વાતો જ લાગે છે. કાલે પ્રભવાદ આવશે પછી ય જીવાનોને માટે એ વહીવટમાંથી પણ ક્ષતિઓ જડી જશે. અને તેઓ વધુ આગળ જવાની વાત કરશે.

આને આપણે જે પ્રકારની આગગાડીમાં, વીજળી ટ્રેનમાં મુસાફરી કરીએ છીએ એ વાહનો નવી બુદ્ધિને સગવડ વિનાનાં લાગશે એટલે એમાં તેઓ ફેરફાર કરશે.

તેઓ નવાં પુસ્તકો લખશે; વરસોથી પ્રસિદ્ધ થયેલા વિચારો ત્યારે જૂના લાગશે, તાજા વિચારો તાજાં માનસ-માંથી રેલાની જેમ દડવા લાગશે.

તેઓ નવાં અખબારો કાઢશે અને એમાં ઘણા સુધારા કરશે. આજ સુધીમાં અનેક ભતના સુધારા થઈ ગયા છે એ પછી પણ નવા સુધારાની શક્યતા રહેશે.

તેઓ નવી બેંક ખોલશે. અને એમાં એવી પદ્ધતિ દાખલ કરશે કે જૂની બેંકો જૂના વિચારો પ્રમાણે ચાલતી હતી એમ કહેવાની ફરજ પડશે.

તેઓ નવાં છબીઘરો ખાંધશે. એમાં નવા પ્રકારની રોશની છંટાતી હશે. નવા પ્રકારની સગવડ એમાં રાખી

હશે. વ્યાપારની રીત તેઓ ફેરવી નાખશે. સાહિત્ય અને કલાનાં રૂપમાં પણ તેઓ નવા ઘાટ લઈ આવશે.

તેઓ નવી રમતગમત શોધશે. તેઓ નવાં ચિત્રો દોરશે, એમ માનીને કે ભૂતકાળમાં જે ચિત્રો દોરાયાં હતાં, એ અધૂરાં હતાં. તેઓ એવાં કાવ્યો રચશે કે નવો તાલ બગશે, ભાષાનો નવો પ્રયોગ બળકશે. તેઓ નવું સંગીત રચશે, અને નવી જનતા એ સંગીતના મોહમાં પડશે.

વિજ્ઞાન એટલું આગળ વધી ગયું હશે કે તેઓને લાગશે કે આપણે જે કાંઈ કર્યું હતું એ તો રૂપ ટકા જેટલુંય નહોતું. તેઓ માનશે કે ૭૫ ટકા જેટલું વિજ્ઞાનનું વન હજી પ્રવેશવું બાકી છે.

તમારાં બાળકોને તમે તમારી અને એકલા તમારા વડવાઓની જ વડાઈની વાતો કહ્યા કરતા નહિ. એમને કહેએ કે બાળકોને હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે, એટલું જ નહિ પણ બાળકો વડવાઓએ જે કાંઈ કર્યું છે એના કરતાં ય આગળ જઈ શકે છે.

મોટાઓ નિષ્ફળ થાય છે, ત્યાંથી નાનાઓએ બાજી હાથમાં લઈ લેવી ઘટે છે. મોટાઓની નિષ્ફળતા એ નાનાં સંઓ માટેની તક છે.

જીવાનો જગતની કરોડરજીત છે. એને નમવા દેશો નહિ. તમારી કોઈ પણ વાતથી એમની કરોડરજીતને નબળી પડવાનો વખત ન આવે એનું ધ્યાન રાખજો.

મોટાઓએ જો દુનિયામાં ચૂંચ પાડી હોય તો નવી સંતતિ એ ચૂંચ ઉકેલે એમાં એમનું ગૌરવ છે. વડીલો કરે એ ઉચ્ચતર અને સંતાનો કરે એ નકામું એ પ્રકારની વિચારસરણીને તો ફેંકી જ દેજો.

દરેકે દરેક માનવીને, જો આવડે તો જગતની યોજનામાં કાંઈક ને કાંઈક સ્થાન છે. એ તાણાવાણામાં ચૂંચાઈ જવા માટે શક્તિ મેળવવી જોઈએ અને એ શક્તિ આપવાની જવાબદારી કુદરતની છે.

પરીકથાઓથી જુવાનોનાં મગજ આજે ભરાય તેમ નથી. આજે તો તેમની સામે સ્પષ્ટ મુદ્દા રજૂ કરવાની જરૂર છે.

તેમને કહી દેવાની જરૂર છે કે જગત તમારી રાહ જુએ છે. બોલો તમારે જગત સાથે મીઠો સંબંધ બાંધવો છે ? કેટલીય આકાર પામ્યા વિનાની યોજનાઓ તમારી સહાય માગે છે, જુવાનોની પુદ્ધિ અને તાજગી માગે છે, આપવા તૈયાર છો ?

કેટલાયે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ તમારા સહકારને સાદ પાડી રહ્યું છે. સોનેરી તક તમારી પાસેથી ઉઘાસ અને પરિશ્રમ પાડવા માટેની તમારી પાસેથી છાતી માગે છે.

જગતના પ્રશ્નોનો આખરી નિકાલ ક્યારેય થવાનો નથી. સામાજિક જીવનનો ફેંસલો આવી જાય, જગતમાં માનવ સ્વતંત્ર બની જાય પછી પછી જીવનના પ્રશ્નોનો અંત આવી નહિ જાય.

આજે આપણે હેરાન થઈએ છીએ એ પ્રકારની હેરાનગતિ કદાચ ત્યારે નહિ હોય.

પણ જગતમાં ત્યારેય કરુણતા હશે, એ કરુણતા સાહિત્ય અને કલાની માગણી કરશે. આલમમાં પ્રેમ હશે, એ નવાં ગીતોની માગણી કરશે.

જગત ક્યારેય જૂનું થવાનું નથી એટલે જુવાનોએ ક્ષેત્ર માટે ડર રાખવાની જરૂર નથી.

૨૨

જરા, માફ કરજો !

જગતના એક નિગરજન દોસ્તે કહ્યું :-

“ હું મરી જાઉં ત્યારે મારી ખાંભી પર આટલું જ લખજો. માફ કરજો, તમને લેવા હું ઊભો થઈ શકતો નથી.”

આ શબ્દો સમજાવે છે, એ આદમીનો માનવસહચાર માટેનો શોખ. એ સમજાવે છે, માનવી જેનીથી ઊઝળાં છે એવો વિનયનો શોખ.

દોસ્તી વિષે આજ સુધીમાં ઘણું લખાઈ ગયું છે. તો યે દોસ્તી એક એવી વસ્તુ છે કે શબ્દોને પણ એની વાત કરતાં થાક લાગતો નથી.

જીવનમાં બીજા માનવીના સહચાર માટે ઉત્સાહ રાખવો એ પણ એક પ્રકારની દોસ્તી માટેની ઉત્તમ સામગ્રી છે.

જીવતો માણસ બીજા જીવતા માણસ માટે આવી લાગણી રાખે એ હજુ ય સમજાય તેવી વાત છે પણ તમારે તમારા કામ સાથે પણ દોસ્તી રાખવી જોઈએ. તમારું કામ એ તમારો જીવતો જાગતો મિત્ર હોય એવી રીતે તમારે એની સાથે હાથ મિલાવવા જોઈએ.

કામ સાથે તમે જેટલી વધુ દિલ્લગી રાખો છો એટલો તમને લાભ થાય છે. માત્ર આર્થિક લાભ જ નહિ, તમારી માનસિક શક્તિ વિકાસ પામે છે. કપરી પણ બિતરી પડે તો જિલા રહેવાની તાકાત તમારામાં આવે છે.

એક કુટુંબમાં અંદર અંદર ઝઘડાઓ ચાલતા હતા. વારંવારે અદાલતમાં જવા માટેનો ડારો દેવામાં આવતો હતો. ઉશ્કેરાટ આકાર લેતો હતો અને ન બોલવા જેવા શબ્દો એકબીજા વચ્ચે અફળાતા હતા.

આવી હાલત કુટુંબની હતી; પણ એમાંનો એક ભાઈ આ વિખવાદથી અલગ રહી શક્યો હતો.

ઝઘડો પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો ત્યારે એ ભાઈને બીજા ભાઈઓએ કહ્યું.

“ કેમ, તને કાન છે કે નહિ ? આંખ છે કે નહિ ? અક્કલ છે કે નહિ ? લાગણી છે કે નહિ ? અવહારનું ભાન છે કે નહિ ? ”

અઘડાથી દૂર રહેનારા લાઇએ આસ્તેથી જવાળ આપ્યો.

“મારે કાન જરૂર છે પણ એ કાન પર હું મારા કામનો જ અવાજ સાંભળું છું. મારે આંખ છે એ આંખની અંદર હું મારી યોજનાના અક્ષરો જ બીડું છું. મારે અકલ છે એનો ઉપયોગ હું મારી પ્રગતિ માટે કરું છું. મારામાં લાગણી છે પણ વઢવાડ કરવા માટે હું એ લાગણીને કામે લગાડતો નથી. એ લાગણી પણ મેં તો મારી પ્રવૃત્તિની આસપાસ જ પાથરી દીધી છે. વ્યવહારનું ભાન મારામાં છે કે નહિ એની મને બહુ જાણ નથી પણ કુટુંબની અંદર ક્યારે ય કલેશ ન કરવો એટલું જ્ઞાન મારામાં છે.

એ લાઇની વાતની અસર એ ક્ષણે કોઈને થઈ નહિ પણ કલાકો ગયા, રાત ગઈ અને ધીરે ધીરે એ લાઇની વાણીએ કુટુંબના માણસોના મનમાં રૂપ લેવા માંડ્યું.

અને એક દિવસ એવો આવ્યો કે એ લાઇની જીવન પ્રત્યેની વલણ સહુએ સ્વીકારી.

કળિયો કરવો હોય તો આડા ફાટતા સંભોગો સાથે કરવો જોઈએ અને એ પણ મૂંગા રહીને. સંભોગોનો સામનો કરીને.

ખરી રીતે માનવીને જીવનમાં એટલો ઓછો સમય પોતાને માટે મળે છે કે એ સમયની એણે ખરાબર વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

અવસ્થાથી લાગણી જેવી લાગણીને પણ શિસ્ત પાળતાં આવડી જાય છે.

કામ ઉપરાંત તમને સાહિત્ય, કલા અને ખીજા શોખો સાથે પણ દિલ્લગી હોવી જોઈએ. એમ હોવું એટલા માટે જરૂરી છે કે તમારી મગજની ખારીની અંદર જગતની હવા ફોડી આવે.

સંગીતની કલાએ કંઈકનાં કાળજાની કળતર ઊતારી છે. પીંછીના રંગોએ કંઈક બળતી આંખોને બગીચાની શાંતિ અર્પી છે. તડપતાં દિલોને સાહિત્યે ગોદમાં લઈ જાય છે.

હૈયાં પણ ઠરી ગએલાં માલૂમ પડ્યાં છે. હાથ ચાલતા હોય, કદમ ઊપડતા હોય અને હૈયું ઠરેલું હોય તો કિયાની અંદરનો 'સ્વાદ' ચાલ્યો જાય છે.

તમારા ઓરડાના દીવા તમે ભલે ફાવે ત્યારે ઠારી ફેંલે પણ તમારા હૈયાના દીવાને હોલવી નાખવાનો વિચાર કરશો નહિ.

૨૩

વેરાનનાં જળ

આજના ખંડોમાં કદાચ તમને નહિ દેખાય પણ જે ખંડની અંદર બહારથી આવેલાં માનવીઓ મળવાનાં

હોય એ ઝોરડાને આંગણે આપણે ત્યાં તોરણ બાંધવામાં આવતું.

તમને બોલાવનાર વ્યક્તિ તમને દેખીને સ્મિત કરે એની સાથેસાથ, તોરણ પણ તમારું ‘સ્વાગત’ કરતું. એ ચળકતું અને ખંડમાં દાખલ થતાં પહેલાં તમને એ આકર્ષતું.

આ રીતે તમારે તમારી રીતભાતમાં સામા આવનારાની સમક્ષ ચળકાટ ઊભો કરવો જોઈએ. તોરણથી ખંડ ફૂડા લાગે છે એમ તમારા ચારિત્ર્યના રંગથી તમારી શોભા જાગે છે.

ખંડ પર તોરણ ચળકતું હોય અને ખંડની અંદર બેસનારાની જીવનની રજૂઆતમાં રંગત ન હોય તો સંબંધ જામતો નથી.

ખીજાઓના વિકાસની વાત સાંભળી સંતોષ લેવાની રીત બરાબર નથી. પારકાં વીરત્વે ઉમળકો રાખવો યોગ્ય છે પણ એ ઉમળકાએ એની પોતાની મનની વાડીને પણ મહેકાવવી જોઈએ.

ખીજાઓના ઉત્કર્ષ એ ક્યારેય કોઈની ઈર્ષ્યા ન બનવી જોઈએ. કારણ કે ઈર્ષ્યા એ અજ્ઞાનનું બાળક છે. બધી જ બાબતમાં ખીજાઓનું અનુકરણ કરી સંતોષ પામવો એ એક પ્રકારનો આપઘાત છે.

માનવમાં જે શક્તિ ભરી છે એ માટેનું એક સરસ વાક્ય એક મહાન માણસે ઉચ્ચાર્યું છે.

“માનવીની શક્તિ બાદબાકીના આડા લીટાને પલટાવી, એના પર ઊભી લીટી મારી એને ‘વસ્ત્ર’ બનાવી શકે છે.”

એટલે કે રચનાત્મક દ્રષ્ટિબિન્દુ માનવીની આસપાસના વેરાનમાં જળનો સંચાર કરાવી શકે છે. ‘નથી’ ને ‘છે’ માં ફેરવી શકે છે.

જીવનમાં આવી દ્રષ્ટિ ન હોય તો એ આયુષ્યનું એક નર્થુ ખોખું બની રહે છે.

નબળા માણસો ઘણીવાર કસરતબાજોની મરકરી કરે છે. અશુદ્ધિથી ભરેલા માનવીઓ અનેક વાર શુદ્ધિની મજાક ભેઠાવે છે.

તમારામાં જે કાંઈ ‘હોય’ એને તમે સમજો અને એને તમે આગળ કરો. તમારામાં ન હોય એને માટેનાં ફાંફાં મારો નહિ.

આ પ્રકારનું લાન થવું એમાં પણ રાહત છે. તમે તમારા મન સાથેની એ વાત સમજી તમારી પોતાની જવાબદારી ઓછી કરી શકો છો.

વારે વારે તમે તમારા જીવન માટે બચાવ કર્યા કરો નહિ. કોઈવાર તમે આક્રમણકારી વલણ પણ અખત્યાર કરો. અને તમને જણાશે કે તમે જે વસ્તુ સાધી શકતા નહોતા એ સાધના તમે તમારી કરી શક્યા છો.

હીણપદ એ કેટલીકવાર મગજની અંદરના ખોટા ખ્યાલનું પરિણામ હોય છે. કેટલાક માણસો પોતાની મેળે

હીણપદ સ્વીકારી લે છે. અમુક પરિસ્થિતિએ તમને ઉશ્વેષવાળી નાખ્યા હોય પણ એનાથી હીણ પડવાની જરાય જરૂર હોતી નથી.

જીવનની અંદર જે એક પુરશી મંડાણી છે એ પુરશી તમારી જ માગણી કરે છે, જે તમે એ પુરશીને ઓળખો, જે તમે તમારા વ્યક્તિત્વને ખીલાવો, અને જે તમે ડહોળા પ્રસંગોને પાછળ રાખો.

જિંદગીએ તમને સુંવાળી જગ્યા ભલે ન આપી. ભલે તમને ખડખડી જમીન આપી પણ એથી હતાશ થઈ તમારે એ જમીન ઉપર ફસડાઈ પડવાની જરૂર નથી !

તમારામાં શક્તિ ભરી છે એને એવે સમયે યાદ કરશો તો તમારી જમીન તમારી કલ્પના પ્રમાણે આકાર લઈ લેશે.

૨૪

માનવીનો સ્વભાવ

ભ્રમર ફૂલ પર ચૂંજવા જાય છે. ક્યારેક એને ગણ-ગણીને રોવું પડે છે, ક્યારેક એનો રંગ જાણીચાને રૂઠો બનાવે છે.

માખી પણ ઊડે છે, પણ માખી ઘાસ પર જાય છે

એટલે માખીને જગતે વખાણી નથી. માખીનો સ્વભાવ એને ધારાં લણી લઈ જાય છે, એની ઉડાન વચ્ચે ફૂલ ભરેલા ખાગ આવશે તોયે માખીને તો સડો જ પસંદ પડશે.

એટલે તો કવિઓ અને સાહિત્યકારોએ બ્રમરનાં ગીતો ગાયાં છે, બ્રમરનું સાહિત્ય રચ્યું છે. માખીને કોઈએ યાદ કરી નથી. દાકતરોએ એને યાદ કરી છે, એપ ફેલાવવા માટે.

આકાશમાં જાતજાતનાં પંખીઓ ઊડે છે. એમાં સમજી કોઈ જગ્યાએ મરેલો સાપ પડ્યો હશે એના પર તરત જ ઊતરી પડશે, કારણ કે સમજીનો એ ખાસ સ્વભાવ છે. એ એનો શોખ છે.

ફૂતરાંને હાડકાં પડ્યાં હશે એ લણી હડી કાઢવાનું ખૂબ મન થશે. એટલે સ્વભાવ એ જીવનમાં અતિ અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે.

અમે તેવા સંજોગોમાં માનવીએ એના મનને કોઈ મેલા આશરા હેઠળ જવા ન જ દેવું જોઈએ. કપરા સંજોગો એ તો માનવી સામેનો એક લલકાર છે. એ લલકારનો જવાબ વાળવો અને એ પણ ઉમદા રીતે એમાં માનવીની શોભા છે.

હવેકો વિચાર નખળા સંજોગોને કારણે ધારો કે લમણામાં ઘૂસે તો એ વિચારને આવતાંવેંત ફેંકી દેવો જોઈએ, આ પ્રકારની મગજની પસંદગી પછી કોઈ વાર ખોટા વિચારને પેસવા દેશો નહિ.

જગતના મહાનમાં મહાન માણસોની સામે આપત્તિના ભોરિંગો આવ્યા છે પણ તેઓએ મચક આપી નથી એથી એ “ભોરિંગો” ભાગી ગયા છે.

એકવાર માણસ એના નિશ્ચયમાં નળજો પડે છે પછી તો એના નિશ્ચયના પાયાઓને હલી જતાં બહુ વાર લાગતી નથી.

નિશ્ચય એ એક પ્રકારનો મનનો ખજનો છે. એની આગળ બીજી દોલત ઝાંખી પડી જાય છે.

સોનેરી પાંખવાળો પક્ષીરાજ જે ઘડીએ એના નિશ્ચયના બળને તૂટવા દે છે એ ઘડીથી એ સમજી જેવો બની જાય છે અને એનું એટલું પતન થઈ શકે છે કે મરેલા માપને ઊપાડવાની એનામાં વૃત્તિ બળે છે.

લાખોના સૈન્યનો સરદાર માથા પર ધનધોર વાદળાં ઘેરાયાં હોય એ વખતે નિર્ણય બળવી શકે છે, અને યોગ્ય દોરવણી આપી શકે છે, એની સરદારી જગમશહૂર બને છે. એ મરી ખૂટે તોય એની યાદ અમર બની જાય છે.

અને એ જ રીતે જે સરદાર ગાજવીજથી પાછો પડી એની દોરવણીને ઘેરાવા દે છે એને કારણે હાથમાં આવેલો વિજયનો દોર ચાલ્યો જાય છે.

જીવનજંગમાં તમે ય તમારી અનેક પ્રકારની લાગણીના, સૈન્યના સરદાર છો.

તમારી દોરવણી પ્રમાણે તમારો સ્વભાવ ઘડાય છે.

તમારા ઉમદા વિચાર પ્રમાણે તમારા કાર્યની ઇમારત બી થાય છે. તમારા કાર્યનો ફેંસલો તમારે સાંભળવાનો આવે છે.

એટલે તમે ગીલુની અંદર સંજોગોને કારણે ધકકેલાઈ ગયા હો તોયે જિંદગી અને જિંદગી જ આંખ રાખજો. સફળતાની પીઠ ઉપરથી તમને પાડી દેવામાં આવ્યા હોય તો તમે તમારી નજર ફરી સવારી પર રાખજો.

તમારા મનમાં બળ હશે તો તમને મેદાન મળી જ રહેશે.

૨૫

અજંપાનાં અજવાળાં

એક આકૃત બિતરી પડે છે પછી માનવીનો સ્વભાવ એવો છે કે એ આકૃતનો સરવાળો કરવાને બદલે એ એની બાદબાકી કરે છે.

મુંબઈની અંદર બે ઘડાકા થયા, પારાવાર નુકશાન થયું તોયે તમે આવી બોલી સાંભળી હશે.

“તોય બચી ગયા ! ધારો કે જિંદગી ગઈ હોત તો !”

માણસના આવા ઉમદા સ્વભાવને કારણે એ સંજોગોની અનેક ઠેસ સહન કરી શકે છે.

“સારું થયું આટલેથી જ પત્યું.” આગ લાગ્યા પછી અને ભયાનક તારાજ થયા પછી પણ આવું વાક્ય ઝબકી જાય છે.

કોઈ માણસ માંદો પડે. હેરાન થાય, અઠવાડિયાઓનો એ ખાટલો ભોગવે, દાકતરોનાં બિલ એ ભર્યા જ કરે, એનું શરીર ક્ષીણ પડી જાય તોયે એ બોલતો હશે:

“ઈશ્વરની મહેરબાની કે આટલેથી જ વાત અટકી.”

જે આકૃત ઊતરી હોય એના કરતાં મોટી આકૃત ઊતરી નહિ એવો સંતોષ લઈ માનવી એની જીવનયાત્રા પૂરી કરે છે, એ એાછા ગૌરવની વાત નથી.

એની આંખમાંથી આંસુઓ ટપક્યાં જ કરે છે, કોઈ અશુભ ઘનાવને કારણે—ને સમય જાય છે એટલે તરત એ એના કામના પંથ પર લાગી જાય છે.

કારણ કે માનવીને બધાનાં કરતાં જીવનમાં શ્રદ્ધા છે. કારણ કે કુદરતે એને જીવન જીવવા માટેનો પરવાનો કાઢી આપ્યો છે. પછી તો કુદરતનો ધર્મ બની જાય છે કે, માનવીને એ ઝૂમવા માટેનું બળ આપે છે.

કાસદની પાસે મુકામનું સરનામું છે અને એને એ મુકામ પર પહોંચવા માટેનો માર્ગ જડતો નથી. તોયે

એ સુકામ પર પહોંચવા માટેની તમન્ના, એ માટે રઝળપાટ કરવાનો એનો શોળ ક્યારેય સુકાતાં નથી.

એટલે માનવી કેટલો લોખો છે ! આજના ઉઝરડા ભૂલી એ કાલના ઉમંગ માટેનો કેવો ઉમળકો સેવે છે.

માટે જ આવા માનવીની કોઈ સસ્તી મસ્કરી કરશો નહિ. એના અજંપાને અવળી રીતે ઓળખશો નહિ.

અજંપો એ પણ એક પ્રકારની દિલની જલતી વાટ છે. ભલે એમાં જલન હોય પણ જગત એના ઝગમગાટને કારણે રૂડું બને છે.

અજંપાને કારણે જગતમાં પ્રગતિનો નકશો ચિતરાયો છે. પ્રગતિ માટે લાગણી રાખવી એ જ એક પ્રકારનો અજંપો બલો કરે છે.

વેપારીનો દીકરો કે સરસ્વતીનો પુત્ર બન્નેના અજંપા ભલે જૂદી જાતના હોય પણ બન્નેનાં પરિણામ તેમનાં ક્ષેત્ર પ્રમાણે જાણવા જેવાં હોય છે.

નાતું કામ કરતો વેપારી બજારની મોટાઈને મસ્તકમાં રાખી ફરતો હોય છે એને કારણે એના મગજને જંપ વળતો નથી પણ એને લઈને એક દિવસે એ આખી બજારને હલબલાવી નાખે છે.

એ જ રીતે સરસ્વતીનો પુત્ર પણ લખવાની મથા-મથુમાં પડ્યો હોય છે ત્યારે એના મગજને આરામ મળતો.

નથી પણ એ જ્યારે પુસ્તક બહાર પાડે છે ત્યારે દુનિયા હલી જાય છે.

ખરા માણસને મળવા માટે તમારે માણસાઈની આખડી પહેરવી જોઈએ.

એ પહેરો એટલે તમને સમજશે કે પૃથ્વી અને માનવી; બન્ને મહાન કૃતિઓ છે.

૨૬

નિંદરનો ઉપકાર

ઝગારાનાં સામસામાં રૂપેરી બાણ છોડી રહ્યા છે, આકાશના તારા. રાત ઊતરી રહી છે, દયાની દેવી બની. રાત એની સાથે મલમપટ્ટા લઈ આવી છે. ઇસ્પતાલમાં નર્સ જે કામ સાધી શકતી નથી એ કામ રાત સાધી શકે છે. દુભાએલા જીવોને એ પંખાળીને સુવાડી દે છે.

જીવનમાં જખરી હાર ખાઈને બિછાને આવેલો માનવી નિંદર મળતાં જીતી જાય છે. બીજે દિવસે દુઃખ સામું આવીને જીભું રહેવાનું હોય તોયે જિંઘમાં ઊતરેલો આદમી એ ક્ષણે પૂરતો સુખી બની જાય છે.

વિસ્મૃતિની આદર બિછાવી નિંદર જગતની સેવા કરે છે! જેમના ગજાની આસપાસ ફાંસીનું દોરડું પડવાનું છે

એ જણ પણ સૂવે છે એટલે એની બધી વેદના આઘી રહે છે.

દુઃખ આપવાની સાથે જગત પર નિંદર મોકલવામાં આવી છે એ કુદરતનું ન ભૂલાય તેવું અહેસાન છે. મુંબઈની પગથી પર ત્રણ માણસો સૂવે છે; એ ઘર વિનાના માણસો ઉપર નિંદર હાથ ફેરવે છે ત્યારે પગથી પણ સુંવાળી બની જાય છે.

નિંદરમાં કોઈ ગરીબ નથી, કોઈ ધનવાન નથી. નિદ્રાવસ્થા એ જગતની એવી અવસ્થા છે કે એમાં સહુ સમાન છે. જિંદગી નીચાનો ભેદ નિંદરે માન્ય રાખ્યો નથી. કામવાદ નિંદરને ક્યારેય અડક્યો નથી. મુસ્લિમ અને હિંદુ જિંદગી છે ત્યારે તો તેઓ એક જ બની જાય છે.

માનવીને આ નિંદરની ભેટ ન મળી હોત તો ! તો જીવન અને આયુષ્યનો સંબંધ લાંબો ન જળવાત !

એટલે જ્યારે જ્યારે રાતના તારા ભેડે છું ત્યારે ત્યારે વિચાર આવે છે કે પૃથ્વી પર કિતરીને રાત્રિએ મોટામાં મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

કામ કરતા માણસો, યોજનાઓ ઘડતા માનવીઓ, જગતની વ્યવસ્થા જાળવતી વ્યક્તિઓ કામની પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે અને તેમના પર થાક આવી પડે છે ત્યારે તેઓ કહેતા હોય છે:

“ કાલે વિચાર કરશું. કાલે ફરી આ મુદ્દો હાથ પર લેશું. આજ એ છોડી દો.”

એટલે કે તાજી યોજના, તાજી વિચારસરણી માટે તેઓ એક રાતની નિંદર તેઓ વચ્ચે લાવી મૂકે છે.

માણસ વધુ પડતા ઉત્સાહમાં આવી જઈ કોઈ પગલું ભરે છે ત્યારે એને કહેવામાં આવે છે.

“આજની રાત સૂઈ જવ. કાલે તમને જો આવો ઉત્સાહ રહે તો જરૂર એ રીતે પગલાં લેજો.”

નિંદર આ રીતે ઇન્સાનને સમતોલપણ આપી જાય છે. કોઈ યોજનાનો કેફ વધુ પડતો ઉછળી પડે તો કાર્યની અંદર છાકટાપણ આવી જાય છે. આના ઉપર કાબૂ મૂકવા માટે એક રાતની ઊંઘનો આશરો જ કામનો છે.

એક માતાની ગોઠ ખાલી પડી છે, પડખે પોઠનાડું બાળક ચાદરું ગરું છે. રાત પડે છે ને માતાનો હાથ પડખું પંપાળવા ઊંચો થાય છે, પણ તરત જ ખ્યાલ આવે છે કે બાળક તો જમીનની અંદર સૂઈ ગયું છે. આવા વિચારમાં માતાને ઊંઘ આવી જાય છે, આંખમાં આંસુ ખાંચી ગયાં હોય એ આંસુ નિંદરમાં ચમકે છે.

નિંદર પાસે આવી કરામત છે એ તો આપણે બરાબર જાણ્યું પણ નિંદરનીય મર્યાદા હોય છે. રાત્રિએ જ એનો આશરો લેવાનો હોય છે; પણ રાત પહેલાં નિંદર સિવાય

કોઈ થાકેલા માનવીને રાહત મેળવવી હોય તો કોઈ કીમિયો છે ખરો ?

હા, એક કીમિયો છે, જે કામ કરતા હો અને જે કામનો થાક લાગ્યો હોય એ કામની ચાંપ બંધ કરવી અને કોઈ વિવિધ કામની ચાંપ ઉઘાડી દેવી. આ રીતે મગજ કૂદકો મારશે તો એનો થાક લગભગ ઊતરેલો લાગશે.

એક કામમાં ડૂબીને કંટાળી ગયા હો અને મગજ આગળ જવા ના કહેતું હોય તો મગજની એ ટોંકણીને માથે ચડાવજો. કાંઈ નહિ તો તરત જ બહાર નીકળી એક લટાર લઈ આવજો. પંદર વીસ મિનિટમાંજ તમને આ ફેરફારનો બહુ સમજાશે.

તમે તમારા કામની જગ્યાએ બેઠા હો, એ જગ્યા થોડો સમય બદલાવી દેશો તો ય તમને તાજગી મળશે.

એટલે નિંદરમાં તાજગી આપવાની જે શક્તિ ભરી છે એ શક્તિ સાથે ઊભી રહી શકે તેવી નહિ પણ કાર્ય અને જગ્યાના ફેરફાર માટેની ક્રિયા પણ જરૂર થોડી રાહત તો આપે છે જ.

કારણ કે, સ્થળબદલી આંખની અંદર નવી સામગ્રી આંખે છે; આંખનું એ આંજણ મગજની નસ પર નવી લહર લઈ જાય છે અને આપોઆપ મગજની નસ પર એકના એક વિચારની ગૂંચ પડી હોય છે એ હળવી બની જાય છે.

સ્થળ અને વિચારનો સંબંધ સમજવા જેવો છે. ચિંતકો શા માટે એકાંત પસંદ કરે છે? કારણ કે તેમને માત્ર તેમના વિચારોનો સહચાર જોઈએ છે. સ્થળ જો મનોહર હોય તો એની અસર વિચારો પર પડે છે. ગંગોત્રી હરદ્વાર, ગિરનાર, આબુ-આવાં સ્થળો પર કેટલાક ચિંતકો, સાધુઓ શા માટે બેસી જાય છે? શુદ્ધ વાતાવરણની અસર મગજને શુદ્ધ રાખવામાં સહાય કરે છે.

આપણે આ રીતે રોજ કોઈ ટેકરા પર જઈ ન શકીએ! કાંઈ નહિ! પણ ગમે તે સ્થળે થોડી ક્ષણો આંટો મારી આવો તોયે ફેર પડશે. અરે તમારી કચેરીમાંથી નીચે ઊતરી પાન ગાઈ આવો, તોયે મગજ પર જરા બુદ્ધિ લહર અફળાઈ જશે.

આમ એક કાર્યની 'નિંદર' લઈ લેવામાં આવે તો જ એ કાર્ય જાગે ત્યારે તાજગી સાથે એ જાગતું થાય છે.

મહાન સાહિત્યકારો પણ અવારનવાર ડીટેક્ટીવ કથાઓ વાંચવા માટેની હોશ રાખે છે કારણ કે ગંભીર લેખનક્રિયા પણ કોઈ ક્ષણે હળવા સાહિત્ય દ્વારા તાજગી લેતી હોય છે.

માનવીના મગજની અંદર આમ એક કામની ચાંપ બંધ કરી બીજા કાર્યની ચાંપ ઉઘાડતાં આવડવું જોઈએ. આ માટે સ્થળનો ફેરફાર, ક્રિયાનો ફેરફાર, ઊર્મિનો ફેરફાર એ બધાની જરૂર છે.

આરસીનું મુખ

માનવી સામે અરીસો આવ્યો નહોતો ત્યારે એની સામે આરસી જેવાં પાણી આવતાં. એમાં માનવી એનું મુખ જોતો અને એને સંતોષ થતો. પોતાનો ચહેરો જોવાની ઈચ્છા માણસે ક્યારેય રોકી નથી. કારણ કે, આરસી સમજાવતી હોય છે, ટાપટીપને.

અરીસો માનવીને સુધારી શકે છે, અને બગાડી પણ શકે છે. પોતાના પ્રતિબિંબના જ પ્રેમમાં જે આકૃતિ પડી જાય છે એનાથી જગતના રૂપની કદર થઈ શકતી નથી. અરીસો ટાપટીપ માટે છે, સજાવટના સુધારાઓ કરવા માટે આવશ્યક છે, પણ એનાથી જેઓ છાકટા થાય છે તેઓને એ અરીસાને કારણે જ ક્યારેક પસ્તાવું પડે છે. કારણ કે આવા માનવીઓને વારે વારે એમનું પ્રતિબિંબ જ ઠોઢ્યા કરતું રહે છે. એ માનવી વિચાર કરે છે, “મને આવો ચહેરો મળ્યો હોત તો! મારી આંખો મોટી હોત તો!”

સ્ત્રી અને આરસીનો સંબંધ જૂનો અને બાણીતો છે. આરસીએ કેટલીયે નારી પાસે આંસુ ટપકાવ્યા હશે. સાચી ‘વાત’ સમજાવવા માટે. જુવાની ચાલી ગયા પછી આરસીએ

જ એની વસમી બોલીથી સ્ત્રીની કરચલી ઉકેલી હશે. પુરુષના કરતાંય સ્ત્રીના જીવનની આરસી વધુ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. પણ આ તો આપણે દેહના પ્રતિબિંબની વાત કરી. વ્યક્તિત્વ પાસે પણ એનું રૂપ હોય છે. એ રૂપ જોવા માટે કાચનો અરીસો કામનો નથી. એ રૂપ જોવા માટે જાતજાતના “અરીસા” કામના છે.

તમે કોઈ સ્થળની મુલાકાત લ્યો, તમે બીજાઓના સહવાસમાં આવો. આવે વખતે તમારું પ્રતિબિંબ તમે કઈ રીતે જોઈ શકો? સામે માણસ તમારું જે રીતે સ્વાગત કરે એના પરથી તમને તમારા વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ આવી શકશે. તમે જેને ત્યાં ગયા હો એ માણસ અડબાઉ હોય તો વાત જુદી છે પણ એ દુનિયાનો માણસ હોય તો તમારી સાથેના એના વહેવારથી જ તમને તમારી છબી ‘જોવાની’ મળશે.

તમારા વ્યક્તિત્વમાં જાદુ હશે તો એની અસર પડશે. તમારામાં નરમાશ હશે, ગુલાબી સ્વભાવ તમારો હશે તો તરત જ તમને સામે જવાળ મળશે. એટલે કે કાચના અરીસાને બદલે તમને બીજાઓના સંબંધના અરીસા પરથી તમારા પ્રતિબિંબના ડારણો એકઠાં કરવાની તક મળશે.

જિજ્ઞાસુ માણસોએ, કલાકારોએ, જીવતા માણસોએ તો દીવાનખાનાના અરીસાની સામે ઊભા રહીને નહિ પણ

જીવનવ્યવહારના હોલંબી કાચ આગળ ઊભા રહી એની આકૃતિની અસર પાડવી જોઈએ.

દીવાનખાનાનો મોટો કાચ તો તમે ખરીદીને ખંડમાં ઊભો કરી દીધો છે અને એ તમને જે કાંઈ બતાવે છે એ માત્ર એકપક્ષી દેહનાં કિરણો છે. પણ માનવસંબંધ તમને તમારા વિષેના જે કિરણો આપશે એ તમારું સંભારણું બની રહેશે, તમારું જ નહિ, તમારી આસપાસની દુનિયાનું એ સંભારણું બની રહેશે.

અરીસાની સામે ગુલાબનું ફૂલ રાખો; તમને અરીસામાં ગુલાબનો ગુલાબી રંગ જરૂર દેખાશે પણ ગુલાબની સુવાસ અરીસો બહાર કરી શકશે નહિ. કારણ કે અરીસામાં એ કહેવાની શક્તિ નથી. અરીસો શરીર ઓળખે છે, રૂપ ઓળખે છે, જે કાંઈ દેખાય છે એનો ઉચ્ચાર કરે છે.

પણ તમે જો માનવસંબંધ મીઠો બનાવ્યો હશે તો તમને તમારા દિલગુલાબની જાણ થશે. માનવસંબંધ નિર્ભળ પાણી જેવો છે. ગુલાબના ફૂલને પાણીની ઉપર રાખો તો એ પાણી ગુલાબનું પ્રતિબિંબ ઝીલે છે અને એ ગુલાબને પાણીની અંદર રહેવા દો તો પાણી એની સુવાસને પણ સંઘરી લે છે એ રીતે માનવસંબંધ એ પાણીના અરીસા જેવો છે, રૂપ અને સુવાસ બન્ને સંઘરવાની એનામાં શક્તિ છે.

આવો અરીસો તમને જે ટાપટીપ શીખવશે એ માનસિક ટાપટીપ હશે. તમારી જે ક્ષતિઓ હશે એનો

એ જ્યાલ આપશે. એ ક્ષતિઓને પછી દૂર કરવાની તમને આપોઆપ ઈચ્છા થશે કારણ કે તમને તમારું સરસ પ્રતિબિંબ જોઈતું હશે.

આંખ, કાન અને મુખ સ્વચ્છ છે કે નહિ એ માટે આપણે અરીસાની સંમતિ માગીએ છીએ. એ જ રીતે માનવસંબંધના અરીસા પાસેથી આપણે સંમતિ મેળવવી જોઈએ અને વ્યક્તિત્વની એ રીતે સન્નવટ કરવી જોઈએ.

તમારો સત્કાર કરતાં નયન એ પણ આરસીની ગરજ સારતાં હોય છે. તમારી હાજરીની બાજુ માટે થતો પહેલો ઉચ્ચાર એ પણ તમારે માટેનો ખાસ ધ્વનિ છે. એ ધ્વનિ પાછળનું હેતુ તમારાથી છુપાયેલું રહેશે નહિ.

માણસે એની દુનિયા પ્રમાણે નવાનોખા અરીસા મેળવવા જોઈએ અને એના પરથી પોતાની છબી હાથ કરવાની મહેનત કરવી જોઈએ.

મારી તો ખાત્રી છે કે, આવી સન્નવટનો જ્યાલ રાખનાર વ્યક્તિ એનું પ્રતિબિંબ બરોબર ઉપસાવી શકે છે.

તમે પોતે આ અખતરાઓ કર્યા કરજો. તમને પોતાને જ સમજાશે આ મુદ્દો. અને આ મુદ્દો સમજાયા પછી તમારી આકૃતિ વધુ પ્રભાવશાળી બની હશે એની ખાત્રી હું તમને આપું છું.

પંખીનો મેળો

પંખીનો મેળો. આ વાક્ય આને કોઈ વડલા પર
જીવતું હશે; જીવન જીવતા માણસોને આ વાક્ય આને બહુ
લાગુ પડી શકતું નથી.

આને ઠેરઠેર, વેપારનાં ક્ષેત્રમાં, રાજકારણનાં મેદાનમાં,
ઉદ્યોગની જમીન ઉપર, ઘરની અંદર, નવીનોખી પ્રવૃત્તિ
આસપાસ ભીંસાભીંસ છે.

એટલે પંખીના મેળાની મીઠી લાવના ભડકો થઈને
ભ્રમી ગઈ છે.

આ હાડમારીને બરાબર તોળ્યા પછી પણ એમ
કહેવાની ઈચ્છા થાય છે કે આપણા માણસો અમુક ક્ષણોને
ચોગ્ય રીતે ટપી જઈ શકતા હોય તો ખારા જીવનમાં પણ
કોઈ મીઠી વીરડી સાંપડવાનો સંભવ છે.

ખારા પાણીના દરિયાના કાંઠા ઉપર જ કુદરતે કોઈ
જગ્યાએ મીઠી વીરડી મોકલી આપી છે. એ વીરડી અતિશય
નાની હોય છે. એની પાડોશનો સાગર કેટલો મોટો હોય
છે પણ વખાણાય છે નાની વીરડી, મોટો સાગર નહિ.
કારણ કે સાગરનું પાણી ખારું છે.

કુદરતનો આ ઈશારો આપણને સમજાવે છે કે માનવ-વ્યવહારના ખારા સાગર આગળ જ કોઈક મીઠી વીરડીઓ બની છલબલી શકે છે.

આજના ઘરની અંદર આપણે જઈએ. આખા દિવસમાં એકવાર પણ ઘરનાં માણસો એક સાથે બેસે છે ખરાં ?

એક વિચારકે બરાબર સમજાવ્યું છે કે મોટેથી વાંચવામાં આવતા “ કુટુંબવાચન ” ની પ્રથા એક ઉમદા-માં ઉમદા પ્રથા છે.

ઘરનાં માણસો સાથે બેઠાં હોય. અને કોઈ એક ઉમદા પુસ્તકનું વાચન કરે અને બધાં સાંભળે. આને લીધે એક પ્રકારનો લાઘ્યારો ઊભો થાય છે. વિચારોનો મેળ મેળવતો પુલ આ રીતે બંધાય છે.

ઉમદા વિચારોનાં રત્નો સહુના ખોળામાં આવે એવી રીતે આ પ્રકારનું સાથે હળીમળીને થતું વાચન કુટુંબને એક રાખવામાં સહાય કરે છે.

વાચન પછી એની ચર્ચા પણ થવી જોઈએ, આને લઈને ઘરનાં દરેક સભ્યોના વિચારોને સામસામા મૂકવાની તક મળે.

કેટલીક વાર લડાલડી કરીને ઘરનાં સભ્યો એમના વિચારોને સ્પષ્ટ કરવા મથે છે, એના કરતાં ચર્ચાની આ રીત ઉમદા છે.

એકબીજાના વિચારોને માન આપવાની વૃત્તિ પણ આવા 'મેળાએ' કેળવવી જોઈએ.

આ પ્રકારનો ઘરની અંદરનો આનંદ ઘરના સંસ્કારોને ઘડે છે એટલું જ નહિ, એકબીજાનાં દ્રષ્ટિબિન્દુ ચોક્કસ કરે છે અને ઘરનાં 'સભ્યો' એકબીજાને ખરાખર ઓળખતાં થાય છે.

આવા સંબંધ પછી સહેલાઈથી ગેરસમજ ઘરના કાંઠા ઓળાતી નથી. ગેરસમજ, એ પાંચ અક્ષરોએ જગતની અંદર ભયાનકમાં ભયાનક અંધાધૂંધી ઊભી કરી બાળી છે.

પાનીનો અંદર કાંટો વાગે, હાથમાં ફાંસ વાગે તો એને તરત જ કાઢવામાં ડહાપણ છે કારણ કે એ જો શરીરની અંદર પડી રહે છે તો એનાથી પીડા થાય છે, એ અંદરને અંદર સડવા માંડે છે.

ગેરસમજ પણ આવી ફાંસ છે. એનો તો તરત જ નિકાલ લાવવામાં જ ડહાપણ છે. ગેરસમજ ફાંસની માફક જેમ ઊંડી ઊતરતી જાય છે, એમ એને દૂર કરવી મુશ્કેલ પડે છે.

અને કોઈ મુશ્કેલી ઊભી થઈ તો તરત જ એને મુશ્કેલી તરીકે ઓળખી લેવી જોઈએ. એને ભૂલી જવાનો અર્થ નથી, એના પર તો કોઈ નિર્ણયની કુકાડી તરત જ મારવી જ જોઈએ.

આપણા પોતાનાં માણસો પાસેથી આપણે બહુવાર સંપૂર્ણતા માગીએ છીએ. આદર્શ તરીકે આ બરાબર છે પણ તમારા પાસેના માણસો પણ ક્ષતિભર્યા હોય એનાથી તમને આંચકાઓ ન જ લાગવા જોઈએ.

માનવસ્વભાવનો નકશો તમે ઊકેલતાં શીખશો તો તમારી આવી માગ અભ્યાસપૂર્ણ બની જશે. તમારી આશાને પણ કિરણો ક્યાંથી હાથ કરવાં એનો ખ્યાલ આવશે.

માનવસ્વભાવની એ એક ખૂબી છે કે ગમે તેટલા મતભેદો છતાં માનવીઓ કદમ મિલાવીને જગતમાં સાથે ચાલતા રહ્યા છે.

આ રીતે વ્યવહારના ખારા મીઠા કાંઠા પર આપણે મીઠી વીરડીઓની સરવાણીઓ ફૂટતી કરી દઈએ છીએ.

૨૯

ગ્લાનિનું મોબુ'

હુવામાં ઠંડીનું મોબુ' આવે છે ત્યારે એની અસર બધી વસ્તુઓ ઉપર પડે છે.

હુવામાં જેમ આ રીતે નવાંનોખાં મોબુ' આવ્યાં કરે

છે એ રીતે માનવીનો સ્વભાવ પણ નવુંનોખું મોળું બની જીછળતો રહે છે. બારે માસ એક જ પ્રકારનો દિવસ જોએ અને આથમે એમ કુદરત પણ બનવા દેતી નથી.

સૂરજ નવા રંગે આવે છે અને ચાંદ્યો જાય છે. ક્યારેક આકાશમાં એ મૃદુ રંગ આથમી જાય છે; ક્યારેક ભડકો પાછળ મૂકી એ ભાગી જાય છે.

માનવસ્વભાવ પણ ઘરની અંદર એક સરખો રોજ 'જીગતો' નથી અને આથમતો નથી.

જિર્મિ એવી લાહર છે કે એ બગીચા ઉપરથી જીડીને આવી હોય તો એ ફારમ પાથરતી પાથરતી ચાલી આવે છે.

પણ જિર્મિ કોઈ ઉકળતી કડાઈ ઉપરથી આવતી હોય તો એ એની સાથે વરાળ લેતી આવે છે.

એટલે માનવીનાં રોજિંદાં જીવન-સંગીતમાં જિંચા નીચા સ્વર લાગે એનાથી ડરી જવાની જરૂર નથી.

આપણા સહુ ઉપર કોઈકવાર ગ્લાનિનું ટાકું મોળું ફરી વળે છે. એ માટે ક્યારેક તંદુરસ્તીની ગેરહાજરી જવાબદાર હોય છે પણ દર વખતે એમ હોતું નથી.

ગ્લાનિનું મોળું પણ જીવનનું એક સ્વાભાવિક મોળું છે. મગજ પર એને અફળાવાનો પૂરેપૂરો અધિકાર છે.

એ પ્રકારની ગ્લાનિ તમારામાં આવી જાય ત્યારે એના પર બહુ વિચાર કરવા બેસી જતા નહિ.

“ આજ કેમ મને આમ વર્તાય છે ? કાંઈક અમંગળ બનવાની તો આ આગાહી નથી ને ? ”

આવો ખ્યાલ તમે કરશો જ નહિ. કારણ કે, શોકનું મોળું પણ જીવનસંગીતને વધુ સુરીલું, વધુ કરુણ, વધુ માયાળુ બનાવી દે છે.

ગ્લાનિના એ સ્પર્શ વેળા તમે જરા તમારા મનને મોકળું કરશો તો તમને એક વિચિત્ર પ્રકારની પણ જગતના કલ્યાણ માટેની ઘેરી, ઉમદા લાગણી થઈ આવશે.

તમારો કોઈ દૂર પડેલો મિત્ર તમને સાંભરશે, એની સાથે ગાળેલું યૌવન યાદ આવશે. સાધારણ રીતે સાવ સામાન્ય લાગતી અવસ્થા તમને એવે વખતે હર્દમય લાગશે.

જે માણસોને તમે ખાસ ઓળખતા નથી એ માણસોની કોઈક વાત તમારા ગળે ખાઝી વળશે.

સ્વાભાવિક ગ્લાનિના મોજની અસર આવી હોય છે. એ નિશ્વાસો લઈ આવનારું મોળું જરૂર હોય છે. મોટું કામ ન કરવાની ‘ પ્રેરણા ’ આપનારી એની હવા હોય છે છતાં ય માનસની આગળ તો એ જીવનનો નકશો ધરી દે છે જ.

આ પ્રકારનું ગ્લાનિનું મોળું બહુ લાંબું ચાલતું નથી. આ મોળું એ કોઈ ખીમારી નથી, એટલે એનો ઉપચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. એની મેળે જ એ આપ્યું હતું, ત્યાં આદ્યું જાય છે.

જેઓ ઊર્મિ સાથે વધુ ખેલ ખેલે છે એના પર આવાં મોજાં વધુ ચડી આવે છે. જેમનામાં ચિંતન કરવાની શક્તિ છે એમના પર આ પ્રકારની કૂંક લાગ્યા કરે છે. જેમની બુદ્ધિ બહુ ખીલેલી હોતી નથી, જેમને ઊર્મિ સાથે ખાસ વહેવાર નથી એમને આ પ્રકારનો ‘ જીવાળ ’ અનુભવાનો મળતો નથી.

માનવજીવન એવી રીતે આગળ જાય છે કે એને એ આગે જવા વિના ચેન પડતું જ નથી.

આજે આપણી આસપાસ લયાનક સંહાર ચાલી રહ્યો છે તોય આપણે શેનો વિચાર કરીએ છીએ ? કેઈ રચનાત્મક કાર્યનો, એવી કેઈ યોજનાનો.

કારણ કે, માનવી એનાં ઊડાણની અંદર એમ જાણતો હોય છે કે સંહાર એ કાંઈ જીવનભર નલાવી શકાય એવો દાવ નથી.

સંહારને એક ક્ષણે તો એની લયાનક લીલા આટોપી લેવી પડશે જ.

એટલે તો યુદ્ધ પછીની યોજનાઓ યુદ્ધ વચ્ચે અવતાર લે છે.

વેરાનમાં ચાલતાં ચાલતાં માણસ થાકી જાય છે. જળાશય નજરે પડતું નથી. એને તરસ કકડીને લાગી છે.

માણસ જીવનનાં વેરાનમાં ચાલતો જ રહે છે, એવી આશાથી કે ખોળાઓ ભરી એને પાણી મળી જશે.

એને રાહત મળવાની છે એ શ્રદ્ધા રાખીને એ વેરાનની હાડમારી સહન કરી લે છે.

અને એ પછી એને જ્યારે જળ મળે છે ત્યારે એની વેરાનની આપત્તિઓને એ વિસારે પાડી દે છે.

માણસની આ શક્તિ કોઈ હણી શક્યું નથી. એ શક્તિ ઉપર તો આખો માનવઈતિહાસ રચાયો છે.

૩૦

વીણાનો વારસો

એ કલાકારના જીવનનો દીવો ઘેરાણો હતો. એના બિછાના આગળ માનવીઓનું એક ઝૂમખું એકઠું થયું હતું.

કલાકારની આંખ ખીડાએલી હતી. એ આંખ ક્યાં ગઈ હતી ? આજની નિંદર નવી જાતની લાગતી હતી.

કલાકારનો પુત્ર બિછાના પર બેઠો હતો. બાપનો દેહ એ એના કુમળા હાથથી પંપાળી રહ્યો હતો.

ત્યાં હાજર થએલા સહુ એમ માનતા હતા કે કલાકાર એમની પાછળ પુષ્કળ દોલત રાખી જતા હતા.

પણ એ લેદ હજી સમજાયો નહોતો. કલાકારના પુત્રના મગજમાં દોલતનો કોઈ અગકારો અગકતો નહોતો.

પુત્રના મગજને તો પિતાએ વીણાની જે સાધના કરી હતી એ જ બધું સાંભરતું હતું.

થોડો સમય ગયો અને કલાકારે એની આંખ ઉઘાડી. એમની આભુઆભુના માનવીઓ તરત એમની પાસે ગયા.

એકઠા થયેલાઓ દુનિયાદારીમાં જ વધુ સમજનારા હતા. એટલે તેઓને લાગ્યું કે હવે એ મરી જતા કલાકાર એમની સંપત્તિની જાણ કરાવશે.

કલાકારનો અવાજ કુંધાતો હતો, પણ એમની આંખો કાશ્મીરના તળાવની જેમ ચળકતી હતી.

કલાકારે કૂંચી લણી આંગળી ચીંધી.

“ મારી પાછળ હું મોટામાં મોટો વારસો મૂકતો જાઉં છું. કૂંચી ઉઘાડજો એટલે તમને એ મળી જશે. ”

પુત્રને એમણે પાસે બોલાવ્યો અને વધુ વાત થાય એ પહેલાં તો એમનો જીવ નીકળી ગયો.

પછી તો એમની મૃત્યુક્રિયા થઈ અને કલાકાર જમીનમાં પોદી ગયો.

વારસો મૂકી ગયાની વાત ખુલ્લી કરતી પેલી કૂંચી પછી અમકી ગઈ.

મોઢું કખાટ હતું. લાગતાવળગતાઓએ પુત્રને એ કખાટ ઉઘાડવાનું કહ્યું. તેઓની આતુરતાનો અંત આવતો લાગ્યો.

પુત્રે કખાટ ઉઘાડ્યું. આલીશાન કખાટ હતું અને અંદર માત્ર એક વીણા પડેલી હતી.

લાગતાવળગતાઓના મોઢામાંથી વિચિત્ર ઉચ્ચારો નીકળી પડ્યા. પુત્રના મુખ પર ઝલક આવી.

પિતાએ એને માટે વારસો મૂક્યો હતો: સંસ્કારનો, કલાનો. જેને લીધે તેમની પેઢી મશહૂર બની હતી એ વીણા બાપે પાછળ રાખી દીધી હતી.

પુત્રે એ વીણાને હાથમાં લીધી, પૂરા માન સાથે એ વીણાને એણે નમન કર્યું.

અને નખલી પહેરી આણે એ વીણાને છેડી.

વરસોના સંસ્કાર એમાં સૂતા હતા, એ અંકારથી બાગી ઊઠ્યા.

લાગતાવળગતાઓ, વહેવારના શોળીનો નિશ્વાસ નાખી આલતા થયા.

પણ એ પુત્રે તો એના ઉમળકાને વીણાની આબુ-બાબુ ફરતો કરી દીધો.

એ જ તાર. એ જ સાજની નકસી. એ જ અત્તરની મુવાસ. એ જ જગતને કલાવિહાર કરાવતી સ્વરનાડી.

આ આખો કિસ્સો સમજાવી જાય છે કે જેઓ પોતાની પાછળ માત્ર દોલત મૂકતા જાય છે એ વારસો બહુ અભિમાન લેવા જેવો હોતો નથી.

કેટલીકવાર તો એ પ્રકારના વારસાને કારણે કેટલાયે જુવાનીયાઓનાં જીવન ખારાં બની ગયાં છે.

માત્ર ધનના વારસાને કારણે કેટલાયે જુવાનીયાઓનો પુરુષાર્થ જન્મ્યા પહેલાં મૃત્યુ પામ્યો છે.

જેઓ પોતાના આજથી દુનિયાના કાન ભરતા નથી, જેઓ પોતાની આવડત, પોતાનું સાહસ અને પોતાના કાર્યથી જગતમાં જગ્યા કરતા નથી, તેવાઓ ભલે મહેલમાં રહેતા પણ તેઓનો એ મહેલ તેમને મળેલી એક બક્ષિસ છે, તેમને મળેલી દયાલોટ છે.

દોલત આજે ઇન્સાનને ઇન્સાનિયત આપતી નથી, ઇન્સાન દોલતને અર્થ અપાવે છે.

જેઓને વારસામાં લક્ષ્મી મળી છે અને જેઓ કાંઈ પણ કાર્ય કર્યા વિના એ લક્ષ્મીને સલામ લઈ કરે છે, તેઓને આજે ભલે થોડુંઘણું માન મળતું પણ આવતી કાલની દુનિયામાં તેઓની ખાસ કિંમત નહિ હોય.

રંગીલો પાનવાળો

શક્તિનો ઝબકારો કોઈ મોટી હોદ્દાવાળી પુરશી પરથી જ વારેવારે ઝબક્યા કરે છે એમ માનશો જ નહિ.

ઝૂંપડાની અંદર કોઈ મહાન યોગીનો જન્મ થાય છે એમ બ્યાપારની ઝૂંપડીમાંથી કોઈ બહુવા જેવું મસ્તક બહાર પડે છે.

મેદાન મળે એના પર પગ ટેકવીને પોતાની શક્તિથી મેદાનને ઉજમાળી દેવું એ કામ જે કોઈ કરે એનું માન આપણે કરવું જ લેઈએ.

એક નાનકડા માનવીનો કિસ્સો કહું. એની પાસે ૩૦ રૂપિયાથી: વધારે મૂડી નથી. એની પાસે કોઈ કચેરી નથી. એની પાસે કોઈ લાગવગ નથી, એની પાસે કોઈ ભણતરની પદ્ધતી નથી.

એક નાનકડી ખેલતી છે, પોતાની રોટી પકાવી લેવા માટેની જૂજ સામગ્રી છે પણ આ નાનો માનવી કાંઈક કરવા માગે છે.

એને વિચાર આવે છે કે આજકાલ બનારસી અને મધાઈ પાનપટ્ટીનો શોખ ઠેરઠેર ફેલાયેલો છે.

આવી પાનની પટ્ટી મુંઝઈમાં તો મળતી જ રહે છે. પણ મુંઝઈ જતા આવતા માણસોને આવા પાનની તલપ લાગે તો તેઓ શું કરતા હશે ?

એની યોજનાને એ મગજમાં વધુ ને વધુ આકાર આપે છે.

સ્ટેશન ઉપર અને ચાલતી ટ્રેને હું મારી સંક્રાંધાર પાનની પટ્ટી પીરસું તો !

પોતે કાબેલ છે એટલે વિચાર કરે છે. શેરબજાર, ઝવેરીબજાર અને દુકાનો પર બેસતા માણસોને બનારસી અથવા મઘાઈ પાન ખાવાનો શોખ છે. એમને એ ખાવાની આદત પડી ગઈ છે. પણ આ આદતને તેઓ માન આપે છે, જ્યારે તેઓ મુંઝઈ પહોંચે છે ત્યારે.

એ માનવી એના મગજને આગળ ચલાવે છે.

સવારના દસથી તે બપોરના એક મુઘી ધંધો કરવો કારણ કે ઉતારુઓને ભૂખે પેટે પાન ખાવાની મજા આવતી નથી પાનની પટ્ટી જમ્યા પછી આકર્ષણ જમાવી જાણે છે.

આ કારણે પાન વેચનારો આજ સમય પોતા પાસે રાખવાની ગણતરી કરે છે અને એટલો સમય જ પાન વેચવા એવો નિર્ણય કરે છે.

ખીજાઓ પાનની પટ્ટી વેચે છે, એ પાનને બરાબર સ્વચ્છ કરવામાં આવતાં હોતાં નથી. એની અંદર ગમે તેમ મસાલો ફેંકવામાં આવે છે.

આ બિરાદર એના એકેયએક પાનને પોતાના હાથથી સ્વચ્છ કરવાની તૈયારી કરે છે, પાનની સારામાં સારી જાત હાથ કરવાની ત્રેવડ કરે છે, અને એની અંદર સોપારી પણ સારી જાતની રાખવાની હોંશ કેળવે છે.

અને પાનની થાળી ચકચકીત કોકરની એ મેળવે છે. એના પર એ પાનની પટ્ટીઓ ગોઠવે છે. પાનની પટ્ટીઓ ઉપર એ તાજાં ગુલાબનાં ફૂલો મૂકી રાખે છે અને એના ગજવાની અંદર ઉમદા તમાકુની શીશી રાખે છે.

પહેલેથી જ એ એનો પાન વેચવાનો ધંધો આ રીતે શરૂ કરે છે. સૌની એની થાળી પર નજર જાય છે અને થાળીની અંદર જે રીતે પાનની પટ્ટી ગોઠવવામાં આવી છે એમાં આમંત્રણની શક્તિ ભરેલી લાગે છે.

આઠ દસ દિવસમાં તો આ લૈયાની પાનની પટ્ટી શોખીનોનો વાતચીતમાં આવી પડે છે.

આ જમાનામાં ઘેરથી તરત જમીને પાન ખાવાનો વખત પણ ક્યાં મળતો હોય છે એટલે આ તૈયાર પાનની પટ્ટી સમય બચાવવાની એક તરફીળ તરીકે પણ જાહેર કરવામાં આવે છે.

આ પાન વેચનારો સારા સંવાદો રજૂ કરી શકે છે. શહેરના ગખાથી એ વાકેફ રહે છે, છબીઘરમાં ચાલતાં ચિત્રોનો અભિપ્રાય આપી જાણે છે, અને રાજકારણની રમૂજ પણ એ મેળવે છે.

આ રીતે એનું પાન આપતાં એ એની હાજરીનો સ્વાદ પણ મૂકતો જાય છે.

આજે આ પાનવાળો મોટો ધંધો કરે છે અને ખાલી પાનપટ્ટીમાંથી દર મહિને દોઢસો રૂપિયાની કમાણી કરે છે.

વેચનારો લેંચે છે અને વેચવાની ચીજ પાન છે એમ માનીને તમે આ કિસ્સાની કિંમત જરાય ઓછી ન આંકતા. મહાન વેપારો વચ્ચેનો પણ આ મહત્વનો રેલો છે.

પોતાની ચીજ બરાબર ગાજતી કરવાની જેનામાં હોંશ છે, વેપાર માટેના જેનામાં નિષ્ઠા છે, એ માનવી કેવું પરિણામ લાવી શકે છે એ આનાથી બરાબર સમજાશે.

આ લેંચાએ પહેલેથી જ સાધારણ પાન મેળવ્યાં હોત, હલકી સોપારી હાથ કરી હોત તો એનો નાનકડો ધંધો પણ બેસી ગયો હોત !

એણે મસ્તક વાપરી પાન વેચવા માટેનો સમય અને પાનના શોખીનોનું માનસશાસ્ત્ર જાણી લીધાં એ એની આવડત જ કહેવાય !

પાન વેચનારો પંદર વીસ રૂપિયા જ કમાય એમ પણ એ માનતો નહોતો. એણે દોઢસો રૂપિયાની કમાણી કરવા માંડી, એની પાછળ એ એની માટેની ફાળ લેવાની શક્તિ પથરાએલી હતી.

હું તો માતું છું કે, આવા માનવીઓ આપણને વ્યાપારીશક્તિ માટે જે કંઈ સમજાવી જાય છે એનું માપ

કાઠવું મુશ્કેલ છે. પાનની એક નાનકડી રકાળી ત્રણ ચાર કલાકમાં ફરીને આટલો વેપાર કરી આવે તો એનો અર્થ એ જ કે એ રકાળીનો ફેરવનારો વેપારનો કસબ બાણુનારો છે.

હું તો એની પાસેથી ઘણી વાતો શીખ્યો છું, એટલે જ તમને એના આ કિસ્સામાં સંડોવ્યા છે.

૩૨

લાગણીનો વહીવટ

ઘરની અંદરની શાંતિને પણ કેળવવી પડે છે. ભૂમિની વ્યવસ્થા આ કામ પાર પાડી શકે છે. જેઓ પાસે રહે છે તેઓના ગુસ્સા પણ પાસે જ રહેતા હોય છે. એક ઘરની અંદર રહેતું કુટુંબ એક ખીબા પર ક્યારેક મગજ ગુમાવે છે કારણ કે તેઓ સમજે છે કે એમ કરવાનો તેમને અધિકાર છે. કેટલીકવાર આવા ઝઘડા એ વધુ પડતા હેતનું પરિણામ હોય છે.

ઝઘડો સાવ ક્ષુદ્રક હોય પણ લાગણી ન્યારે તીખી બની ગઈ હોય ત્યારે અણધારી આગ ફાટી નીકળે છે. મગજનો કાબૂ નાશ છે અને અણધાર્યું તોફાન ઊતરી પડે છે. આ તોફાન લાંબુ ચાલતું નથી પણ એવી ઉચ્ચ હાલતમાં

જે કાંઈ બની જાય છે એના હિસોટા આખા ઘરને લોગવવા પડે છે અને ક્યારેક તો આ કારણે કુટુંબની અંદર ફાટફૂટ પડે છે.

લાગણીએ દોડવેલા આ પથ્થરો છે. તમે ટેકરો ચડી રહ્યા હો અને ઉપરથી કોઈ પથ્થર દોડવે તો એ પથ્થર ભયાનક બની કૂદતો નાચતો તમારા પર કૂદી આવે છે. પણ તમારામાં સાચી ક્ષણે એ નેમ ચુકાવી દેવાની શક્તિ હોય તો તમને નુકસાન કર્યા વિના અવાજ કરીને એ નીચે ચાલ્યો જાય છે, નકામો બની જાય છે.

કચેરીની અંદર વ્યવસ્થા રાખવામાં જેટલી કાબેલિયત રાખવી પડે છે એના કરતાં ય કાયાની અંદર કામ કરતી લાગણીઓને બરાબર રાખવાનું કામ જરાય સહેલું નથી. એ તંત્ર પણ યોગ્ય વહીવટ માગે છે, યોજના માગે છે, ગમ ખાવાની શક્તિ માગે છે.

આપણું જીવન ભવ્ય ન હોય, આપણી પરિસ્થિતિ સામાન્ય હોય તો ય આપણે એકબીજાને આપણી સરળતાથી નવાજી શકીએ છીએ.

હેતને છાપરે ચડી પોકારવાની જરૂર નથી પણ હેતને ખંસીનું નમણું રૂપ જરૂર આપી શકાય છે, ખંસી જેવા મધુર સ્વરે હેતને હરતુંફરતું કરી શકાય છે. ઘરના કોઈ જણને અમુક શોખ હોય તો એ શોખનો યોગ્ય ક્ષણે સ્વીકાર કરવામાં એ શોખીન જણના વિકાસમાં વધારો થાય છે, એને એનું ઘર રહેવા જેવું લાગે છે.

આજનાં ઘરો ભાંગવા માંડ્યાં છે કારણ કે એકેએક જણ ધાર્યું કરવા માગે છે. એક બીજાની વલણને સમજવાની અનિચ્છા દાખવે છે. ઘર એ જાતજાતની લાગણીઓની કુસ્તી કરવા માટેનો અખાડો છે એમ તેઓ ધારી લે છે.

પરિણામે નાનો જણ ઘરની બહાર નીકળી જાય છે, અલોપ થઈ જાય છે અને મોટો જણ અખબારની કચેરીમાં બઈ બહેરખબર આપે છે અને નાનેરા જણને મનાવી લેવા માટેના શબ્દો પ્રસિદ્ધ કરે છે.

અખબારની અંદર પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં આ પ્રકારના શબ્દો જો ઘરની અંદર જાગ્યા હોત તો આ બધી ઉપાધિમાંથી આખું ઘર બચી ગયું હોત !

ઘરની અંદર રહેતાં સહુને, પોતપોતાનાં વ્યક્તિત્વનો અંકાર જાણવો ગમે છે. પતિ બહારની દુનિયામાં દિગ્વિજય કરીને આવ્યો હોય પણ એની પત્ની એની કદર કરતી નથી હોતી તો એનું મન ખાકું થઈ જાય છે. એજ રીતે પિતા અને પુત્ર, ભાઈ અને ભાઈબધા વચ્ચે એક બીજાની શક્તિ માટેનો ઉમળકો વસવો જોઈએ.

એક કિસ્સો યાદ આવે છે. ભૂતકાળના એ દિવસો હતા. ત્યારે રજપૂતો પરાક્રમની પાંખ પર એમનાં નામો લખાવવાની ઉમેદ રાખતા.

એક રજપૂત યુવર્ગ થયા હતા. ઘોડીની પીઠ પર બેસી એમણે પરાક્રમેનો ખરાબર પીછો કરી જાણ્યો હતો અને ઘોડીએ બેસી એમણે બહાદુરીને પોતાની બનાવી

હતી. એમની વય મોટી થવા લાગી. એઓ બુઝર્ગ થયા. શરીર પર કરચલીઓ પડી ગઈ. મેદાનને બદલે ઢાલીઓ પર જીવન જીવવાનો સમય આવી ગયો.

એમની આંખના ખૂણામાં ચમકાર હતો, એ જે જીવન જીવ્યા હતા એની એ ઉજળી લીટીઓ હતી. એમના એક પુત્ર હતા. પુત્રને એમણે તાલિમ આપી પણ પુત્રનાં પરાક્રમનો કોઈ કિસ્સો સાંભળવાની એમની ઇચ્છા હતી.

અને એ ગામનાં પાદર પર એક વિકરાળ માણસખાઉ દીપડાના વાવડ આવ્યા. એ દીપડો એટલો ચબરાક હતો કે શિકારની કોઈ નેમ પર એ આવતો નહોતો.

એ દીપડાએ ઢોરોને ખતમ કરવાની અને માણસોને પણ ફાડી ખાવાની પ્રવૃત્તિ આદરી દીધી હતી.

એક સાંજે એ બુઝર્ગ રજપૂતના એકના એક પુત્ર ગામની બહાર ફરતા હતા. સૂરજ ડૂબી ગયા પછી પણ એમણે ક્યારું ક્યું. એમના હાથમાં કડિયાળી એક ડાંગ હતી.

એ બરાબર એક ઝાડ આગળથી પસાર થતા હતા ત્યાં સામેના તળાવ આગળ એમણે કાંઈક જોયું. એ આકાર લપાઈને એમના ભણી આવતો એમને લાગ્યો. કાંઈક ચક્રમક થતું હતું. એમને ખ્યાલ આવી ગયો કે નામી માણસ-ખાઉ દીપડો જ એમના પર ચડાઈ લાવી રહ્યો હતો.

આ વિચાર વધુ થંભે એ પહેલાં તો એમની સામે એ વિકરાળ જાનવર આવી પડ્યું—ને એમણે હવામાં ફેરવીને કડિયાળી ડાંગ દીપડાના માથા પર ઝીંકી.

લગાનક મારામારી થઈ. દીપડાની ચપળતા અને લાઠીની વીજળી બન્ને ટકરાયાં. લાઠીની વીજળી જીતી ગઈ. દીપડો હેઠો પડ્યો.

—અને અનેક ધાવ લઈને પુત્ર થેર આવ્યો. પિતાએ એ દ્રશ્ય જોયું. આખી વાત સાંભળીને પિતાની બાંધેલી છાતી પરની કસ તૂટી ગઈ. એની છાતી જિંચી ગઈ. એ બોલી બિઠ્યા.

“હવે હું ભલે મરું. મારો દીકરો સિંહનું બચ્યું જ છે.”

એ પુત્રને આ વાક્ય વારસા તરીકે બાળવી રાખવા જેવું લાગ્યું. જગત આખું એની કદર કરત કે ન કરત પણ એના આપુએ એની કદર કરી એ વિચારથી એનું જીવન એને જીવવા જેવું લાગ્યું.

આજે ન બને એવો આ કિસ્સો છે પણ એના પરથી આપણે આ મુદ્દો સમજવાનો છે કે માનવીને એનાં પોતાનાં માણસો પાસેથી કેઈ ક્ષણે કેઈ ભેટ ભેઠીતી હોય છે.

જેમ રજપૂત વીરની સામે દીપડો આવ્યો એમ આજે નવાનોખા પ્રશ્નો દીપડાની જેમ જ માનવીને રંબડવા કૂદી આવે છે; એવે વખતે જ્યોત એ “બનવર” ને પૂડું કરે છે એનો પુરુષાર્થ આગળ આવે છે. આવા પુરુષાર્થનો સ્વીકાર ધરનાં માણસો કરે તો આનંદનું મોજું બિછળી પડે છે.

મગજનો બળવો

બળવો હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. ઘરતીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી બળવો થયા કરતો હોય છે. આવા બળ-વોની માહિતી ઇતિહાસ આપ્યા જ કરતો હોય છે. આખા ભારે એનાં મથાળાંથી બળવાની આગનો પરિચય આપતાં રહે છે.

પણ એક બળવાની માહિતી સાધારણ રીતે ફેલાવો પામતી નથી. એ બળવો બરાબર બનતો રહે છે પણ એની બાબત ખાસ થતી નથી.

એવો બળવો ક્યાં જાગે છે ?

એવો બળવો માણસના મગજની અંદર જાગે છે. અને એ બળવો જ્યારે ફાટી નીકળે છે ત્યારે માનસને જ બરાબર એનો કાબુ લઈ લેવો પડે છે.

મગજમાં આવું યુદ્ધ ફાટી નીકળે ત્યારે પાંચમી કતારનું કાળું કામ કોણ કરે છે ?

મગજની અંદરની ઉપાધિ પાંચમી કતારનો બોલો સંભાળે છે અને એ ઉપાધિ માણસને ભાંગી નાખવામાં સહાય કરે છે.

ઉપાધિ એની પાસે જાતજાતનાં છૂપાં શસ્ત્રો સાચવે છે. એકવાર મગજનો કબજો લીધા પછી ઉપાધિ એની પચાવી પાડેલી જગ્યા માટે જખરી લડાલડી કરે છે. ઉપાધિનાં છૂપાં શસ્ત્રો તરીકે બીકને બરાબર ઝોળખાવી શકાય તેમ છે. કોઈપણ નિર્ણય લેવા બાબતનો સંકોચ એ પણ એનું છૂપું શસ્ત્ર છે.

ઉપાધિ કોની સામે હાર ખાઈ જાય છે? જેઓ ઉપાધિના બળવાને બરાબર દાબી દઈ શકે છે, ‘તને હું જોઈ લઈશ’ એવી વૃત્તિથી જેઓ ઉપાધિ સામે મોરચો બિલો કરે છે તેઓનો માર્ગ રૂંધાતો અટકી જાય છે.

ઉપાધિને જો તમે તમારા મગજમાં ઘર કરવા દેશો તો તમે તમારા મોટામાં મોટા દુશ્મનને ઘર દેખાડી દીધું એમ જ કહી શકાશે.

કારણ કે એના વસવાટ પછી તમારી સ્મરણશક્તિ કચકાં ખાવા માંડશે, તમે અથરા થઈ જશો, તમારી બોલી થોથાશે, તમે શરમાતા જગતમાં ફર્યા કરશો, ખરે વખતે તમારે જે યાદ રાખવાનું હતું એ યાદ નહિ રહે, તમારી મુલાકાત વખતે તમારે જે મુદ્દો બીજાને બરાબર કહેવાનો હતો એ મુદ્દો જ કહેવાતો રહી જશે અથવા એવી રીતે એ રજૂ થશે કે પાછળથી તમને એ માટે પસ્તાવો થશે. ટૂંકામાં તમારી શક્તિમાંથી તમારો વિશ્વાસ બિડી જશે.

તમારું મગજ એ તમારી જીવન સવારીનો અસવાર છે. એ મગજમાં અધાધૂધી ભરી હશે તો તમારી સવારી

ન જવાનું હશે ત્યાં જઈ પહોંચશે અને જખરી ખલેલ પાડશે.

અસવાર જે કુશળ ન હોય તો કઝાડું બનવર એને તરત જ ઉથલાવી નાખે છે પણ અસવાર સાબૂત હોય તો અશ્વને પણ અસવારના વિચાર પ્રમાણે જ ચાલ ચાલવી પડે છે.

જિંદગીને તમે માણુકી ઘોડી જેવી કદખી લેજો. અને એને કઝાડાં બનવર જેવી પણ કદખી લેજો. તમારા માનસની 'રાંગ'માં જે જિંદગી ખરાબર આવી જશે તો તમને રેવાળ ચાલનો આનંદ મળશે.

એટલે તમારા વિચારો બળવાન હશે તો તમારી જીવનની કૃત્યને બળવાન બનવું પડશે.

કેટલાક માણસોને એમનાં મુખ મચડવાની આદત પડી ગઈ હોય છે. એ મુખ અમસ્થું સારું છે, પણ વારે-વારે એનાં મુખનાં સ્નાયુઓ ખેંચાયા કરે છે. મુખ મચડાય છે અને એ ચહેરો કદરૂપો બની જાય છે.

આમ કોણુ કરે છે ? મગજની અંદરના નબળા વિચારો. ઉપાધિની માળા ફેરવનારાઓ આ રીતે એમના સુંદર મુખને બગાડી નાખે છે.

વિચારોમાં કમળની પાંદડી ઊઘડતી હશે તો વર્તનમાં જરૂર એ કમળની પાંદડી એક દિવસ ઊઘડી પડશે.

ચિંતનમાં ધૂપદાનીની સુવાસ જલતી હશે તો તમારાં નાનાં મોટાં કામો આસપાસ એ ધૂપદાની ફરતી રહેશે.

ધર્મસાનની ઉડાન

આજે વહેલી સવારે પરાંની ગાડીમાં બેસીને કામ પર મુંબઈ આવતો હતો. ગાડી ભરેલી હતી. પણ આ ગાડીમાં જરા બુદ્ધી જાતનાં ઉતારુઓ હતાં. એ ઉતારુઓના વેશમાં કોઈ ભલકો નજરે પડતો નહોતો પણ તેમનાં મુખ ઉપર એક પ્રકારનું ગૌરવ દેખાતું હતું.

સવારથી સાંજ સુધી કામ કરનારાઓના ચહેરા ઉપર જે ગૌરવની છાપ પડી રહે છે એ છાપ એમના પર હતી.

આજની ટાઢમાં વહેલી સવારનું આ કામકાજ તેમને આકરું નહોતું લાગતું ?

તેમની વાતો ઉપરથી એમ મને જાણવાનું મળ્યું કે તેઓ કામ પર વહેલા જતાં એનું 'લાયક' અભિમાન તેમને થતું હતું.

સવારનો સમય કામ માટેનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ સમય છે. માણસ વહેલો જાગે, તૈયાર થાય અને કામ માટે ઘર છોડે એ આખી ક્રિયા માણસને મહત્વ આપનારી બની રહે છે.

ગૃહિણીને પણ આ આખી ક્રિયામાં રસ રહે છે કારણ

કે વહેલો જનારો આઠમી એની સાથે રાજી લેતો આવે છે એટલે તો ગૃહિણી પણ પતિને કામ પર મોકલાવવા માટેની ક્રિયામાં બરાબર સહકાર આપે છે.

પુરુષનું આ પ્રકારનું મહત્ત્વ-એની સામે કોઈ મહિલા મંડળે વાંધો ઉઠાવે ન જોઈએ.

અને હું તો આ આપણાં સામાન્ય ઘરોની અંદરની વાત કરું છું.

હિંદુસ્તાનમાં આ રીતે મોટો વર્ગ પુરુષોનો-વહેલી સવારથી કામ પર જાય છે એમનો પરિચય આપવા પ્રયત્ન કરું છું.

પરાંની ચાલતી ગાડીએ આ બધા માણસો શી વાતો કરતા હતા ? ઘણાબરા તેમનાં કામની વાતો કરતા હતા.

કચેરીમાં, કારખાનામાં, પેટીમાં ગમે ત્યાં જઈ તેઓ તેમનાં જીવનની ભાતને જાળવી રાખતા હતા.

“હું તો મારા મેજ પર વહેલો બેસી જાઉં છું અને એકદમ મારાં કામનો નિકાલ લાવું છું. જાંપાર પહેલાં તો હું અગત્યનાં કાગળીઆનો ફેંસલો બોલાવી દઉં છું.”

રોજિંદા કામ માટે આટલી હોંશ જીલ પર આવતી હતી એનું એક કારણ સવારનો સમય હોય એમ મને લાગ્યું.

ખીજાએ કહ્યું: “હું કારખાનામાં જાઉં છું ને યંત્રો મને જોઈ રાજી થયાં હોય એમ તરત ચાલવા લાગે છે.”

આ રીતે કામ માટેનો ઉમળકો મેં મારા કાને સાંભળ્યો.

મને વિચાર આવ્યો કે આવી હોંશને કારણે જ જગતનું તંત્ર ચાલતું હતું.

અને મને બીજું ચિત્ર પણ દેખાયું. આવા માણસો કામ પર જતા હતા ત્યારે કેટલાક માનવીઓ પલંગમાં સૂતા હતા.

સૂરજ ઊગી જાય અને ઘરની અંદર તીખો તડકો દાખલ થઈ જાય પછી તેઓ એમનાં સ્વરૂપમાં માંડમાંડ આવતા હતા.

એમના આગસની યાદ ડાંખ દે એવી હતી, કામ માટેનું ગૌરવ તેઓ માણી શકતા નહોતા એ તેમની કમનગ્રીબી હતી એમ મને આ વહેલી સવારે લાગ્યું.

સૂરજ ઊગ્યા પછી પથારીમાં પડી રહેનારાઓ એમની શક્તિને નાહક ઊંઘતી રાખે છે.

તડકા પછી જે હવા મળે છે એમાં એટલી તાજગી હોતી નથી.

અને એટલે એવા આગસુ માણસોનો દિવસ જ ખોટી રીતે ઊગે છે.

વહેલી સવારે તમે જાગો તો આપોઆપ તમને 'કાંઈક' કરવાની સ્ફુરણા થશે.

સવારનો સમય એવો હોય છે કે માનવીની કામ કરવાની શક્તિને એ ખમણી બનાવી દે છે.

સવારના નવથી તે બાર વાગ્યા સુધી જે કામ કરી શકાય છે એ કામ રમતમાં બની જતું લાગે છે.

કારણ કે ઊંઘ્યા પછી જાગીને તમે જે કાંઈ પહેલું કરો એની પર તમારું તાબુ મગજ અડકી જાય છે.

કેટલાકો ઘરની અંદરથી મોડા મોડા બહાર નીકળે છે ત્યારે ઘણાઓએ તો એમના કામની જમા બાબુ ભરી દીધેલી હોય છે.

જેઓ કોઈ કામ કરતા નથી એ માણસો સવારે જાગીને અભિમાન શેને માટે લઈ શકે ?

યોગ્ય કામ વિનાનો માનવી કપાએલી પાંખના પંખી જેવો છે. પાંખ વિનાનું પંખી ભલે ચારો કરી શકતું હોય પણ એને એ ચારો માણવા જેવો નહિ લાગે.

તમે વહેલી સવારે કાબરોને ઊડતાં દીઠી છે ? એ કાબરો વહેલી સવારે ચાર છ માઈલ દૂર એનો ખોરાક શોધવા જાય છે.

એ જ રીતે ખીજાં પક્ષીઓ પણ વહેલાં જાગી જાય છે કારણ કે તેમને કુદરતે એ જાતની ખોરાક શોધવા માટેની જવાબદારી સોંપી છે.

કીડી અને મકોડા પણ આ રીતે સવારથી જ કામ પર લાગી જાય છે.

આવી પ્રવૃત્તિ એ જીવનનું ગૌરવ છે. મધપૂડા ગણ-
ગણાટ કરે છે, કારણ કે એ કામ કરે છે અને એ કામ
કરે છે માટે એ મધ મેળવે છે.

માનવીઓએ સવારથી સાંજ સુધી પ્રવૃત્તિનું મધુર
સંગીત ળળાવ્યા કરવું જ જોઈએ.

૩૫.

ધીનો દીવો

ઘરની અંદર ધીનો દીવો કરવામાં આવે છે. અંધારાંને
માત્ર હાંકી કાઢવા માટે એ પ્રગટાવવામાં આવતો નથી.
એના અજવાળે કામ કરવા માટે એને જલાવવામાં આવતો
નથી. ઘરની અંદર ખીજાં અજવાળાં તો તેજથી ભરેલાં
રહેતાં હોય છે.

પણ ધીનો દીવો ઘરને મંદિર તરીકે ઓળખવાની
પ્રેરણા આપે છે. એ સોનેરી તેજ-લીટી સંસ્કાર માટેની
ચોક્કી કરતી હોય એમ લાગે છે. એ નાનકડું પ્રકાશનું
પ્રતીક, વાતાવરણને નાથવાનું કામ પાર પાડી શકે છે.

ઘરમાં આમ એકલો દીવો ઝગમગાવવાથી ઘરનો
માણસ જીવનમાં પગ જમાવે છે એમ માની લેશો નહિ.

એ દીવાએ ઊભું કરેલું વાતાવરણ પણ માનવીનો સહકાર માગે છે, માનસનો વિકાસ ચાહે છે.

આપણી માતાઓ ઘણીવાર દિલમાં વેદના રાખીને પણ સાંજ પડે ધીનો દીવો કરવાનું ચૂકતી નથી.

સંતાનો મરી પરવાર્યાં હોય, દીકરીઓ સાસરે જવાને બદલે સ્વમશાને ગઈ હોય, દીકરાઓ કામે જવાને બદલે ચિતાના અંગારા પર પહોંચી ગયા હોય, આવાં દુઃખોએ માતાના મુખ પર કરચલીઓ મૂકી દીધી હોય તોય સાંજ પડે એ ઘરની અંદર ઉજાસ રાખવા માટેના ઉમળકાને કેમ મરવા દેતી નથી ?

મા જાણે છે કે ગમે તેટલી આપત્તિઓ છતાં પણ ઘર તો ચાલવું જ જોઈએ. એનાં જે સંતાનો જીવતાં હોય એમણે જીવન જીવવું જ જોઈએ. અને જીવનની શ્રદ્ધાની આ લાગણી આ રીતે દીવાની વાટે ચડી જાય છે.

જ્યોતને અખંડ કહેવામાં આવે છે એટલે જિંદગીઓ આવે અને જાય પણ જીવનનો ઉમળકો જ્યોત રૂપે જળવાતો રહે છે.

સાંજે જાગતો અને થોડો સમય જીવી ઊંઘી જતો ધીનો દીવો આ રીતે જીવનનો મહિમા સોનેરી જીભથી સમજાવતો રહે છે.

હવે તમે આવા દીવા પર નજર નાખો ત્યારે આ રીતે એને ઉકેલજો. પછી તો તમે પણ તમારાં પોતાનાં નિરીક્ષણો ક્ષાત્ર કરી શકશો.

આ રીતે આપણે બહારની મદદ લઈ, પ્રતીકની પ્રેરણા મેળવી માનસને ઘડવા મહેનત કરીએ છીએ. પણ એ ઘડતરને અર્થ તો ત્યારે જ મળે છે જ્યારે એના પર માનવી એની પોતાની મહોર મારે છે.

ક્યારેક એમ બને છે કે મગજ ખીલવા માટે તૈયાર થએલું હોય છે, બગીચાની જેમ ખીલી ઊઠવાની એનામાં શક્તિ ભરેલી હોય છે પણ એ બાગ ખીલતો થાય એ પહેલાં એને ઉજ્જડ કરી દેવામાં આવે છે.

શાથી ? મગજને નાહક ઠોલવાથી. નાહિંમતના વિચારથી, ભાવિના ડરના આંચકાઓથી.

વધુમાં વધુ આપત્તિ શી હોય ? એવી આપત્તિઓમાંથી પણ જગતના માણસોએ માર્ગ કાઢ્યો છે.

આર્થિક ભીડ ? એ કોઈ રીતે ભીડ ભાંગી જતી નથી, એની ફિકરને ઉઝેરવાથી.

આર્થિક આક્રતને કારણે તો કેટલાકોએ એમના પુરુષાર્થને બેઠો કર્યો છે અને મેદાન પર ઉતરી એવા માણસોએ એમની ઝૂંમવાની શક્તિથી જગતને ચકિત કરેલ છે.

આજની ગરીબાઈ અને આજની શ્રીમંતાઈ-એ કાંઈ કુદરતના જ કાનૂનો નથી-સામાજિક વ્યવસ્થાની અંધાધૂંધીનું એ પરિણામ હોય છે.

ખીજી ખીકો તમને શીદને ખીવડાવે છે ? તમને લાગે છે કે દુનિયાના નવા પક્ષટાઓમાં તમારું શું થશે ?

આવો ડર કોણ રાખે ? જેણે કાંઈ કર્યું ન હોય અને જેણે માખી જ મારી હોય.

જે તમે તમારાથી આગળ આવ્યા હશે, તમે તમારા ઘડતરને જાણ્યું હશે, કેળવ્યું હશે તો તમારી જગ્યા ગમે તે જમાનામાં થઈ જ રહેવાની.

અને ધારો કે તમે તમારા ઘડતરમાં પાછળ રહી ગયા હો તો ય ગલરાઈ જશે નહિ.

આજથી જ તમારા ઘડતરના મુદ્દાને હાથમાં લ્યો તો દરરોજ તમારો 'ઉછેર' તમને નવી નવી વાતો સમજાવતો રહેશે, નવી સમજણ આપતો રહેશે, નવું જાણ આપતો રહેશે.

તમારી જીવાન વય પૂરી થતી હોય તો ઉતાવળ કરી એ અવસ્થાનું અવસાનગીત ગાશો નહિ. જીવાની એ એકલા શરીરનું જ સંગીત નથી.

જીવાની તમારા ઉમળકામાં જળવાઈ રહે છે. તમારા જીવ્સાની છોળ પર એ નાચતી રહે છે. તમારી વલણ સાથે કુવારાનાં પાણીની શેડ ઉપર લીંચુ ફૂદે એમ ફૂદતી રહે છે.

મૃત્યુનો વિચાર તમને કોઈવાર સતાવે છે ? એનો ડર તમને હેરાન કરે છે ?

મૃત્યુ આવે એ પહેલાં એનો ડર શા માટે ? ડર રાખવાથી કોઈ અવસ્થાને દૂર રાખી શકાતી નથી.

ધીના દીવાની સામે આંખ માંડોને ! એનું આયુષ્ય કલાકોનું હોય છે પણ એની ઝલક કેવી હોય છે ?

એ આતે નાનકડા દીવાને જ તમારો શુરુ ખનાવે ને !

તમારાં માનસનાં અંધારા એ શુરુની સોનેરી દીક્ષા પછી જરૂર આઘાં થઈ જશે.

વાવટાની શક્તિ

વાવટો હવામાં ફરકતો નથી અને એ નીચો રહે છે ત્યારે એનામાં જે અદ્ભુત શક્તિ ભરી છે એનો જગતને પરિચય મળતો નથી. એ જ્યાંસુધી લપેટાયેલો પડેલો રહે છે ત્યાંસુધી જગત એને સલામ ભરતું નથી, એ ત્યારે જીવ વિનાના વસ્ત્ર જેવો બની રહે છે, પણ એ જ વાવટો જ્યારે હવામાં ફરફરાટ કરે છે, ત્યારે એની શક્તિ કેવી ખીલે છે !

તમારે પણ તમારા જીવનને વાવટાની જેમ ફરકાવી જાણવું જોઈએ. તમારી ઉપાધિની દુનિયાની અંદર ભરાઈ રહેશે, નાનીનાની વાતોમાં તમારા મનને રોકી દેશે તો તમને પગથા થવાની તક નહિ મળે. તમારા જીવનની વિગતોમાં જરૂર રસ લેશે. સરળ લાગતા તમારા દિવસોને તમે માત્ર સરળતાથી જ ઓળખતા નહિ. એ સરળતા પાછળ તમને કોઈ વસ્તુ દેખાશે, જે તમે ઊંડા જશે તો.

તમે આગળ નથી આવતા, તમારો વિકાસ થતો નથી એ વિષેના સવાલો તમને મળી જશે, તમારી આ સરળતા પાસેથી. પ્રશ્ન જાગવો સહેલો છે, એનો ઉત્તર મેળવવો કઠિન છે.

પણ જો તમે વિચાર કરતાં શીખશો તો તમને એકલા પ્રશ્નો જ સતાવ્યા કરશે નહિ. ઉત્તર પણ તમને હાથ લાગી જશે. અને આ ઉત્તરની અંદર તમારા જીવનવિકાસની ચાવી રહેલી હશે. તમારા ઉદ્ધાર માટેની એમાં કળી છુપા-એલી હશે. એ કળીને ફૂલ કરવાની શક્તિ હાથ કરવાનું કામ પછી તમારું બની રહે છે.

તમે જીવન જીવે જાવ છો પણ જીવન માટેની લાગણી તમે ગુમાવી દીધી હશે તો તમારો રંગ જીવનના વાનટા પર છંટાએલો નહિ હોય.

તમારામાં સંસાર સમજવા માટેનો શોખ હોવો જોઈએ. ઘરની અંદર ગળાતી સરળ સાંજ, રવિવારની રજાનો દિવસ, ઘર ચલાવવા માટેની ચીજોની વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી-આ પણ તમારી ચીવટ માગી દ્યે છે. એ ચીવટ તમને જીવનમાં કામ લાગશે. સંસારની અંદરની એ તાલીમ તમને સંસારની બહાર પણ કામ લાગશે.

જીવનના સામાન્ય બનાવો પણ બગાસાંથી ઉકેલવા ન જોઈએ. દ્રષ્ટિ હોય તો એ બનાવો અસામાન્યતાનું રૂપ લઈ શકે છે અને તમારી માનસિક રાજધાનીનો વિસ્તાર કરી આપે છે.

આપણે ઘરની અંદર પગરખાં ઉતારીને અંદર દાખલ થઈએ છીએ એટલે આઘા ઝિલા રહી માત્ર બનાવો જોવા માટે આપણે પગરખાં ઉતાર્યાં નથી. ઘરની બહાર પગરખાં સહિત તમે બનાવો આસપાસ ઝિલા રહો છો પણ તમારા

ઘરમાં તો તમારે નાના બનાવોની સાથે હળીમળીને રહેવું પડે છે. ફાંલ વિના એની સાથે સંબંધ રાખવો પડે છે. એટલે તો ઘરની વાત થોડી વસમી હોય તોય માનવીને એ વાત જીવવાની ગમે છે. કારણ કે એનું પોતાનું મહત્ત્વ એમાં સમાયેલું છે, એની દ્રષ્ટિ એમાં કામ લાગે તેવી હોય છે, એનું પોતાનું દિગ્દર્શન એમાં સંકળાયેલું હોય છે, એનો હિસ્સો નોંધાયેલો રહે છે.

આને લીધે એવી પરિસ્થિતિમાં માનવીની નજર એના બાહ્ય પર જાય છે, એની મગજની શક્તિ પર જાય છે. એના હૃદયના થડકારા પર એના કાન જાય છે.

બહારનાં જગતમાં જે ચીજો, જે પ્રશ્નો સામાન્ય લાગે છે એ ઘરની અંદર આવું નમણું રૂપ લઈ શકે છે.

જીવનનાં બંધન આ કારણે ખ્યારાં લાગે છે. કોઈવાર તમને એમ લાગે છે કે જગતના કેટલાક માણસો મહાન બની જીવન માણી રહ્યા છે ને તમે જિંદગીનો ભાર ઉપાડી રહ્યા છો તો આ સરખામણી પણ તમારામાં એક પ્રકારનો જુસ્સો ભરી દેશે. તમને મોટા જીવનના મિનારાની કલ્પના આવશે. ને તમારું જીવન એ મિનારા આગળ મૂકશે તો એ અતિશય નાનો મિનારો લાગશે. પણ તમારી આ સરખામણી તમને સતત મોટા મિનારા પર નજર કરતા કરી દેશે ને એક દિવસ તમે એ જિંદગી મેળવી હશે.

તમારામાં સવાલ જાગ્યો હતો માટે તમને આવો જવાબ મળ્યો. એટલે મગજની અંદર સવાલજવાબને તો વહેતા રાખવા જ જોઈએ. કોઈ મોટો મિનારો જોવો કરી

શક્યું હોય તો એની અદેખાઈ કરવાનો કંઈ અર્થ નથી. કારણ કે અદેખાઈ કરનાર એના ભાવિ મિનારાના દુશ્મન બની જાય છે, એને બદલે એ લગ્ય મિનારા માટે ઉમળકો ઊભો કરવાની જરૂર છે. તો એ સરખામણી રૂઠું પરિણામ લાવી શકશે.

જીવનને ધણધણાવતા મોટા બનાવો પહેલાં લહે રાક્ષસ જેવા લાગે પણ એ રાક્ષસો જ નથી. એ બનાવોથી તમારું સમતોલપણ તમારે ગુમાવી દેવું ન જોઈએ, દિલની ધરા લહે ધ્રુજી ઊઠે પણ તમારું મન સાખૂત હશે તો એ રાક્ષસો તમને ઓળખીને ખીજે ઘેર ચાલ્યા જશે.

હું તો તમારી પાસેથી એટલું જ જાણુવા માગું છું કે તમે સોએ સો ટકા જીવન જીવો છો કે નહિ ? તમે લહે ભાડૂતી ઘરમાં રહેતા હો, તમે લહે સુંદર મકાનમાં રહેતા હો, તમે લહે તમારી માલિકીનાં મકાનમાં રહેતા હો. સોએ સો ટકા જીવન જીવતા હશે તો જીવનની નોખત તમે સાંભળી શકશો, તમે એની સારેગમ ઓળખી શકશો.

દુઃખ આવે તોયે જીવન જીવવા માટેની લાગણી ખરાબર સજીવન રહેવી જોઈએ.

તો તમે જીવનનો વાવડો જાળવ્યો ગણાશે, ફરકાવ્યો કહેવાશે, ઊડતો રાખજો એ ધ્વજ !

ફૂલવાડીની હવા

મને કુરસદ છે, સાહિત્ય અને કલાના પુસ્તકો માણવા માટેની. મને કુરસદ છે, જીવનનો રંગ ઘૂંટવાની. મને કુરસદ છે, આકાશ અને દરિયાની મોકળાશ સમજવાની. મને કુરસદ છે, શિખર પર પહોંચવાની અને શિખર પર પહોંચ્યા પછી વધુ શિખરો પર જવાની અને ત્યાં પહોંચીને નમ્રતાને ભેટવાની.

મને જરૂર કુરસદ નથી, બીજાઓના ધંધામાં નાહકનું માથું મારવાની, બીજાની દુકાનદારીમાં મારો ફાલતુ અવાજ ફેંકવાની, બીજાઓના ખાનગી જીવનમાં અમસ્થું ડોકિયું કરવાની.

કામગીરીના આજના જમાનામાં માનવીને મુશ્કેલીએ કુરસદ મળે છે. અને આ કુરસદને એ જો નરી જાળ સમજી બીજાના દરિયામાં એનો ઘા કરે તો એને રૂપેરી શંખલા તો મળતા નથી જ પણ એને એની પોતાની કુરસદની લાશ મળી આવે છે.

તમે જગતના લલા માટે જગતનો જરૂર વિચાર કરો, બીજા કોઈના કલ્યાણ માટે બીજાઓનો વિચાર કરો પણ

માત્ર તમારી ઉત્સુકતાને ખાતર તમે પારકી પંચાતનાં બારણાં ખખડાવો નહિ.

ખીજે માણસ ખીણની અંદર ગળડી જવાનો છે અથવા તો એ આમ કરવાનો છે કે તેમ કરવાનો છે એની ચિંતા તમે એ માણસને જ સોંપી દો.

તમને સમય મળે છે એમાં તમે તમારા જ ઉદ્ધારની મોંપાટ લીધા કરોને ! ઉદ્ધારનો વિચાર કરવો એટલે તમારા સ્વાર્થનો જ ખ્યાલ કરવો એમ નથી.

પેલાએ આમ ક્યું હોત તો એ વધુ કાવત. આવું વાક્ય તમે વારેવારે બોલતા હો તો તમે એ વાક્યને ભૂલી જઈ એમ મનમાં નક્કી કરો: “મેં આમ ક્યું હોત તો હું વધુ આગળ જાત.” મારી ખાત્રી છે કે એક દિવસ આ નાનકડું વાક્ય અને આ નાનકડો નિર્ણય તમારી વાહવાહ પોકરાવશે.

મસ્તકમાં તમે પરાયા જીવનનો મેલ ભરો એનાં કરતાં તમારા મસ્તકમાં તમે જીવનની કૂલવાડીની હવા ભરો તો !

એવી રીતે જ વિચાર કરતાં શીખો કે મસ્તક ગરણી બની કચરા કસ્તરને બહાર રાખે ને અંદર તો નિર્મળ ચીજને જવા દે.

સારો વિચાર કરવો હોય તો એને માટે પણ આ

પ્રકારની માનસિક કસરત કરવી પડે છે. તમે પોતે જ એ અજમાવી જોશો.

આંખને વહી જતું સ્વચ્છ પાણીનું ઝરણું જોવું ગમે છે, કોઈ સુંદર રંગીન વસ્તુ જોવી ગમે છે, એ જ રીતે મગજને પણ એવી સામગ્રી પર થોભવા દેજો કે મગજને તાજગી મળે.

આંખ એકને એક દ્રશ્યથી થાકી જાય છે પછી એ જ આંખ સામે હરિયાળી જમીન આવી પડે છે તો આંખને કેવો આરામ મળે છે !

મસ્તકને પણ એ રીતે કોઈ વિચારના કોઈ લીલા છોડ પર મૂકી દેજો.

દોરડા ઉપર ચાલનાર મદારી ઊંચા વાંસડા પર બાંધેલાં દોરડાં પર ચાલી શકે છે. કારણ કે એ માત્ર એના પોતાનાં પગલાંનો વિચાર કરે છે. એ જો નાહકનો વિચાર કરે તો જરૂર એનું સમતોલપણ એ ગુમાવે અને દોરડા પરથી એ પડી જાય.

એટલે ઈન્સાને એની નસનો ઉપયોગ ઉમદા જિંદગી માટે કરવો જોઈએ.

પૂતળીના ચાળા

બનાવટ-તમારા જીવનમાં યાત્રા બનવા હમેશાં પ્રયાસ કરે છે. તાંદુરસ્તીથી એના હોઠ લાલ બન્યા નથી પણ એણે તો એ રંગની મિલાવટ કરી તમને ઠગવા એ રૂપ ધર્યું છે. તમારું મન હારી જતું હોય છે ત્યારે આ બનાવટ તમારા મન પર ગુલાબી ફૂંક મારવા આવે છે. તમે એના ખોટા ખ્યાલમાં તણાવ છો. તમે એમ માની લ્યો છો કે આ બનાવટનો સંગાથ કરી તમે જગતને જીતી શકશો.

તમારામાં આ ખ્યાલ ઊગે છે કારણ કે બનાવટે તમારા કાનમાં કહી દીધું હોય છે:

‘ જોયાને એમને ? એાળખ્યા ? જગતને બનાવીને ધનવાન બની ગયાને ! ’

‘ ધંધો ન ચાલ્યો તો પછી ભોજનજનનો આશરો લીધો. અસલ ‘માલ દપટાવી દીધો ને નકલી માલનો ફેલાવો કરી દીધો-લાજખો રૂપિયા મળ્યા. ’

બનાવટ કાનની અંદર આવી વાતોનો ગણગણાટ કરી તમારા મનને બ્રષ્ટ કરવા મહેનત કરશે. કારણ કે તમને એમ લાગી ગયું છે કે દુનિયા સાચકલા માણસોની છે જ નહિ. એને તો એક જ લાખા ગમે છે, બનાવટની.

હારેલું મન આ વિચાર સુધી પહોંચે એ સમજી શકાય તેવી વાત છે પણ આ હારેલું મન બનાવટના દાખલાઓનો જે સરવાળો કરે છે એ બરાબર નથી.

બનાવટ કરીને સફળ થએલા માણસોની સંખ્યાના કરતાં પોતાની શક્તિથી જિંચા આવેલાની સંખ્યા કેટલી હશે ?

બનાવટ કરીને જેઓ પૈસા બનાવે છે એ કારણે જ તેઓનાં જીવન સફળ થઈ ગયાં છે એમ માનશો નહિ. જગતમાં દાખલા દેવાય છે, શક્તિશાળી પુરુષોના: બનાવટી સફળ માણસોના નહિ.

જગતના મહાન માનવીઓ સમૃદ્ધિનો ખોળો દીઠા વિના ભરી ગયા પણ એમની પાછળ તેઓ એમનાં નામો મૂકતા ગયા છે.

બનાવટ કરનારાઓ પુરુષાર્થની આંકણી કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે એમ સમજી લેજો.

અને માનવી સમૃદ્ધિની આશા રાખે એમાં જરાય ખોટું નથી પણ એ સમૃદ્ધિ, સુખ માત્ર બનાવટને કારણે જ આવી પડે છે એમ માનવાની જરૂર નથી.

બનાવટ એક પ્રકારની થાકેલા માનસ માટેની પૂતળી છે. એ પૂતળીમાં આકર્ષણ છે પણ એ એક નરી પૂતળી છે એનો આપણે વિચાર કરી લેવો જોઈએ. એ પૂતળી તમને ધારો કે મોટરમાં બેસતા કરે તો એમાં ગૌરવ લેવા જેવું છે ?

આખરે તો પુરુષાર્થને બદલે એક પૂતળીની આંગળી
ઝાલી ઊંચા આવ્યાને ! એમાં ખુમારી શી છે ? જગતની
આંખમાં ધૂળ નાખવાની પૂતળીમાં શક્તિ છે એટલે એ
પૂતળી ખીજાઓને ઠગીને તમને સાથ આપી જાય અને
તમને “ શ્રીમંત ” કરી જાય એમાં જીવનનો કયો લલકાર છે ?

અને બનાવટ નામની આ પૂતળીની એક આદત બહુ
ખરાબ છે. તમને એ કોઈક વાર અર્ધે રસ્તે જ રાખી જાય
છે. બનાવટની પૂતળી સાથે જેઓ “ ખ્યાર ” કરે છે તેઓને
ઠેઠ સુધી બનાવટને નભાવવી પડે છે પણ જગત એ નભા-
વવા દર વખતે તૈયાર હોતું નથી એટલે બનાવટનો “ ખ્યાર ”
ખુલ્લો પડી જાય છે.

એના કરતાં મન હારી ગએલું હોય ત્યારે એકબીજા
અંકાર પર મન વાળવાની હું વિનંતિ કરું છું. એ અંકાર
છે વાસ્તવિકતાનો.

વાસ્તવિકતાનો સંગાથ વસમો છે, મૂંઝવે તેવો છે,
નિરાશ કરે તેવો પણ છે. પણ એ શુદ્ધ સંગાથ છે. મનને
મેલું કરવાની લલામણ વાસ્તવિકતા નહિ જ કરે.

વાસ્તવિકતાનો ખરાબર અંદાજ કાઢી માનવી એનાં
પગલાં ભરે છે તો જીવનના કેટલાક ફટકાઓ ખાવા માટે
એ તૈયાર રહેલો હોય છે. આવે સમયે મનમાં જરા ગૂંચ
પડે છે પણ વાસ્તવિકતાની એ ખૂબી છે કે એ જ એ ગૂંચ
કાઢવા માટેની સમજ ઇન્સાનને આપી દે છે. વાસ્તવિકતા-

માંથી સ્વાભાવિક જીવનની ઈન્સાનને ઉમદામાં ઉમદા ભેટ મળે છે.

અકસ્માતથી જેઓ “ મોટા ” થઈ ગયા છે એમની “ મોટાઈ ” ઉપર જગતે અકસ્માત નામનું લેખલ ચોરી દીધેલું જ હોય છે.

સફળતા પણ સ્વાભાવિક હોય તો એવી જીવનખ્યાલી પીવાની મળે છે.

તમને નવાઈ લાગશે પણ કેટલાકો ધન શુભાવીને સફળ થયા છે અને કેટલાક ધન મેળવીને નિષ્ફળ થયા છે.

કોઈ એક પ્રયોગ કરનારનો દાખલો લ્યો. પ્રયોગ એટલે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં. વ્યાપાર હોય, વિજ્ઞાન હોય, કલા હોય ગમે તે.

પ્રયોગ કરનાર માણસ પૈસા શુભાવે છે પણ એના પ્રયોગને એ ઘટ્ટ કરે છે. પ્રયોગને વધુને વધુ સફળ બનાવવા માટે એ નાણું રોકે છે, નાણું ચાલ્યું જાય છે પણ પ્રયોગની સિદ્ધિ પછી એ માનવીનું નામ જગતમાં ગાજતું થાય છે.

એના પ્રયોગથી જીવન શ્રીમંત બને છે. દુનિયાનું જ્ઞાન વધે છે. એની ખુવારી જગતને સમૃદ્ધિ આપે છે. હું એવા માનવીને જરૂર સફળ ગણું.

ત્યારે એની સામે જેઓ નાણું મેળવી નિષ્ફળ થાય છે એમની વાત કરું. નાણું જાળવી રાખો, એનું વ્યાજ ખાવ અને એને એમને એમ રાખી મૂકો. પછી જે સરવાળો

થાય એ સરવાળાની બેંકની પોથી પર કોઈ એમ લખે કે
' વિધવાનું ધન ' તો ગુસ્સે થવાનો અર્થ નથી.

પૈસો પણ પ્રવૃત્તિ માગે છે, પ્રવાહ માગે છે, જીવતી-
જાગતી માનવીની હૂંફ માગે છે. નહિતર એ ધાતુ, એ
સોનું જાણુની અંદર પથ્થર બની રહ્યું હતું ત્યાં એ શું
ખોદું હતું ?

જાણુની અંદરથી સોનું બહાર આવ્યું, ને કોઈની
બેંકની ચોપડીમાં એ ફરી પાછું દટાઈ જાય તો એ સોનાની
અંદર જે “ સુગંધ ” છે એનો લાભ કોઈને મળતો નથી.

એક રૂપવતીની વાત યાદ આવે છે. આ રૂપવતી
પહેલાં એકલા અરીસાના રૂપ પર જ જીવતી નહિ, એનો
આત્મા પણ રૂપાળો હતો, એનું જીવન પણ સ્વચ્છ હતું.

પણ આ રૂપવતીને ત્યાર પછી વારે વારે અરીસામાં
જોવાની ટેવ પડી. એની આકૃતિ ઉપર જ એ આંખ રાખવા
લાગી. શણગાર એ જ એનું પછી જીવન બની ગયું. હીરાનો
હાર એ જ એનું ‘ધ્યેય’ બની ગયું.

જેઓ એને હીરાનો હાર આપે તેમનાં એ માન
કરે, અને એમાંથી હીરાના હાર માટેની હરીફાઈ જાગી.

અને એક દિવસ એવો આવ્યો કે એક પુરુષે કંટા-
ળીને, આખરે એ રૂપવતીને હીરાના હારથી જ ફાંસી
દઈ દીધી.

ધન એકઠું કરવાનો સાવ એકપક્ષી શોખ આ રીતે
ક્યારેક વરવું પરિણામ લાવી આપે છે.

એટલે માનવીએ બનાવટ નામની પૂતળીને બરાબર ઓળખી એને આઘી રાખવી જોઈએ અને જીવનની વાસ્તવિકતાને સદા સલામ ભરવી જોઈએ.

હારેલું મન આ રીતે સલામ માટે હાથ જાયો કરી શકશે તો જીવન એની સલામ ઝીલ્યા વિના નહિ રહે.

એક દિવસ જીવન જ એના પર આશીર્વાદ ઉતારશે. સૂરજનો તડકો સોનું બની એનાં ગજવાં ભરી દેશે.

૩૯

એક હતું ગામડું

એ ગામ ઉપર આફતો ઊતર્યા કરતી. કોઈનું બાળક મરી જતું. કોઈના ઘરનો મોભ તૂટી પડતો. કોઈના ઉપર બીમારી હુમલો કરતી. કોઈને ત્યાંના ગોળાની અંદર પાણી પૂરતું હતું પણ એ પાણીની સાથે ભળી જતો રોટી માટેનો લોટ નહોતો.

કોઈના ઘરમાં દીકરીઓની સંખ્યાને સાપના બારા સાથે સરખાવવામાં આવતી હતી. કોઈના ઘરમાં ઘંટીનો અવાજ ચાલતો અટકી ગયો હતો. અશક્તિ એ ઘંટી દળનારીને દળી રહી હતી.

કોઈના ઘરની અંદર ઘોડિયું બંધાતું નહોતું એ કારણે આખું ઘર ઉદાસ દેખાતું હતું. કોઈના ખોરડામાં કોઈ નાલાયક પુરુષ પેસી ગયો હતો ને એણે સંસાર ધૂળધાણી કરાવી દીધો હતો.

કોઈ ઘરમાં અશીષ પેગ્ની ગયું હતું ને અશીષ માટેના પૈસા ખૂટી ગયા હતા.

કોઈના ઘરની અંદર કોઈ સ્ત્રીનો આંદલો ભૂંસાઈ ગયો ને કોઈની ગોઠ ખાલી પડી ગઈ હતી.

કોઈના ઘરમાં બાપ બહારગામ કમાવા ગયેલા દીકરાના પૈસા આવવાની રોજ રાહ જોતો હતો અને ગામનો ટપાલી ના પાડે ત્યારે ટપાલી સાથે એ બાપ ઝઘડો કરતો હતો.

કોઈ ઘરમાં શહેરથી કાગળ આવ્યો હતો. વધુ પૈસા મોકલ્યા વિના એ ઘરનો જુવાન શહેરની અંદરનો એનો અભ્યાસ ચાલુ રાખી શકે તેમ નહોતો.

કોઈ ઘરની અંદર કોઈને કૂતરું કરડયું હતું અને હડકવાનો ભય પ્રસરી રહ્યો હતો.

કોઈ ઘરમાં સુખ પણ હતું. કિલ્લોલ હતો. સંતોષ હતો. સમૃદ્ધિ હતી.

કોઈ ઘરમાંથી કોઈ બાઈ ભાગી ગઈ હતી; ને એની સ્ત્રીએ મારે ઉપાધિ કરતો કોઈ અશક્ત બુદ્ધો પતિ જુવાની સામે ગાળો દેતો હતો.

કોઈ ટોડલા પર તોરણ હતાં. કોઈના ટોડલા લાંગી ગયા હતા. ઘરની ગાર પર કોઈ રીખવા શીખેલા બાળકના હાથ પડી રહ્યા હતા અને સંસાર હસી રહ્યો હતો.

કોઈના ઘરમાં દીવા થઈ રહ્યા હતા ને ઇશ્વર આગળ માનતાઓ લેવાઈ રહી હતી.

ગામનાં એ ઘરો સાથે ગામના એક એલિયા જેવા આદમીને મીઠો સંબંધ હતો. કોઈ ઘરની અંદર સુખ હોય તો ત્યાં પણ એ એલિયો જાય ને સુખમાં લાગ લે, પણ કોઈ ઘરની અંદર દુઃખ હોય તો ત્યાં એ પહેલો દોડી જાય.

સહુ કોઈને રાહત આપવાની કલા એની પાસે હતી. એને સહુનાં આંસુ લોતાં આવડતાં ને હસતાં ય આવડતું.

કોઈ માંદું હોય તો એ એલિયા એના ખાટલા પાસે જ બેસતા ને એવી વાતો કરતા કે દર્દીને હિંમત આવી ઘર આખું આશાવાદથી રંગાઈ જતું.

ગામડાંના જીવનની જે ભાત છે એની અંદર જ એ એલિયાના જીવનની ભાત મળી ગઈ હતી.

એક દિવસ એ એલિયા માંદા પડ્યા ને કોઈને પણ હેરાન કર્યા વિના એ મરી ગયા.

એમના પર મંદવાડ આવ્યો ને મંદવાડ લાંબો ચાલ્યો જ નહિ. આખા ગામને એમ લાગ્યું કે એમને એ એલિયાની સારવાર કરવાની તક પણ ન મળી.

એ એલિયા જેવો આદમી ઝાઝું લખ્યોલણ્યો નહોતો.
એણે કોઈ જીવનશાસ્ત્ર સમજાવતું પુસ્તક પણ વાંચ્યું નહોતું.
એણે માનસશાસ્ત્રનો એક પણ ગ્રંથ જાણ્યો નહોતો.

પણ એણે એના હેતાળ સ્વભાવને એવી રીતે એમના
જીવનમાં જગ્યા આપી દીધી હતી કે એનામાં જીવનની
ધન્યતા સમાઈ ગઈ હતી.

એમની આંખ બિડાણી ત્યારે એમના બિછાના પર
આખું ગામ હાજર રહ્યું હતું. સૌની આંખમાં આંસુ હતાં.
એ આંસુ એલિયાના અનેક ઉપકારોની કથા સમજાવતાં
હતાં.

ગામ આખાએ એલિયાને ખજ્જો આપ્યો. ગામના
સ્મશાનની અંદર એમને લઈ જવામાં આવ્યા. એક રૂડા
ઘાડ હેઠળ એમને અગ્નિદાહ આપવામાં આવ્યો.

પૂરા પાંચ કલાક એમને સાવ બળતાં લાગ્યા. ત્યાં
સુધી આખું ગામ ત્યાં રહ્યું ને એમનું શરીર બળતું હતું,
નાશ પામતું હતું ત્યારે ગામની જનતા એમને જિવાડતી
હતી.

લાકડાં એમના દેહને રાખમાં ફેરવી રહ્યાં હતાં પણ
લોકો એ માણસને મરવા દેતા નહોતા.

આખરે એ દેહ બળી રહ્યો. ચિતાને ઠારવામાં આવી
ને ગામ ઘરભણી વળ્યું.

થોડા માણસો એ ચિતાના અંગારા કરી ગયા પછી વિચાર કરી રહ્યા હતા.

તેઓ કહેતા હતા, “જીવન જીવવું તો આવી રીતે. ફરી ફરી ક્યાં માણસનો અવતાર મળે છે ?”

જીવનશાસ્ત્રના કોઈ પણ પુસ્તક કરતાં ગામડાંના એ ઓલિયાના જીવન પર મન રોકવાની હું ભલામણ કરું છું.

એવા માણસો મરવા માટે જન્મ લેતા નથી.

૪૦

ભીંતના કરોળિયા

માનવીનું મગજ એ કરોળિયાનું જાણું નથી. ગમે તે વિચારને ફસાવનારું એ શિકારચોગદું ન જ બનવું જોઈએ. કરોળિયો વાટ જોઈને બેસે છે, કોઈ નાનેરા જીવને ભરખવા માટે—ને એ એના ફાંસલા ચૂંથે જ જાય છે.

જે મગજની અંદર માત્ર પોતાના સ્વાર્થના તાંતણા એકઠા કરવામાં આવે છે એનું પરિણામ એ આવે છે કે એ મગજને એવો વિચાર, એવી યોજના જ પસંદ પડે છે કે જેમાં એમનો એકલાનો જ, એમની નાનકડી દુનિયાનો જ પડઘો હોય. પોતા માટે વિચાર કરવો એ તો બિલકુલ

બરાબર છે પણ બીજાઓને ફસાવ્યા પછી પોતાના લાભનો માનસિક ઉત્સવ ઉજવવાનો જેમને શોખ છે, એમનું માનસ અંધારી ભીંતના ખૂણા પરના કરોળિયાનું અનુકરણ કરે છે.

શુદ્ધ રીતે માનવી એના લદાનો વિચાર કરે છે, એને માટેની યોજના કરે છે, એ એની જીવનધર્માત તો જગતની ધર્માતને લવ્ય બનાવવામાં પોતાનો હિસ્સો આપે છે. પોતાની શક્તિ ઓળખવા માટે, એને બઢાવવા માટે માનવીએ એની જિંદગીના છેલ્લા દિવસ સુધી પ્રયત્ન કર્યા જ કરવો જોઈએ.

એ ભુલાવું ન જોઈએ કે માણસ માત્ર એના ચહેરાથી જ ઓળખાતો નથી. એની જીવનશૈલી એ એની ખરી પિછાણ છે, દેખાવમાં કોઈ સુંદર હોય પણ એની જીવન-શૈલી દેખાવડી ન હોય તો એ સુંદરતા જન વિનાનો લાગે છે.

માનસિક સામગ્રીની યોગ્ય સારવારથી માણસ રૂપ હાથ કરી શકે છે. આ રૂપ શિમળાના ફૂલ જેવું હોતું નથી. આ રૂપ એવાં તત્ત્વોથી નથી ઘડાયું કે એ આજે ઝળકે ને કાલે ઓલવાય.

માનસને રૂપાળું બનાવવા માટેનો ઇલાજ ? પેલાં નટનટીઓ જેમ હોઠ રંગે છે, મુખને મારકાંડું બનાવે છે એ આયોજન આંહી કામ નહિ લાગે, કારણ કે એ બધી તો બહારની વસ્તુઓ છે, માનસ રૂપાળું બનાવવા માટે અંદરની સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

રૂપ અને શક્તિનો તફાવત સમજવા જેવો છે. દાખલો આપું:

એક કવિ છે. એ રૂપાળી કવિતાઓ લખે છે. ગુલાબ ઉપર એની કલ્પના ખુલખુલ ખની ઊઠે છે. મોરગંલના ઢોળાતા રાતા રંગને એ એના ખોખામાં ભરી લે છે અને કાવ્યમાં એ મોરગલ ખિલાવે છે. એ રીતે શબ્દોની સજ્જવટ કરી કલ્પનાની ઉડાનથી એ એનું રૂપ જમાવે છે.

ત્યારે એક ચિંતક, એક ફિલસૂફ એના વિચારોને ભાષામાં મૂકે છે, ત્યારે ભલે એમાં શબ્દોની ભલક ભળી ન હોય, પણ એના વિચારોમાં એવી શક્તિ ભરી છે કે એ શક્તિ એકલા રૂપાળા શબ્દોને પાછળ રાખી જગતનું ધ્યાન ખેંચે છે. કવિ પાસે ભાષાનું રૂપ છે, ફિલસૂફ પાસે વિચારની શક્તિ છે. ચિંતકની ભાષા રૂપ વિનાની હોય તો ય કવિની કલ્પના કરતાં ફિલસૂફની શક્તિનો અવાજ જગતે વહેલો સાંભળ્યો છે.

ચિંતક પ્રજ્ઞજીવનનાં વહેણ પલટાવી શકે છે. ચિંતક એના ચિંતનના દીવડાને અંધારી જગતરાતમાં જલાવી રાખે છે. ચિંતક વિના જગતને આદ્યું નથી. વ્યાકરણશાસ્ત્રી જેમ ભાષાને દુરસ્ત કરી આપી જનતાને ભાષા શીખવે છે એ જ રીતે ચિંતક સામાજિક જીવનભાષાનો ઘડવૈયો છે.

સમાજના રંગબેરંગી પલટાઓ, નવીનોખી વિચાર-સરણી, નવા અને નૂના વિચારોની અથડામણ, વ્યવહારુ જીવન અને આદર્શનું જીવન—આ બધા વ્યાકરણમાંથી એ

જીવનભાષાની રચના કરે છે અને જગતને દેખાડી આપે છે, એક કેડી.

દુનિયામાં ચિંતકો બહુ ઓછા છે. આ માણસોએ સંસ્કૃતિને જીવતી રાખી છે. આ ઓછા માણસોએ જગતને મસ્તકની તાકાત સમજાવી છે. જે દેશમાંથી ચિંતકો રુખસદ લઈ લે છે એ દેશમાં માનસિક અંધાધૂંધી વ્યાપે છે.

મેઠી રીતે નહિ તો નાની રીતે પણ તમારે ચિંતન કરવાનો શોખ ઊભો કરવો જોઈએ. તમારા પોતાના ક્ષેત્રને, તમે માત્ર ધંધા ઉપરાંત એ ક્ષેત્રને વિચારવાહન તરીકે ઓળખશો તો તમને તમારા કામકાજમાં લિજ્જત આવશે.

દરેક ધંધાને વ્યવહારુ બાબુ સિવાયની એક ખીજ ખાસ બાબુ હોય છે. એ ખીજ બાબુનાં વહેણ જેઓ સમજે છે એમના હાથમાં એ ધંધા વધુ શોભે છે. શેર બજારમાં, રૂ બજારમાં, કચેરીની અંદર, પેઢીની અંદર તમે માત્ર તમારા ધંધાના અક્ષરો જુઓ, વાંચો, લખો; એનાથી તમે તમારો પોતાનો સ્પર્શ ઊભો કરી શકતા નથી કારણ કે એ તો બધા જ કરે છે. પણ તમે જે કાંઈ વાંચો, તમે જે કોઈ સોદો કરો, તમે જે હિસાબ લખો એની પાછળ ચાલ્યા જાઓ.

હિસાબના આંકડાને તમે મરેલા ન સમજતા. એને તમે જીવતા કરી એની મૂળ જગ્યાએ મોકલજો. અમુક લાવ જાઓ શા માટે ગયો અને નીચો શા માટે ગયો એ હકીકતને સદ્દાના ત્રાજવામાં જ જોખતા નહિ.

જગતના હૃદયના ધબકારા સાથે વેપારને એનો વેગ લેવાની ટેવ છે એટલે કોઈપણ મોટા વેપારી બનાવને તમે તમારા વિચારે રંગજો. તમારા જ્ઞાનથી એને તમારી રીતે ઉકેલવા મહેનત કરજો. તો તમને સમજશે કે વેપાર એ પણ ચિંતક માટેનો એક વિષય છે. મસ્તક વિના જેઓ વેપાર કરે છે એ સંભવ છે કે કોઈક અકસ્માતથી ધનવાન બની જાય છે પણ એવો અકસ્માત એ વેપારીનું ગૌરવ ન હોઈ શકે.

વેપારીનો દીકરો ગણતરી કરે. અને ગણતરી કરે એનો અર્થ એ જ કે એ એના મસ્તકની વીજળી ઝબકાવે.

ભલે ગમે તે ક્ષેત્ર તમારું હોય, તમારો સ્પર્શ એ તમારી ઓળખાણ બની જવી જોઈએ. આ સ્પર્શ જિલો કરવાની શક્તિ તમે જરૂર મેળવી શકશો. જો તમારામાં અખતરા કરવાની હોંશ હશે અને એ અખતરા પછી તમને એના પર વિચાર કરવાનો ઉત્સાહ હશે.

બાકી જ્યાં બેઠા છો એટલા ખૂણાથી જ સંતોષ માનવા માગતા હો તો તમારા સ્પર્શને તમે જ કેમ કરી ઓળખશો ?

નિષ્કળતાની નોંધપથી

કારાવાસની અંદર એ માનવીઓ છે. સળિયાની પાછળથી તેઓ નજર નાખે છે. એક જણની નજર પગ આગળના કીચડ પર જાય છે અને બીજા માનવીની નજર આકાશના તારા પર જાય છે.

બન્ને આંખોનો ઉપયોગ કરે છે પણ બંનેની નજરમાં જબરો ફેર છે.

આકાશની અંદર આંખ મૂકનારાને કીચડ ઉપર નજર નાખવાની 'તક' હતી પણ એણે તો એ તક લઇ ઊંચે જવાની કલ્પના કરી. બીજાને ઊંચે જવાની તક મળી હતી; પણ એણે પગ આગળનો ગારો જ આંખથી ઉલ્લેચ્યો.

એમાં દોષ આંખનો નહોતો, દ્રષ્ટિનો હતો.

જીવનને કારાવાસ તરીકે ઓળખવાની બહુ જરૂર નથી. છતાં એને એ રીતે ઓળખી લ્યો. અથવા તો તમારા સંજોગોને એક કારાવાસ જેવા માની લ્યો. પણ એની અંદર રહીને પણ તમે ઊંચે જવા માટેની નજર વાપરી શકો છો. સંજોગોએ તમારા પગ આગળ કીચડ ભલેને એકઠો કર્યો, એનાથી તમે તમારી આંખની દ્રષ્ટિને ટૂંકી કરો નહિ. ટૂંકી નજર જીવનના આગળ જનારા કદમને પકડી રાખનારી હોય છે.

ટૂંકી નજરમાંથી ટૂંકું કૃત્ય જન્મ લે છે. આંખના ખૂણા છે તો સાવ નાના પણ એની અંદર જીવનના સારાચે એકને સમાવવાની શક્તિ ભરી છે. આ શક્તિને શીદને તમે હણો છો ?

આ પૃથ્વી જેમણે શણગારી એ માણસોની સામે પૃથ્વી કેવી રીતે પથરાણી હતી ? ખાડા હતા, ટેકરા હતા, ખીણો હતી, નદીઓ હતી, મહાસાગર હતો, રણ હતું, ગાઢ જંગલ હતું, અને જંગલની અંદર જોખમો હતાં.

તો એ જે માણસોએ પહેલવહેલી આ પૃથ્વીને શણગારવાની લાગણી અનુભવી એમને એ કેવી વહાલી લાગી હતી ! એ વહાલી લાગી હતી કારણ કે એમને એ પૃથ્વીના ભાવિ રૂપની કલ્પના હતી.

એને રૂડી બનાવવા માટે જીવન આપી દેવાની પણ તૈયારી તેઓએ સ્વીકારી લીધી હતી. એટલે તેમની મુશ્કેલીઓ એક પછી એક દૂર થતી ગઈ.

માનવીએ અશક્ય ગણાતા પહાડો ઓળંગ્યા, અશક્ય ગણાતી સાગરતર પાર પાડી, પથ્થર કોરીને તેઓએ કુનિયા વસાવી.

પણ એ ક્રિયા વળતે તેઓ રોતલ બની ગયા હોત તો પૃથ્વીને આ રૂપ મળ્યું હોત ?

સામે આકૃતનો પહાડ હોય એટલી હકીકતથી જ મૂળ જનારાઓ પહાડની ઉપર પગ મૂકવાની કોઈ દિવસ તક મેળવતા જ નથી.

રોતલ માણસોની સેનાને પીછેહઠ સિવાયની કોઈ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી. આસાનીના રેશમ પર જ લસ-સ્વાના જેમને કોડ છે, એમને આસાની માણવાનો હક્ક નથી. મુશ્કેલીઓની કાળી રાતો વિતાવનારા વીરલાઓ માટે જ આસાનીનો સૂરજ કલ્યાણકારી ઠર્યો છે.

બાગબાનને જ્યારે એના બગીચાને પૂરેપૂરો શણગારવાનો હોય છે, તો એના કૂલોની આબુબાબુના તમામ લખાડ છોડ એને શોધી શોધીને દૂર કરવા પડે છે.

તમારે આ લખાડ છોડને ઊગવા દેવા છે અને સરસ બાગ બનાવવો છે એ બે વાત સાથે બની શકવાની નથી.

રોતલ સ્વભાવ જીવનના બાગની અંદર લખાડ છોડ જેવો બની રહે છે. એને તો દૂર જ કરો પછી કૂલોને તક મળશે ખીલવાની.

કેટલાક માણસોની સિદ્ધિને ખરાબર ચમકવાની તક મળે છે, પણ એ પહેલાં જ તેઓ થાકી જાય છે અને તેમના પુરુષાર્થને તેઓ ખોટી રીતે થકવી દે છે. કસોટીનો કાળ આવે એ પહેલાં હારવા જીતવાની વાત પર મગજ રોકવાનો અર્થ જ નથી.

પહેલાં કસોટીને આવવા દો. લલે લીંસ આવે, તમારા માનસિક બગની ખરાબરીને ત્યારે ખ્યાલ આવે છે. એ ક્ષણ જીરવી લેશો તો પછી તમારે માટે જીવનનો નકશો એવી રીતે પલટાઈ જશે કે તમને કોઈ સિદ્ધિનું પાટનગર હાથ લાગી જશે.

એક ભાઈની મને પિછાણ છે. આજે તો એમનું નામ જીલ્લે અવાજે જ્યાં ત્યાં બોલાઈ રહ્યું છે. એમની સાથે એકવાર હું વાતો કરતો હતો ત્યાં ઘણી વાતો પછી એમણે મને એક નોંધપોથી આપી.

એ નોંધપોથીનાં પાનાં હું એક પછી એક ફેરવવા લાગ્યો. પણ મને ખાસ સમજ પડી નહિ.

એ ભાઈએ તરત જ મને જણાવી દીધું :

“ આ મારી નિષ્કળતાઓની નોંધપોથી છે. મારા જીવનની બધી નિષ્કળતાઓ મેં આમાં નોંધી રાખી છે, અને એ કારણે જ હું સફળ થયો છું. ”

નિષ્કળતાની નોંધપોથી ? અને હું વિચાર કરવા લાગ્યો. નિષ્કળતાને એ ભાઈએ એના પૂરતી નિષ્કળ જવા દીધી નહોતી. દરેક નિષ્કળતા ઉપર વિચાર કરી, એણે એના વિચારો ટપકાવી લીધા હતા એટલું જ નહિ પણ નિષ્કળતાનાં બની શકે તેટલાં કારણો એમણે લખી રાખ્યાં હતાં.

પછી તો એ ભાઈએ નિષ્કળતાનો જ અભ્યાસ કરવો શરૂ કર્યો હતો. એ એવા માણસોના સહવાસમાં આવતા કે જેઓ વધુમાં વધુ નિષ્કળ થયા હોય ! એમની પાસેથી એ ભાઈ મુદ્દા મેળવતા અને પછી એમના મગજની અંદર નિષ્કળતાને એ તોળી જોતા.

એમને પછી જ સમજાયું હતું કે સફળ માનવીઓનો અભ્યાસ એ એકપક્ષી અભ્યાસ હતો. સફળતા જેમ વિચાર

અને યોજના માગતી હતી તેમ નિષ્કળતા પણ મનન અને મંથન માગતી હતી.

માનવી ગોથું ખાય છે એ વખતે એના મગજની સ્થિતિ કેવી હોય છે, એની આસપાસ મિત્રો કેવા હોય છે, સંજોગો કેના હોય છે, વાતાવરણ કેવું હોય છે, બહાર કેવી હોય છે, વેપાર-ઉદ્યોગ કેવા હોય છે, અને એની માનસિક સામગ્રી કેવી હોય છે—એ સમજવા જેવો વિષય છે.

એટલે માણસે એના મગજને વહેતું રાખવું જોઈએ. કોઈ પણ ફટકો પડી જાય એનાથી એના જીવનમાં ભલે ફેરફારો થઈ જાય, એની સાહ્યબી ભલે ઓછી થઈ જાય, પણ એના મગજને એણે વહેતું બંધ કરવું ન જ જોઈએ.

પૃથ્વીને શણગારનારો માનવી ડરી જાય એ કામનું નથી, યોદ્ધો શરીર પર ઘાવ લઈને પણ એના જુસ્સાને લગીરે ઈજા પામવા દેતો નથી.

કારાવાસ જેવા બંધનમય સંજોગોમાં પણ તમે તમારી નજરને પગ આગળના કાઠવ પર એકઠી કરી મેલતા નહિ. એ નજરને તો આઝાદ જ રહેવા દેજો.

એમાં તમારું કલ્યાણ છે, દુનિયાનું એમાં મંગળ ગીત છુપાયેલું છે.

થાક લાગવાની ફરિયાદ આજે એટલી બધી વધી પડી છે કે એના પર હવે કોઈના કાન ઠરતા જ નથી. આજના દિવસો જ એવા છે કે મગજ પર એના હથોડા પડ્યા જ કરે છે. મસ્તકની અંદર આંચકાઓ ઝીલવાની જે શક્તિ સંઘરાએલી છે એ શક્તિનો વધુ પડતો વ્યય કરવામાં આવ્યો છે.

જગત આજે સમાચારો અને એને અંગેનો ઉશ્કેરાટ માગે છે. આ આદતને કારણે જો કોઈ ગરમ સમાચાર સાંપડે નહિ તો કોઈ ધૂનરી ભરેલી નવલકથાનો આશરો લેવામાં આવે છે.

નવલનાં પાનાં પરથી આ સનસનાટી મળે છે એટલે ઉશ્કેરાટનો ખોરાક મગજને મળી શકે છે. આ રીતે નસ એટલી ધગધગેલી રહે છે કે એને ટાઢી પડતાં વાર લાગે છે.

આ પ્રકારનો માનસિક ઘસારો માનવીની અંદરનાં શક્તિનાં ઝરણુને સૂકવી નાખનારો હોય છે.

આજનો ખોરાક શરીરને જે તત્ત્વો જોઈએ એ પૂરાં પાડતો હોતો નથી એટલે એ રોતે આરોગ્ય જાળવવાને બદલે ખોરાક આરોગ્ય ઉપર આક્રમણ કરે છે.

શરીરમાં આ રીતે અશક્તિ એકઠી મળે છે ને એમાં મગજની નસ ધમધોકાર ઉશ્કેરાટના તાકા વણ્યા જ કરતી રહે છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે માનવીએ :મીઠી નિદ્રા ગુમાવી છે.

આપણે ગુલાબી નિંદર અને નિંદરની અંદરનાં સ્વપ્નાંનો ઘણી વાતો કરી છે પણ આજની પથારી પણ એક વ્યથાના પાથરણા જેવી બની ગઈ છે.

અનિદ્રાનો ભોગ થનારને બિછાનું સૌથી અપ્રિય લાગતું હોય છે. આ અનિદ્રા માટે કોણ જવાબદાર છે ?

આજની રહેણીકરણી અને આજનાં મગજની નસ પર કૃદતા પ્રસંગો અને એ પ્રસંગોના લીસોટા !

આ કારણે કેટલાક કાબેલ માનવીઓએ જણાવી દીધું છે કે આજના માનવીને જે એના મગજને સમાલતાં નહિ આવડે તો એના શરીરની સરહદ ઉપર લયાનક તોફાન આવી પડશે.

માનસશાસ્ત્રના એક અભ્યાસીએ આ માટે એક સહેલો ઇલાજ બતાવ્યો છે. એમણે અખતરાઓ કરી પુરવાર કરી આવ્યું છે કે બપોરના આપણે દસ પંદર મિનિટનું ઝોકું ખાઈ લઈએ તો જિંદગી 'સુધરી' જાય છે.

આ ઝોકું લલે થોડો સમય એનું 'રાજ' સ્થાપે પણ એને લઈને મગજની નસ તાજગી લેરેલી બની જાય છે.

બપોરના આંખનું ઝેર ઉતારવા માટે, ઝોકું ખાવા માટે તમને સમય નથી એમ તમે કહાચ કહેશો. પણ તમારું આ બહાનું ચાલે તેવું નથી.

તમારા કરતાં જેઓ વધુ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે, કલાકોના કલાકો સુધી જેઓ કામ કરે છે તેઓ પણ આ રીતે દસ પંદર મિનિટ મેળવીને નિંદરને, માનસિક આરામને સ્થાન આપી દે છે.

ચર્ચિલ, રૂઝવેલ્ટ, નેપોલીયન, બેન્જમીન ફ્રાંકલીન— આ બધાં નામે જગતમાં જાણીતાં છે. આ માણસો થોડા સમય બપોરે ઝોકું ખાઈ જતા. એટલે તેમનાં મસ્તક સ્વચ્છ બની જતાં.

આજે દાકતરો પણ કહે છે કે જેઓ વારેવારે ગભરાયા કરે છે, જેઓ વારે વારે નિશ્વાસ નાખ્યા કરે છે, જેઓનો ‘જીવ’ ઊંડો ચાલ્યો જાય છે તેઓ જો બપોરની થોડી મિનિટો આંખ મીંચીને કાઢે છે તો તેમને પુષ્કળ ફાયદો થાય છે.

આ પ્રકારની આંખ મીંચી બેસી રહેવાની આજીવન કેળવવામાં આવે તો થોડી ક્ષણોની નિંદરની ભેટ પણ મળી જાય છે. લોહીનાં દબાણની જેમને હરકત હોય છે એમને આનાથી ખૂબ ફાયદો થયાના દાખલા નોંધાયા છે.

આવા આરામ પછી તમને જીવન વધુ જીવવા જેવું લાગશે. તમારામાં વધુ ઉત્સાહ આવશે.

લોજન લીધા પછી, અથવા વધુ પડતું કામ કર્યા પછી માત્ર પંદર મિનિટને જ તમારી પાસે બોલાવો ને કહો કે તમને એ બિંધાડી દે.

પંદર મિનિટના પંદર આંકડા સામું જોશો નહિ. પંદર મિનિટ તો તમારા જીવનનો રંગ બદલી નાખી શકે છે. તમે વહેલી સવારે વધુ સૂવો એના કરતાં બપોરે પંદર મિનિટ આરામ લઈ લ્યો એનો ફાયદો વધુ હોય છે.

આ પ્રકારના કામ વચ્ચેના આરામને લઈને કામનો ઓળો ઓછો લાગે છે અને તમે તાબામાં થઈ બિંદગીના પ્રસંગ-ગુલાબ ફેંકી શકો છો અથવા ઝીલી શકો છો.

આ રીતે ઝોકું ખાવામાં જેમને શ્રદ્ધા છે અને જેમની એ શ્રદ્ધા ફળી છે એવા એક આદમી કહે છે:

“ મારી પાસે નિંદરની એક બેંક છે. પંદર મિનિટ સુધી આ બેંક એનું કામ કરે છે અને ત્યાં તો બેંક એક-દમ સમૃદ્ધ બની જાય છે. નિંદરની બેંકમાંથી હું મારે જોઈ એ તોટલી નિંદર લીધા જ કરું છું. ક્યારેક નિંદર વધુ વપરાઈ ગઈ હોય તો જમા કરેલી નિંદરમાંથી હું મારો ‘ એક ’ મેળવું છું. ”

આ રીતે એમણે નિંદરને ચોપડે એમનો હિસાબ રખાવ્યો છે.

ઝોકું ખાવામાં પણ એક પ્રકારની આવડત કેળવવાની જરૂર છે. પહેલાં તમને નિંદર ન આવે તો પડ્યા રહેજો

[૧૬૪]

આપની સેવામાં

અને કોઈ સુખી અનુભવને સ્મરણમાં પંખાળજો. કોઈ ગુલાબી વિચાર પર મગજને રોકજો. આપોઆપ તમારી નસને રાહત મળવા માંડશે.

આ કસરત કર્યા જ કરજો પછી તમને પંદર મિનિટનું સ્વર્ગ મળી જશે.

આ બધું તમને સાવ સામાન્ય લાગશે પણ એનું પરિણામ અસામાન્ય હોય છે.

તમારી થાક વિષેની ફરિયાદ પછી ઓછી થશે અને તમને જીવન ઉમંગના અવતાર જેવું લાગશે.

૪૩

એનું નામ ચિંતારાણી

એક લાઈ છે. ચિંતારાણી સાથે એમણે એમની મેળે લગ્ન કરી નાખ્યાં છે. આ લગ્નમાંથી જે સંતાનો જન્મ્યાં છે એમાંની મોટી દીકરીનું નામ ઉપાધિ છે. નાના દીકરાનું નામ આકૃત છે અને બીજા એક પુત્રનું નામ સંતાપ છે. એમનો સંસાર સુખી છે એ એમણે એમના વિચિત્ર મગજને કારણે દુઃખી બનાવી દીધો છે.

ચિંતારાણી સાથેનાં એમનાં લગ્ન માનસલગ્ન છે,

ચિંતાને એમણે એમનું મસ્તક સોંપી દીધું છે પણ દુનિયાની દ્રષ્ટિએ એમના ઘરમાં એક ગરવી ગૃહિણી હરેફરે છે. ઘરનું કામ કરે છે. સ્વભાવે એ ગૃહિણી શાંત છે. એમનાં એ બાળકો પણ છે. ઘરસંસાર સુખી છે તોયે આ સંસારી ચિંતારાણીને કારણે વધુ ને વધુ સુખ માટે અંવા નાખી રહેલ છે અને એ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી એથી એ દુઃખી છે એમ મનાવી રહેલ છે.

એ જ્યારે રમત રમવા જાય છે ત્યારે રમતને એ એટલી ગંભીર બનાવી દે છે કે હારજીતની એમના પર સીધી અસર થાય છે. નાનામાં નાની વાત. પાનાં રમતાં હોય છે અને જિતરમાં થોડી ભૂલ થાય છે તો એ ત્યારપછી વિચાર્યા જ કરતા હોય છે કે એ ખરાબર પાનું જિત્યાં હોત તો એમની હાર ન થાત.

એટલે રમત એમના મનને આનંદમાં રાખવાને બદલે શણીવાર એમના મનને ઊથલાવી નાખે છે.

એમની કમાણી જરાય ખોટી નથી પણ એ માને છે કે એમના પર જગતનો અન્યાય જિતરી રહ્યો છે, વધુ કમાણી કરવાની નક્કર યોજના કરવાને બદલે એ ઓછી કમાણીની વ્યથા જાળવી રાખે છે.

મોતી હાથ કરનાર એક તરૈયાની વાત સમજવા જેવી છે. એણે સારામાં સારાં આઠ મોતી એકઠાં કર્યાં. દરિયાને તળિયે જઈ એણે આ સાહસ કર્યું. એનું સાહસ સફળ થયું. પણ એ સફળતા જિજ્ઞાસવાને બદલે એ તરૈયાએ તો રીતસર રોહડાં રોવા માંડ્યાં.

“અરર ! જો બીજાં બે મોતી હાથ લાગી ગયાં હોત તો મારી પાસે દસ મોતી થઈ જાત ને હું મોટો વેપાર કરત. ”

આઠ મોતી મેળવ્યાનું સુખ એની પાસેથી ઝૂંટવી લેનાર માત્ર બે મોતી જ હતાં. એણે એના પુરુષાર્થને આ રીતે બે મોતીની ખોટથી ફિક્કો બનાવી દીધો.

આ રીતે ઘણા માણસો પાસે આઠ મોતી હોય છે પણ એમની પાસે દસ મોતી હોતાં નથી એની ચિંતામાં ને ચિંતામાં તેઓ મેળવેલાં આઠ મોતી પણ ગુમાવી બેસે છે.

આનો અર્થ એવો નથી કે જે કાંઈ મળે એનાથી સંતોષ લઈ લેવો અને નવા ક્ષેત્ર પર તાણું લગાડી દેવું. આનો અર્થ એ છે કે, માણસે એની આગેકદમને પીછેહઠમાં ન જ ફેરવી દેવી જોઈએ.

કેટલાક ધનવાનો વધુ પડતા દુઃખી થાય છે કારણ કે તેઓને લાખોનાં સ્વપ્નાં ખોટી રીતે સત્તાવતાં હોય છે. પાંચ લાખ હોય એ દસ લાખ મેળવવા માટે પુરુષાર્થ ભલે કરતો પણ પાંચ લાખ ઓછા છે એની વ્યથામાં એ જિતરી પડે તો એના જીવનમાં અંધાધૂંધી પેસે છે.

અમુક ચીજ નથી એટલા ખાતર માનવીએ એના મનને ભાંગી નાંખવું ન જોઈએ. ‘નથી’ એ એવો શબ્દ છે કે ગમે તે ક્ષણે એ ઊપડી જાય છે. “નથી” ને ઉઘ-

લાવવા માટે તમારામાં વ્યક્તિત્વ નથી એમ પુરવાર કરવાની જરૂર નથી.

‘મારી પાસે આટલી સગવડ હોત તો હું આમ કરી નાખત’—આવું વાક્ય બધી વખત માન વધારનારું હોતું નથી. સગવડ હોય એ તો સંભોગે ઉપર આધાર રાખે છે. સગવડ ન હોય છતાં ઇન્સાન સગવડવાળાઓને પાછળ રાખી શકે ત્યારે એની શક્તિનો પરિચય જગતને મળે છે.

તમારી પાસે વિમાન હોય તો એની અંદર બેસી તમે તરત જ આકાશમાં ઊડી શકો છો પણ તમારી પાસે વિમાન ન હોય તો છતાં તમારામાં તાકાત હોય તો તમે તમારી આગળ વિમાન બોલાવી શકો છો અને તમારી શક્તિથી હાજર થયેલું વિમાન બીજાં વિમાનોને પાછળ રાખી દે છે, એમાં મજા છે.

તમે દૂબળી કલ્પના કરશો તો તમારી સિદ્ધિ દૂબળી જ હશે. તમારી ઉડાન બળવાન હશે તો તમે જે જમીન પર ઊતરશો ત્યાં તમને લેવા માટે બીજું બળ હાજર થશે.

સરવાળાના નર્ચા શોખ ખાતર કેટલાક માનવીઓ એમની રિદ્ધિસિદ્ધિને ઓળખતા રહે છે. આમાં રિદ્ધિસિદ્ધિનું અપમાન છે.

કાળાં પાટિયા ઉપર સરવાળા સારા લાગે. ચોપડા ઉપર સરવાળા સારા લાગે પણ હૈયા ઉપર આખો દિવસ સરવાળો જ મૂકનાર હૈયાની ગુલાબીને મારી નાખે છે.

એક શોખીન પાસે ગુલાબનું રૂઢ હોય અને ખીજ પાસે ગુલાબના અત્તરની આખી શીશી હોય પણ જેની પાસે રૂઢ હોય છે એની સુવાસ જગતમાં તારીફ પામે છે. કારણ કે સુવાસને પણ સંયમ રાખતાં આવડવું જોઈએ. સુવાસ પણ વાસનો સરવાળો જ કર્યા કરે તો એ જલદ બની જાય છે.

ખીજઓ લહેર કરે છે માટે તમારે લહેર કરવી જોઈએ એ લાગણી એક વાત છે. પણ ખીજઓ લહેર કરે છે માટે તમને એટલી લહેર ઓછી મળે છે એવી વલણ રાખનારા માણસો જીવનની લહેરને સમજતા નથી.

જીવન જીવવા માટે પહેલી જરૂર પડે છે, તમારા શ્વાસની. આ શ્વાસનો તાલ બગાડવો હોય તો ચિંતારાણી સાથે લગ્ન કરજો.

ફિકર કરવી એ કેમ ક્ષણે જરૂરી હશે પણ ઉપજાવી કાઢેલી ફિકર તો માણસને વહેલો તારાજ કરે છે.

નાનકડામાં નાનકડું સસલું પણ એનો જીવ બચાવી શકે છે. કારણ કે એ ચોક્કસ ક્ષણે લોચી ખાઈ શકે છે. સસલાની પાછળ શિકારી ફૂતરો પડે છે પછી સસલું ભાગે છે. સીધેસીધું એ ભાગે છે પણ શિકારી ફૂતરો બરોબર પાસે આવે છે ત્યારે સસલું એકાએક લોચી લઈ લે છે અને એ ઊગરી જાય છે.

તમારી પાછળ આકૃત શિકારીની જેમ દોડી આવે

તો એ લગોલગ થાય ત્યાં મુધી તમે જરૂર એમાંથી ઊગરવાનો માર્ગ સસલાની પેઠે શોધી કાઢજો.

આફત પાછળ પડી છે એનો ખ્યાલ રાખી તમે પહેલેથી પડી ભાંગશો તો તમારો શિકાર પણ સાવ સસ્તો બની જશે. આફતને પણ એની તાકાત અજમાવવા દેજો.

તો જ તમારા બળનો તમે ખરાબર અંદાજ કાઢી શકશો.

૪૪

શાહમૃગની જેમ કૂદો

તમે અત્યારે શું કરી રહ્યા છો ? તમે એનો જવાબ તરત જ નહિ આપી શકો. હું તમને કહી દઉં ? તમે અત્યારે આ લખાણ વાંચી રહ્યા છો. અને ?

તમને વિચાર આવે છે કે આ વખતે વળી કેવા ઘડતરની વાત હશે ? જોઈએ તો ખરા કે કાંઈ બાણવાનું છે કે નહિ ?

તમને કોઈ તેજની ચપટી આપી બાય છે તો તમને એ જરૂર ગમે છે. તમને કોઈ તમારો સાવ દોસ્ત બની તમને નિખાલસ રીતે કાંઈક કહી બાય એ તમને ગમે છે.

તમને મોટી મોટી વાતો નથી જોઈતી. આચરણમાં મૂકી ન શકાય એવા આદર્શો તમને જોઈતા નથી.

તમને સંસાર સાથે પ્રેમ છે. તમને તમારી પેઢીનાં કામકાજમાં રસ છે. તમને તમારી કચેરીની ખુરશી પર પ્યાર છે. પણ તમારી એ ખુરશી પરથી તમે કોઈ દિવસ કોઈ ભૂંચી પદ્ધતી પર જઈ બેસો એ માટેનો મને ઉમળકો છે એટલે તમારાં ઘડતર માટે હું તમારો જ સહકાર માગું છું; સ્વાભાવિક રીતે તમને મારી આ વલણ ગમે.

જીવનના શ્વાસમાં એક એવો તાલ બિપડતો રહે છે કે એ મધુર ગીત માગે છે. એ તાલ કોઈ બેસુરાઈ સાથે ચૂંથાતો હોય તો એ બેતાલ બની જાય છે.

માનવીનું મગજ એવું છે કે જિંદગીની ઘરેડમાંથી નીકળી એને લાગણીનું ઘરેણું ઘડવાની ઇચ્છા થાય છે. મખમલ મળે અને ઝીંકની દોરી મળે તો ઝીંકનાં ફૂલ ભરવાનું કામ સાધ્ય બને છે પણ એ બન્ને વસ્તુઓનો અભાવ હોય છતાં તમારો કસબ તમારે હાથ કરવો જોઈએ.

આજે તમે જીવનનાં રૂડા મખમલ પર ભલે એકઠા ન થતા. તમારા હાથમાં ભલે નોકરીની સૂતળી હોય. પણ તમારા મસ્તકની અંદર બે જીવનની ઝીંકની ભાતની કદ્દપના જીવતી જાગતી પડી હશે, તમારા હૈયામાં એ માટેની લાગણી આછો ધૂધવાટ કરતી હશે તો તમને તક મળવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે.

તમારી લાગણી પણ ઉમદા વિચારનો શણગાર ચાહે

છે. એ શણુગાર વિના લાગણી નર્યું નાટક બની જાય છે. એ શણુગાર વિના તમારું જીવન આવે છે, જલ્દી છે ને ઓલવાઈ જાય છે.

હું જે કાંઈ લખું છું એ લખાણની અંદરના મુદ્દા તમે તમારી લાગણીની અંદર મૂકી રાખો ને તમને કોઈ મુદ્દો તમારા જીવનના વ્યવહારમાં ઉતારવા જેવો લાગશે.

તમે કદાચ કહેશો કે આ લેખક બધી વાતો કરે છે પણ તમારામાં કશો ઉત્સાહ રહ્યો નથી ! જીવન અકારું બની ગયું છે ! જો તમારી આવી લાગણી હશે તો હું તમને કહું છું કે ઉત્સાહ એ તો જિંદગીનો મંગળ સંગાથી છે. તમે એને ધક્કો મારી હાંકી કાઢો તો એ વાંક તમારો છે, એનો નહિ. કમાનની અંદર છટકવાની શક્તિ ન હોય તો એ કમાન શા કામની ? ભરતીનાં પાણીની અંદર છોળ ફેંકવાની શક્તિ ન હોય તો જગત ભરતીને ઓટ તરીકે જ ઓળખત ! ઉત્સાહ એ પ્રકારનો એક જીવાળ છે.

કલાકાર અને કડિયો-બન્નેને ઉત્સાહની જરૂર પડે છે. ચિત્રકાર હાથમાં પીંછી લઈ જોખનવંતીનું ચિત્ર દોરે છે ત્યારે એની પીંછી વળ ખાઈ જાય છે. એની કલા ઉત્સાહમાં આવી જાય છે. રંગની છોળ ઊડે છે. રેખાઓ રૂપની સરહદ નક્કી કરે છે. એ જોખનવંતીના કેશની એક લટ ચૂંચળું બની ચિતારાની પીંછીની છોળ સમજાય છે.

તમે હાથમાં પીંછી લઈને નહિ પણ હાથમાં પ્રવૃત્તિ લઈ જીવનના કંતાન પર ચિત્ર ચીતરનારા માનવી છો.

તમારી નજરમાં કોઈ કરુણ બનાવ આવે. તમારા અનુભવમાં નિરાશા જ સામી મળે તો ય તમે એમને ઊંચકોને ને તમારા ઉત્સાહને મારી નાખ્યા વિના એ ચિત્રને ચીતરી લેજો.

એક મિત્રે મને એકવાર કહ્યું હતું: “ મને ભારે નવાઈ લાગે છે કે કોઈ દુઃખી માણસને મેં સુખી ન જોયો. ” આ વાક્ય એ તો બોલીને ચાલતો થઈ ગયો પણ એનો અર્થ એની ગેરહાજરીમાં વધુ ને વધુ ખૂલતો ગયો. એણે કેવું કહી નાખ્યું હતું ?

દુઃખી માણસને સુખી ન જોયો ? એટલે ? તમે જ જરા વિચાર કરો. આ વાક્યનો કશો અર્થ નીકળે છે ? ના પાડો છો ?....હું હા પાડું છું. એનો અર્થ છે.

દુઃખી માણસ સુખી હોઈ શકે છે. કેવી રીતે ? દાખલાઓ આપું:

એક માતા એનાં બધાં બાળકોને એક પછી એક ગુમાવે છે. એ દુઃખી છે. પછી એ એનું મન રોકે છે. એની કૂખે નહિ પાકેલાં બાળકોમાં એ એનું મન પરોવે છે. જેમ જેમ એ મન પરોવે છે એમ એમ એને એ બધાં બાળકો એનાં જ લાગે છે. એ બાળકોને રાહત આપવાની એ પ્રવૃત્તિ હાથ લે છે. એ મા પછી એનાં પોતાનાં બાળકોની મા મટી બધાં બાળકોની મા બની જાય છે, એટલે દુઃખી મા સુખી બની જાય છે.

એક પુરુષ છે. એક દિવસ એનું ઘર હર્યુલર્યું હતું.

ઘરની અંદર કિલ્લોલ હતો. પણ સંજોગોને કારણે એ ઘરની અંદર એ એકલો જ રહ્યો છે. એ દુઃખી છે. પણ એનું દુઃખ હળવું થાય છે, જો એ એના એકલા ઘરના વિચારને જરા આધો કરી એના કામના વિચારને ઊજળો કરે તો. એનાથી કોઈનું કલ્યાણ થતું હોય તો એ કારણે પણ એ સુખી થશે.

કેટલાક એમ કહે છે કે આપણા આદર્શો, જીવનની ખૂબસૂરતીના આપણા ખ્યાલો, સેવાની આપણી વાતો, નિઃસ્વાર્થી કામો, માનવકલ્યાણની યોજનાઓ આ બધું માત્ર નવરા મગજે ધડેલું ધરેલું છે. એનો જીવનને કશો ઉપયોગ નથી. એ એક પ્રકારનું માનસિક ઘેન છે. એ તમારા મનને જાંચું ચડાવે છે અને તમારા મનને નીચું પછાડે છે.

પણ આવાં ધરેણાંની, આવાં પેયની એટલા માટે જરૂર પડે છે કે એને લીધે જીવનની કડવાશ ચાલી જાય છે. યાતનાઓ એ કારણે સહન કરી શકાય તેવી બની જાય છે અને જીવન માટેની ખુમારી જીવતી રહે છે.

હજાર વાર આપણે સાંભળ્યું છે કે જિંદગી ચાર દિવસની ચાંદની છે. પણ આપણને આ ચાર દિવસની ચાંદની માટે કેટકેટલું વડાલ છે ! આપણે તો એટલા ટૂંકા સમયને પણ ઘણા સમજી સંસારનો રંગ ઘૂંટીએ છીએ.

આકાશની અંદર સંધ્યા, રાત્રી રાત્રી થઈ આંખની અંદર રંગ આંજે છે. એ સંધ્યા ઓછું જીવે છે પણ એનો રંગ કેવો છોળ મારે છે ! જિંદગી ચાર દિવસની છે એ

કારણે આપણે હતાશ થતા નથી. ચાર દિવસ પણ જીવન જીવી જાવને ! ચાર દિવસ પણ ઘણા છે, જે માનવી એની શક્તિનો પરિચય આપી શકે તો !

હું તો તમને કહું છું ને કે જંગલની અંદર શાહમૃગ છલાંગ મારી માર્ગ કાપે છે એમ તમે કરો. શાહમૃગો શું જોખમમાં નથી જીવતાં ? પણ એનાં પીછાં તપાસો ! જંગલની રૂપરાણીઓ એ પીછાંનો શણગાર સજે છે. એ સુંવાળાં પીછાંની હબરો રૂપિયાની કિંમત અંકાય છે !

શાહમૃગ સુંવાળાં છે અને સાથે સાથે ચપળ છે, એને ખબર છે કે ક્યારે છલાંગ મારવી ! એને ખ્યાલ છે કે ક્યારે ઊભા રહી જવું ! જે અને આ ખ્યાલ ન હોત તો એમને ફાડી ખાનારાં જાનવરોએ ક્યારની શાહમૃગની ઓલાદને પૂરી કરી હોત !

તમારો ખીજાઓ સાથેનો જીવનવ્યવહાર એ તમારી જિંદગીનાં, શાહમૃગનાં જેવાં પીછાં છે, એનો પરિચય આપને ને સાથે સાથે પ્રસંગ પ્રમાણે તમે શાહમૃગની જેમ કાં તો ઊભા રહેજો ને કાં તો છલાંગ મારજો, જોખમને પણ આ રીતે જ ઓળખજો.

રંગ મૂકજો તમારી જીવનની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં અને પછી ખીજા રંગ નિહાળજો. તમને લાગશે કે ગુલાબ તમારી દિલગુલાબીનો રંગ એની પાંખડી પર છાંટી રહ્યું છે.

માથા પરનું છોશું

છોશું. આ શબ્દ તમે ઘણીવાર સાંભળ્યો છે. કદાચ તમે પોતે પણ એ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો હશે. એ શબ્દને તમે બરાબર ઓળખો. એક ખાસ અર્થ એમાંથી આપણે તારવવો છે.

આદમી બધા પોશાક પહેરી લે છે, પછી એના માથા પર બ્યારે સાફ પહેરે છે અને એ પછી બ્યારે એ છોશું ફરકાવે છે ત્યારે એના આખા પહેરવેશને રૂપ મળી જાય છે. છોશું હોય છે તો નાનું પણ એ આદમીનો મહિમા વધારે છે.

પહેરવેશના સંબંધમાં છોશું જે રીતે એનું નામ ઉજ્જવળ રાખે છે એ જ રીતે તમારા જીવનની યોજનાઓમાં કોઈ યોજના છોગાળી બનવી જોઈએ. એ યોજનાને આકાર તરત આપી ન શકાય તો તમારી મુરાદ, છોશું બની તમારી સાથે રહેવી જોઈએ.

કારણ કે એવા છોગા વિના માનવી જીવનના મેદાનમાં શોભતો નથી. છોગાના પ્રકારો હોય છે.

એના પર નજર મૂકીએ. કોઈ વેપારી એની પીઠમાં

દાખલ થાય છે. વેપારની વીજળી એ એના મગજની અંદર ઘરાઘરા જાળવી રાખતો હોય છે. એ વીજળીને ક્યારે અબકાવવી અને ક્યારે દાખી રાખવી એની સમજ એને છે.

બીજાઓ પણ વેપાર કરે છે પણ આ વેપારી વેપારને માત્ર નફાતોટાનું યંત્ર સમજતો નથી. વેપારને એ એક જગતના મહાન પ્રવાહ તરીકે ઓળખે છે. જગતના કિનારા પર વેપારના ભરતી અને ઓટ અફળાય છે એને એની જાણ છે. માહિતીઓ એ એકઠી કરવા માંડે છે અને એ માહિતીઓમાંથી એ જ્ઞાન મેળવતો જાય છે.

માહિતી અને જ્ઞાનનો ભેદ સમજવા જેવો છે. કેટલાક માનવીઓ અમેરિકાની વોલસ્ટ્રીટની માહિતીને, એ આંકડાઓને રજૂ કરી એમ મનાવે છે કે એને વ્યાપારનું જખરું જ્ઞાન છે પણ એ આંકડા અને એ માહિતીને તમારે તમારો ભૂમિ ઉપર યોગ્ય રીતે ઉતારવાં જોઈએ.

જેમ પરદેશી સાહિત્યનો અનુવાદ કરવાનો હોય તો એનાં પાત્રોને આપણાં બનાવવાં પડે છે, આપણી ભાષા પર આખી કથા મૂકવી પડે છે, આપણો રંગ એના પર ચડાવવો પડે છે એ જ રીતે વ્યાપારના આંકડા અને પરદેશી વ્યાપારના સાહિત્યનો પણ સમજપૂર્વક આપણા વેપારીઓએ એમના મગજની અંદર અનુવાદ કરવો જોઈએ અને એ પછી એ જ્ઞાનનો સંગમ આપણા વ્યાપારના સાગર સાથે મેળવી દેવો જોઈએ.

આ સંગમ મેળવવાની જેની પાસે યોજના છે એને

હું છોગાળી યોજના કહું છું. વેપારીનું એ છોશું છે. એ છોશું એને એના ક્ષેત્રમાં મશહૂર બનાવી શકે છે.

આપણા કેટલાક વેપારીઓ, કેટલાક મારવાડી ભાઈઓ પરદેશી વ્યાપારશાસ્ત્રની વિગતો જાણતા નથી. તેમણે એ માટેનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હોતાં નથી પણ તેઓની પાસે વ્યાપારનું જે આયોજન હોય છે, તેમની પાસે ગણતરીની વીજળી હોય છે, એ એવાં પરિણામો લાવી શકે છે કે પરદેશી વ્યાપારશાસ્ત્રીઓને એમાંથી ઘણું શીખવાનું મળે છે. આવા આપણા વેપારીઓ માત્ર આંધળુક્રિયા કરી વેપારના કૂવામાં ઝંપલાવે છે એમ જરા ય માનશો નહિ. ચોક્કસ કયાસ કાઢવાની શક્તિ તેમણે હાથ કરેલી છે.

તેમને તો તેમની બજાર એ વેપારની કિતાબ જેવી લાગે છે, ટેલિક્રેશનની વાતચીતો એ તેમને વ્યાપારીશાસ્ત્રની વાણી જેવી લાગે છે અને બોલેલો શબ્દ તેમને જીવનનું જાળવી રાખવા જેવું સત્ય લાગે છે. અનુભવ એમના વ્યાપારી જીવનનો ઉસ્તાદ બની રહે છે.

આવી માનસિક સામગ્રી સાથે રાખી જેઓ ધંધો કરે છે, એમનાં છોગાં ફરકતાં જ રહે છે.

છોશું એ તો માનવીની વ્યાજબી ખુમારીનું નિશાન છે. એ બડાઇ માટેનું નિશાન નથી જ. અને જેઓ એમના કાર્ય અંગે વારે ને તહેવારે બડાઇઓ મારે છે એમની પાસે આવું છોશું રહેતું જ નથી. છાકટા થવા માટે છોશું ફરકાવવાની જરૂર નથી.

જીવનના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં, વ્યાપારના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં છાકટા બને છે એમની પાસેથી શાસ્ત્રીય વેપાર લઈ લે છે.

શરો કે તમારી પાસે વધુ ધન નથી. એનો અર્થ ૧થી કે તમે તમારું છોશું ફરકાવી ન શકો. તમે ખેલું કરો, તમે કોઈ સાધના સાધો, તમે કાંઈ નહિ ચીજની કલા હાથ કરો તો તમારા શબ્દો તમને પાવી દેશે. મિજલસમાં તમારું નામ ગવાશે ને એ ૧ તો મોટા મંડળોમાં પણ જઈ શકશે.

હા જગતનું એક તળિયતવાળું બનવર છે. આ ઘોડાને ગુમારવામાં આવે છે ત્યારે એના માથા પર છોશું આવે છે. પછી એ એકલો ચાલે છે ત્યારે સૌની ૧ છોગા પર બંધ છે. કલગી એને શોલે છે પીળાએના ફરતાં એ ઘોડામાં પાણી છે. કોઈનો સહન કરી શકતો નથી. એક ઇશારો ને એ

૧. તો કુદરતે જ છોશું આપ્યું છે. મોરનું ૧. તો આગળ નમી પડતું લાગે છે. આ ૧. તેવાં છોગાં છે પણ એમને આંહીં એટલા ૧. આવ્યાં છે કે એ છોગાંની જે અસર પડે છે ૧. એની સિદ્ધિનાં અદીઠ છોગાંથી

૧. તો બંધવતાં એવી અવસ્થાએ

પરવું છોયું

[૧૭૯]

ગી જાય છે કે એ ક્ષણે એ તારને સ્પર્શ કર્યા વિના,
છેડયા વિના, માત્ર આંગળાં મૂકી મીંડ કાઢી શકે
ધોળીનકારનું એ છોયું બની રહે છે. સાંભળનારાઓ એને
સાંભળતું માન આપી દે છે.

સંસારની દુકાન લઈ કોઈ દુકાનદાર એનો ધંધો શરૂ કરે
ગી એ એના ધંધાને ચગાવતો ચગાવતો એવી પરાકાષ્ટા
ધ જાય છે કે મોટી પેઢીઓ એના નામની રટ લગા-
રહે છે. એ વખતે એ દુકાનદાર પર છોયું ફરકે છે.
માનવ છોયું એટલે બીજાઓએ સ્વોકારેલી એની શક્તિ.

એને છોયું ફરકાવવું છે એ સાધારણ જીવનથી સંતોષ
અંધાર પામી શકે. સાધારણ એ વિશેષણ માત્ર આર્થિક
રાખતા સમજવાનું નથી.

ચિંતારની આગેવાની, વર્તન માટેની હોંશ અને એ
પરથી માટેનું નમ્રતાનું વાહન-આ સામગ્રી માનવીને જીવ-
દ્રષ્ટિ મળે એ અર્થ સમજાવી દે છે કે એને જીવનની આશા-
કામાં પણ એક પ્રકારની મોજ આવે છે.

આનંદ આશાવાદીના જીવનમાં પણ એવા પ્રસંગો બને છે
હશે. મજાનિરાશ થાય પણ આશાવાદી નિરાશ થયા પછી ફરી
એ પણ દીવડાને પ્રગટાવે છે. નિરાશાનાં અંધારાં મન-
પીણું નથી આ દીવો થાય છે ને નિરાશાનાં અંધારાંને એ
મળી નથી પકી કાઢે છે.

હાનીના પ્યારમાં જેઓ પડેલા છે તેઓ જ જીવનના

કોઈ ક્ષેત્રમાં જઈ તેમની કલગી ફરકાવી શકશે. જિંદગીના પાક પ્યારમાંથી એવી લાગણી જન્મે છે કે માનવીને જિંદગી સામે અમસ્થી ગાળ કાઢવાનું દિલ થતું જ નથી. પ્યાર ક્યારેક કાંટાય આપે અને ફૂલ પણ આપે. કાંટા મળે ત્યારે પ્યારને તરછોડવો ને ફૂલ મળે ત્યારે પ્યારને પાસે બાંધાવવો એ રીત અરાબર નથી.

જિંદગીના તમારા પ્યારને તમે જાળવી રાખો. પછી તમને એ પ્યારથી કોઈ જુદા નહિ પાડી શકે.

જિંદગીનો આ પ્યાર તમને એની નવીનોખી અનુભવ-ઝોરડીમાં લઈ જશે. કલા, સાહિત્ય, વ્યાપાર, પ્રવૃત્તિ—આ બધાનો તમને સહવાસ થશે. એ સહવાસને સ્મરણીય બનાવવો એ તમારા હાથની વાત છે.

ખીજી બધી વાત જરા બાબુએ રાખો. આટલું જ સમજો. જિંદગી સાથેના તમારા પ્યારને ઝબકાવવા તમે કોઈ ને કોઈ છોશું ફરકાવો. એ અદીઠ છોશું માત્ર તમારું જ નામ પુકારશે એમ ન માનશો. એ તો જિંદગીનો જય પોકારશે. એનાથી મોટો જય જગતમાં ખીજો કોઈ નથી.

રસિયો વાલમ

એમના હું પરિચયમાં છું. મારા જેવા કેટલાયે એમના પરિચયમાં છે. એમની આસપાસ આકર્ષણનું મનોહર કૂંડાળું રહે છે. એમના સહવાસ માટે સહુ કોઈ ઉમળકો સેવે છે. કોણ છે એવા એ આદમી ?

એમનું નામ આપવાની જરૂર નથી. તમારા પરિચયમાં પણ એવા બીજા આદમીઓ આવ્યા હશે. જો કે આજે એમના જેવા હેતાળ માનવીઓ ઠેરઠેર પથરાયેલા હોતા નથી.

એમનામાં શક્તિ શી છે ? તેઓ શું એક સાહિત્યકાર છે ? સંગીતકાર છે ? કલાકાર છે ? દેશસેવક છે ? પત્રકાર છે ? વકતા છે ? ખેલાડી છે ? અમલદાર છે ?

ના, આ કોઈ રંગ એમના પર નથી. એઓ એક માનવી છે. બીજા માનવી માટે લાગણી રાખતા. એમનામાં કોઈ અસાધારણ ગુણ નથી. કોઈ તેજસ્વી લક્ષણો નથી. બોલવામાં એઓ ઝાઝા શબ્દોનો ઉપયોગ કરતા નથી પણ એમના થોડા શબ્દો, હૃદયની અંદર પલબોલા હોય છે.

એમના ઓળખીતાના ઘરમાં એ જાય છે કે તરત જ

એમના સ્વભાવ પ્રમાણે એ બાળગોપાળને એકઠાં કરે અને એમની મસ્તી શરૂ થાય છે. માળાપનાં ફરમાને સિક્તથી હઠાવી દેવાની આ આદમી પ્રેરણા આપે છે.

“ શું તમને દરિયે લઈ જવાની ના પાડે છે ? મા સાથે આવો. ધમાચકડી કરશું. ”

પછી બાળગોપાળ કંપનીસાહેબને એ સવાલો પૂછે છે

“ પતંગ બિડાડો છો કે નહિ ? ”

અને એ માનવી પતંગનો સરળ ઇતિહાસ સમજાવે છે એટલું જ નહિ પણ પતંગ માટે એ એક બિંમિ બિંમી કરે છે.

“ પતંગ બિડાડવાથી તો તમારી આંખ તેજીથી થાય. પેચ લેવાથી તમારામાં લડતનો બુસ્સો આવે. દોર છોડવાથી તમારામાં એક પ્રકારની આઝાદીની સમજ આવે. પતંગ જેમજેમ બિંચો જતો જાય, એમએમ તમને થાય કે પતંગનાં બધાં બંધનો તૂટી ગયાં ને એ એકલો આકાશની આઝાદી ભોગવી રહ્યો છે. ”

આમ બોલીને એ પતંગનાં વિશેષી માળાપને પતંગના શોખથી રંગી દે અને બાળકોને પતંગ માટે પૈસા મળે એ રીતે મોટેરાંઓને એઓ દીક્ષા આપી દે.

બળેવનો મેળો હોય તો એ કોઈ ઘરમાં જઈ બિલા રહે.

“એલા હાલને ! ચકડોળમાં જરા ફરી આવીએ.”

દિવાળીના દિવસોમાં એ વખતસર એમનાં ઘરોં સુલાકાત હ્યે અને કંઈક બાળકોને એ ફટાકડાની આપ પેટીમાંથી એક એક ફટાકડો બુદો કરી આપે.

“એક એક ફટાકડો ફેડવામાં ભારે મોજ આવે છે તમે શાંતિ કેળવતાં શીખો. તડાફડી ક્યારેક હોય, વારે વારે નહિ. છોકરાઓ ! આ ફટાકડાની પેટી પણ માણસન સ્વભાવ જેવી છે. એ પેટીને એક સાથે સળગાવો તો એનો મિત્તજ જાય. તડ ને ફડ એ એનો રોષ ઠાલવે. તમે એક એક ફટાકડો હ્યો તો દરેક ફટાકડાને એમ ધાય કે તમે એને દરેકને માન આપ્યું અને તમે અનુભવ કરી જો જો ! ફટાકડાની પેટી આખી સળગે છે એમાં ઘણીવાર થોડા ફટાકડા ફૂટયા વિનાના રહી જાય છે.”

આમ દારૂખાનાની અંદર પણ એ જીવનની ભાષા ચૂંથી દે છે અને એમના પર માળાપ ખુશ થઈ જાય છે. કારણ કે બાળકો આખી પેટીનો ફેંસલો બોલાવવાના કરતાં એક એક ફટાકડો ફેડે છે.

અને એમની હાજરી માત્ર સાકર પીરસવાની હોય ત્યારે જ હોય એમ માનવું નહિ.

કોઈ માંદું પડ્યું કે તરત જ તેઓ એ બિછાના આગળ પહોંચી જાય.

“વારા કાઢજો હોં ! ઉત્તગરા એક જણથી ન થાય. હું આજથી તો જાગવા આવીશ.”

અને હઠી માંદું હોય, એની સ્થિતિ ગંભીર હોય ત્યારે ઘરનાં માણસોને ધીરજ આપવાનું કામ પણ એમનું જ.

અને અમંગળ બનાવ બની જાય તો એમની આંખ-માંથી હઠ હઠ આંસુ સરી જાય પણ એ તો શાંતિના શબ્દો બોલ્યા કરે.

ખીજાઓ સ્મશાનેથી ઘેર ઊપડી જાય, એ તો પછી ય ઘરમાં આવે. ઘરનાં માણસોએ કાંઈ ખાધું ન હોય તો એમને સોગન આપી એ કાંઈક ખવડાવે ને પછી મરેલા માનવીનાં સંલારણામાં એમના કલાકો વીતે અને મોડી રાતે એ ઘેર જવા ઊપડે.

“રજા છે ને ?” એમ કહીને એ ઊભા થાય અને એમની ગેરહાજરીમાં એમની પ્રશંસા થાય.

સલાહ આપવાનો એમને ખાસ શોખ નહિ. સલાહ આપવી હોય તોય એ મિત્રભાવે જ આપે, વયમાં એમનાથી નાના માણસો સાથે એ હુળીમળી જાય અને પછી એમના અંતરમાં એ પેસે.

કોઈ રજા હોય અને જીવાનિયા પાનાં કે સોગડાંખાજી ખેલતા હોય તો તરત જ એ એમાં સામેલ થઈ જાય.

‘દીકરાઓ ! તમે શું ચોપાટ રમવાના હતા ?’ અમે તો રાતુંની રાતો જાગ્યા છીએ. લાવ દાણા. તમે કહો એટલા નાખી આપું.”

સોગડી મારવાની હોય ત્યારે એ એટલા જોરથી મારે કે એમ કરતાં એમને હસવું આવી જાય.

પાનાં રમતાં એ ટીચકી મારવાનું ચૂકે નહિ. ક્યારેય એ ગૂંઈ કરે નહિ પણ ગૂંઈ કરે, અંચી કરે તો તરત જ એનો એકરાર કરી દે અને પછી કહે.

“ મારે માટે આ શરમભરેલું છે. ” વધુ તો રમૂજ માટે જ એ આવી અંચી કરે.

કોઈ જગ્યાએ ચોર આવ્યો હોય અને ચોરના નામની ખૂમ પડી હોય તો લાકડી લઈ તરત જ એ ઘરની બહાર નીકળવાના. પછી ચોકી કરવાની વાત નહીં થાય તો ચોકી કરવામાં એ ખરા.

એમની ઓળખાણની કોઈ કન્યા સાસરે જાય ને એમના આશીર્વાદ લેવા આવે ત્યારે એમની આંખમાં પાણી આવવાનાં જ.

કોઈ યુવાન જરા જેટલો પુરુષાર્થ કરે એટલે એમનો પોરસ માય નહિ.

એમણે કોઈ કીર્તિ માટે કામ કર્યું નથી. એમણે સેવાની વાતો કરી કોઈ સેવા હાથ પર લીધી નથી. એમણે કોઈ પુસ્તક માટે બોલીને બહલાવી નથી.

શિખર જેવા ભલે એ ન રહ્યા ! પણ એમનામાં જે માનવતા છે એ જ એમની હાજરીને ગુલાબ ભરેલી કરી આપે છે.

આવા માનવીના પરિચયમાં આવો તો જરૂર એમને ઓળખવા મહેનત કરજો. આવા પાણુસો દિવસે ભૂંસાતા જાય છે. બનાવટી તરવો જીવનમાં એટલાં ફેલ જાય છે કે આવા માનવીઓનાં સંભારણું જ રાખવું રહી જશે.

એમના જેવાનાં જીવનની વાતોથી તમે તમારા જીવન સાજને સુરીલું બનાવજો. નાની વાતો, નાનો સંસાર, ઘરના આનંદ, ઘરની વ્યથા—એ બધાંને તમે એવી રીતે ઓળખો કે તમારી માનવતા વધુ ને વધુ ખીલી ઊઠે.

૪૭

રોશનીધરમાં

એક હતો રાજા ને....ના, આ રીતે આ લખાણની શરૂઆત કરી શકાય તેમ નથી. ત્યારે ?

ચાંદની નીતરતી હતી, નયનનો ખ્યાલી છલકાતો હતો, પ્રણયની ખંસી વાગતી હતી....ના, આ સંગીતથી પણ આ લેખનો આદાપ કરી શકાય તેમ નથી.

કારાવાસની દીવાલ રોતી હતી અને એની અંદર એ

હસતો હતો....નહિ, નહિ. આ રીતથી પણ આ કિસ્સા ઉપરનો પડદો ઉપાડી શકાય તેમ નથી.

આ કાંઈ કોઈ નવલકથાકારના લખણમાં જાગી અને અબકી જતી કથા નથી. જીવનની જમીન ઉપર એ ઊભી રહી છે અને જેમનામાં જીવનનો અભ્યાસ કરવાનો ઉમળકો છે એના ગળામાં એ ફૂલહાર બની વીંટળાઈ જાય છે.

વરસો પહેલાં એક વિદ્યાર્થી પાછાં પણ આખ્યા વિના એક વિદ્યાર્થીલવનમાં રહેતો હતો. એ નાનકડી બોડીંગ વિદ્યાર્થીની મા હતી. એણે જ એને લણાવ્યો, ગણાવ્યો ને મોટો કર્યો.

દાતાઓ એના એ લવનની મુલાકાત લેવા આવતા ત્યારે એને સહુને પ્રણામ કરવા પડતા. ક્યારેક એમને માટેનું સ્વાગતગીત એને ગાવું પડતું.

સવારે અને રાતે જમવાનું પણ એને ત્યાં જ મળતું- દામ દીધા વિના. બહારની નિશાળની અંદર એને બધી જ રીતભાતો રાખવી પડતી.

પરીક્ષામાં સારું પરિણામ એને લાવવું પડતું અને નિશાળની એક પણ ફરિયાદ એના લવનના ‘રક્ષક’ સુધી પહોંચતી તો એના પર નેતરની સોટી સમસમી જતી.

નિશાળના વર્ગમાં બીજા વિદ્યાર્થીઓ એને “વધારા” ના વિદ્યાર્થી તરીકે ઓળખતા. કોઈ નાલાયક વિદ્યાર્થી તો એની હાલતની મશકરી પણ કરતો.

“ એને ક્યાં કાંઈ શ્રી બી આપવાની પંચાત છે ! ”

આ વાક્ય એના કુમળા દિલમાં કાંટાની જેમ ગોઠવાઈ જતું. આંસુ પાડવાની આદત એણે તજી દીધી હતી. ઓશિયાળું જીવન માનવીને જે અનોખા પ્રકારનું શિક્ષણ આપે છે એ લાગણીનું શિક્ષણ એણે મેળવી લીધું હતું.

પણ એનામાં લણવા માટેનો શોખ લીલોછમ રહ્યો હતો.

લવનની અંદર પણ એને સમય મળતો ત્યારે એ વાંચન કરતો. રાતના પણ એને વાંચવાની ઇચ્છા થતી પણ લવનનો નિયમ હતો કે અમુક વાગ્યા પછી બત્તી બાળી શકાય નહિ.

પણ એ વિદ્યાર્થીથી વાંચન ન બની શકે ત્યારે એ મનન કરતો, મંથન કરતો.

પછી તો એ દરેક પરીક્ષામાં પસાર થવા માંડ્યો. અને એક દિવસ એને લવન છોડવાની ફરજ પડી.

કારણ કે લવનની અંદર રહી જેટલું લણી શકાતું હતું એટલો અભ્યાસ એણે પૂરો કર્યો હતો.

મેટ્રીક પસાર થઈ ગયા પછી એ વિદ્યાર્થીને લવન છોડવાની પણ આવી ત્યારે એને ખરેખર એમ લાગ્યું કે એની માતાની એ વિદાય લઈ રહ્યો હતો. એનું જગતમાં કોણ હતું ? માબાપ તો મરી ચૂક્યાં હતાં. દૂરનાં સગાં એની સંભાળ રાખવા માગતાં નહોતાં.

એટલે તો લવનનું મકાન છોડતાં એને એમ લાગ્યું કે એ એક જીવતા જાગતા જીવને સલામ ભરી રહ્યો હતો.

એ જવાનો હતો એની આગલી સાંજે એણે લવનના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સંબોધી કાંઈક કહ્યું:

“ આપણી જવાબદારી ખીજ નિશાળિયાઓ કરતાં ઘણી વધુ છે. વિદ્યા મેળવતાં આપણે પૈસા ન ખર્ચી શકીએ પણ આપણે પરિશ્રમ કરવાનો છે. એટલું જ નહિ, આપણે એ રીતે આગળ જવાનું છે કે એક દિવસ આપણા લવનને આપણા નામમાં ગૌરવ લેવાની ઈચ્છા થાય.”

અને પછી તો એમણે એ લજીતરની દુનિયા છોડી. “ મક્ત ” જીવનની “ હૂંફ ” પણ છોડી.

વધુ લજીવાની શક્તિ નહોતી. એટલે એ વિદ્યાર્થીએ એમના જ્ઞાનની ગંગાને ખીજ રીતે વહાવવાની તરકીબ કરી.

એણે ખજરમાં નોકરી લીધી, નામું લખવાની. નામું લખતાં લખતાં પત્રવહેવાર લખવાનું કામ એણે માથે લીધું. એમાંથી વળી ખજરની અંદર જઈ પેટી તરફથી જે કાંઈ કરવા જેવું હતું એ કામ હાથ પર લીધું.

દિવસો ગયા, મહિનાઓ ગયા, વરસો ગયાં ને એક વખતના, અને હવે તો મોટા થયેલા વિદ્યાર્થીના નામનો રણુકો ખજરમાં વાગવા લાગ્યો. વિદ્યાર્થી તરીકે નહિ, વેપારી તરીકે.

એ રણકા માટે એમનો પુરુષાર્થ જવાબદાર હતો. જે
 | એમણે એમનો અભ્યાસ આગળ કર્યો હતો એ જ
 | એમણે એમની નોકરીને વિદ્યાપીઠની અંદરની એક
 ધી જ માની લીધી.

અને સ્વતંત્ર વેપારી તરીકે એમની નામના ચોમેર
 ખાવા માંડી.

વરસોની એમની મહેનત ખર આવી.

પોતાની માલિકીના મકાનને આંગણે એમની મોટર
 | રહેવા માંડી.

એક દિવસ એકાએક એના મગજ પર એક વિચાર
 થો !

એને યાદ આવ્યું, એનું લવન. એ સંસ્થા ! એ
 | તો એની મા હતી.

તરત જ વેપારીએ હિસાબ લખવા માંડ્યો. જેટલાં
 એ લવનમાં એમણે ગાળ્યાં હતાં એ વરસોના ખર્ચાનો
 | સરવાળો કર્યો, ગણતરી કરી. એમણે એક રકમ
 પર મૂકી.

એ રકમને એમણે ખેવડી બનાવી. વળી ‘કાંઠક’
 અને પછી પચ્ચીસહજાર ને એકનો એક લખી
 એ લવન પર રવાના કર્યો.

એ એક લખતી વખતે એમના અંતરમાં ભીમિ ફરવા
 એના જેવા હજારો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનાં મોં એની

રમાં

અંદર ગોળગોળ ફરવા લાગ્યા. એના કાન પર
તનાં વાકયો અફળાવા લાગ્યાં.

પુસ્તક બગડે નહિ. તમારે પાછું ચાપવાનું છે. આ
મહિના ચલાવજો. પહેરણને થીંગડું મારી દો.
નહિ લાવો તો તમને આંહીં રાખવા મારે પડશે.”

રકમ મોકલ્યા પછી દર વરસે અમુક
માપવાનો એમણે નિર્ણય કર્યો. રકમ એ

જે એમનો ભૂતકાળ વિસારે પાડ્યો નહિ.

દિવસો ભૂલી જવામાં મળ નથી. એ ય
ધુ બળ આપનારી નીવડે છે. ૧૬

માં આવી ગયા પછી જેઓ એમના ભૂતકાળનાં
ચક્રારી કાઢે છે અને એને વિષેનો ખ્યાલ
તેઓ રોશનીને બરાબર ઓળખનારા નથી.

એ પણ એક એવી નીસરણી છે કે એના
બધરમાં પગ મૂકી શકાય છે પણ અંધારું ય
નથી છે, માવજત માગી લે છે.

નિમારી આબુખાબુ રોશની પ્રગટે ત્યારે જરૂર
કારણ કે તમારા પુરુષાર્થે એ રોશની ચેતાવી
કે રોશનીનો નશો ન કરતા. રોશની જીવવા
આલિસ છે. એ કાંઈ છાકટા કરે એવું બિજાનું
ઓખને કેફ ચડાવવા માટે રોશની તમને
કિરક

નાનું વાક્ય

મુશ્કેલ છે. આ એક નાનકડા વાક્ય પછીથી પૂર્ણ-વિરામ મૂકી દેવાની ઘણાંને આદત પડી ગઈ છે.

આસાન છે. આ એક નાનકડા વાક્ય આગળ અર્ધ-વિરામ મૂકી, ઘણાંઓ આગળ ચાલ્યા છે પણ તેમની યાત્રા મંગળ થતી નથી.

મુશ્કેલ છે એ એક વાક્ય સામું આવીને ઊભું રહે પછી જ આદમીનું ખરું કાર્ય શરૂ થાય છે. સંજોગ ‘ના’ કહેતા હોય એની ‘હા’ કરાવવી એમાં તો માનવની શક્તિની કસોટી છે.

એટલે તમે જ્યાં હો ત્યાંથી તમારે કદમ ઊપાડવા જોઈએ. તમારે ઊપડવું જોઈએ.

જગદીશચંદ્ર બોઝ જ્યારે એના ઘરના ચોરડામાંથી બહાર આવ્યા અને વાડાની વનસ્પતિએ એને માટે મુશ્કેલી ઊભી કરી, એટલે કે વનસ્પતિશાસ્ત્ર એટલું અઘરું નીવડ્યું ત્યારે એ અટકી ગયા નહિ.

વનસ્પતિની ઓળખ લેવા એમણે કદમ ઊપાડ્યા હતા.

અને એક દિવસ વનસ્પતિએ જ જગદીશચંદ્ર બોઝના નામનો જગત આખાને પરિચય આપી દીધો.

લભમણીના છોડે શરમાયા વિના જણાવી દીધું કે ઝાડપાનમાં ય જીવ છે.

જગદીશચંદ્ર બોઝને આ બધી પહેલેથી કાંઈ ખબર પડી નહોતી. એમણે કુદરતની ‘ના’ ને “હા” કરાવી જાણી. એમણે એક કામ આક્રમમાં ય આદર્યું અને એ અધૂરું ન રહ્યું.

“અરર ! મેં આમ કર્યું હોત ” આવું વાક્ય બોલવાનો સમય ન આવે એને માટે પહેલેથી જ માણસે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

એક મહાન પર્વતની તળેટીએ ઊભા રહી તમે જો ત્યાંથી પર્વતને જોયા કરશો તો તમને એ પર્વત ઊવડાવી દેશે, એનું શિખર તમને ‘ના’ ‘ના’ ‘ના’ કહેતું સંભળાશે પણ તમે એ પર્વત પર ચડવાનું શરૂ કરો.

એક ઘડી એવી આવશે કે તમે શિખર પર હશે. ત્યાંથી તમે તળેટી પર નજર કરશો ત્યારે તમને ખ્યાલ આવશે કે તમે કેટલે ઊંચે પહોંચી ગયા.

હિમાલયને ઓળંગવા માટેનો પુરુષાર્થ પણ માણસોએ કરી જોયો છે.

પણ તમારા ધ્યેયના શિખર પર તમારી નજર ચોંટેલી હોય તો જ તમારા કદમ ઉપર ને ઉપર જઈ શકે છે.

ખીણની અંદર નજર ખૂંતાડનારો પહાડ ઓળંગી શકતો નથી.

એક કાર્ય જરા બહોળું હોય તો એના ભાગલા પાડી નાખવા અને દરેક ભાગલાને શાસ્ત્રીય ચડાણ આપી દેવું. તો બહોળા કામનો ખરાબર ઉકેલ થઈ શકે છે. ઘરના ચણતર માટે એક પછી એક ઈંટ મૂકવામાં આવે છે અને એનું પરિણામ મહાન મહેલાતમાં આવે છે, એમ કામની પણ છૂટક વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. એમાંથી કાર્યનો પૂરો આકાર હાથ લાગે છે.

દાખલા તરીકે એક દિવસમાં તમારે આઠ દશ વ્યક્તિ-એની મુલાકાત લેવાની છે. તમારા કાર્યની તેમને ઓળખ આપવાની છે અને એ બધા પછી તમારે અમુક સમયે અમુક જગ્યાએ પહોંચવાનું છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં આ પહેલું કરું કે તે કરું, એની મૂંઝવણમાં વણાયા વિના, તમારી આંખ સામે કાગળ મૂકજો. હાથમાં પેન્સિલ લેજો અને આખા દિવસના કાર્યક્રમને એક પછી એક મૂકતા જાઓ.

એક મુલાકાત, એની સામે જેટલો સમય જાય એની ગણતરી કરી એની મિનિટો મૂકજો. એટલી મિનિટમાં તમારે કેટલા મુદ્દા કહેવાના છે એની મગજમાં નોંધ લઈ લેજો એટલે તમારી મુલાકાતની એકેય ક્ષણ નકામી નહિ જાય; એટલું જ નહિ પણ તમે દરેકે દરેક મિનિટ મુદ્દાસર વાત કરવામાં જ વિતાવશો.

આ પ્રકારની કાર્યની રેખા દોરવાથી મગજમાં પણ એક જાતની વ્યવસ્થાશક્તિ આવી જાય છે. અને આનું પરિણામ સુંદર આવે છે.

વિગતોની બાબતમાં પણ અંધાધૂંધી ન ચાલી શકે. દરેક કામના ભાગલા એટલે નાનામાં નાની વિગત, અને આ નાની વિગતમાં જેટલું અંધારું એટલું કાર્યની અંદર અંધારું.

કાર્ય પાર પડવા માગતું હોય પણ એમાં તમારો સહકાર હોય તો જ એમ બને.

સહકાર એટલે કાર્ય પાછળ તમે એકલી ધમાલ કરો, સમય વિતાવો એમજ નહિ પણ કાર્યની આસપાસ બરાબર ફરી વળો, એ માટેની તમારી ધીરજ રહેવી જોઈએ.

જેઓ સારા તરૈયા થયા છે તેઓની શરૂઆત કેમ થઈ છે ?

પાણી આગળ આવી, પાણીની અંદર પડતાં પહેલાં તેઓ બહુ વિચાર કરે તો તેઓ ધૂળકેા મારી જ શકતા નથી. તેમના ઉસ્તાદ બાબુમાં હોય તોય વધુ પડતા વિચારને કારણે તેઓ હિંમત હારી જાય છે.

પણ જેઓ તરવાના હેતને ખ્યાલમાં રાખી પાણીમાં અંપલાવે છે તેઓ ઊંડા પાણીને પણ એક ઢાણે તરી જઈ શકે છે.

કાર્ય માટે કદમ ઉપાડતાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

કદમ ઉપાડો, કેડી મળતી જશે.

જગતની મહાનમાં મહાન શોધો શોધાઈ એ પહેલાં એ ગર્ભમાં પડી હતી પણ એનો જન્મ થયો કારણ કે માનવે એ અજવાળું હાથ કરવા ચત્ન કર્યો. એ શોધ કાંઈ એના છેલ્લા રૂપમાં પહેલેથી હાથ લાગી નહોતી.

સોનાની આણની અંદર સોનાના નક્કર ઢીમ કાંઈ હાથ લાગતાં નથી. પરશ્વરની ઉપર સોનાની નસ ચાલી જતી હોય છે એ નાનકડી નસ પર જેની નજર પડે છે એ જ કરોડો રૂપિયાનું સોનું હાથ કરે છે.

કાર્ય પહેલાં કાર્યની નાનકડી લહર જ યોગખાય છે એટલે નાનકડી સિદ્ધિથી નાખુશ થઈ જવાની જરૂર નથી.

કાર્યની સિદ્ધિ વીજળીવેગે જ સાંપડતી નથી. કોઈ વાર આસ્તે ચાલીને એ ઈનામ આપી જાય છે.

એક યોજના તમે કાગળ પર મૂકો અને એ યોજનાને તમે પહોંચી વળશો કે નહિ એના વિચારમાં તમે દિવસો લાંબાવો છો તો એ યોજના તમને રાક્ષસ જેવી લાગે છે.

એના કરતાં યોજનાને તમે તરત જ તમારા કાર્ય સાથે જોડી દો. અને તમારો તાલ ખોયા વિના તમે તમારી ભૂલો સુધારતા જાવ.

માનવીને એનાં સ્વપ્નાં આ ક્રિયા દ્વારા જ હાથ લાગ્યાં છે.

સ્વપ્નું ચાલતા માણસને ચારી આપે છે અને સ્વપ્નું પરિશ્રમ પાડનારા આદમીનું કપાળ લૂછી આપે છે.

ચોજનાના ખાટહિંચકા પર જૂલનારાઓથી સ્વપ્નું આધું જ રહે છે.

સ્વપ્નું પણ 'વાસ્તવિક' પ્રયત્નો માગે છે.

૪૯

કુદરતની કિતાબ

આકાશ એ કુદરતની એક કિતાબ છે. તારકો એનાં નવાંનોખાં ચિહ્નો બની જાય છે, સૂરજ, ચાંદો એના ખાસ અક્ષરો છે; પણ આ આકાશમાં એકલો સૂરજ વસવાટ કરતો નથી. કોઈ વાર સૂરજના પ્રકાશને પાછળ રાખી દેનાર વાદળ પણ ચડે છે પણ વાદળ એ રોજનો ખેલ નથી. સૂરજના સોનાના ખેલને સદા માટે વાદળું રોકી શકતું નથી.

આકાશની આ વાદળ અને સૂરજવાળી કિતાબ, માનવીને સુખદુઃખનો સુંદર પરિચય આપી જાય છે. માનવીના જીવનઆકાશમાં પણ આવી ભાત આવે જાય છે. વાદળથી જાનરો સૂરજની પ્રચંડ છડી પોકારી શકતો નથી. કારણ કે, આકાશનું વાદળ એવા માનવીને કમતાકાત બનાવી દે છે.

વાદળ વિના આકાશની કદપના થઈ શકતી નથી, એ જ રીતે જીવનમાં પણ આપત્તિ વિના આનંદની કદપના થઈ શકતી નથી.

પણ વાદળ એ કાંઈ સૂરજ માટેનો સદાનો નકાર નથી એટલે એ રીતે જ માનવીએ પણ એની આસપાસના ખનાવોની ભાષા વાંચવાની જરૂર છે.

હું બ્યારે સોળ વરસનો હતો અને શેરટીના કારખાનામાં કામ કરતો હતો ત્યારે એક દિવસ એક બનાવ બની ગયો.

જે યંત્રથી આખું કારખાનું ચાલતું એ યંત્રનું ચક્ર એકાએક અટકી પડ્યું. હું એ વિભાગમાં કામ કરી રહ્યો હતો એટલે મને પોતાને તો ત્યારે એમ લાગેલું કે, તમામ સુખનો અંત આવી ગયો હતો.

હજી તો કારખાનું શરૂ થવાનું હતું. મેં પોતે એની લઘ્ય કદપના કરી રાખી હતી અને ઉદ્યોગનો વિકાસ થાય પછી સમૃદ્ધિ આસપાસ ફરતી થશે એવી કદપના પણ કરી હતી, મને ત્યારે કારખાનાની આબૂખાબૂના રાજકારણની કાંઈ ખબર નહોતી.

યંત્રનું સુખ્ય ચક્ર ખોટકાઈ ગયું એની ખબર પડતાં, જેમણે કારખાનું ઊભું કર્યું હતું એ ઇજનેર આવી પહોંચ્યા.

મને તો એમના આવ્યા પહેલાં એમ લાગતું જ હતું હતું કે એમની સાથે એ સ્વભાવનું તોફાન લઈ આવશે.

ઈજનેર આવ્યા. એમણે ચક્ર નિહાળ્યું. હું બાજુમાં જ ઊભો હતો. હમણાં એકાદો ‘હોકારો’ પડશે એ માટે મારા કાનને તૈયાર કરી રહ્યો હતો.

મારા મોઢા પર પસીના થઈ ગયો હતો. આંખ થોડી લાલ થઈ ગઈ હતી. હું બિનઅનુભવી હતો. જીવનમાં પગલાં મૂકી રહ્યો હતો.

એ હતા, ગોરા ઈજનેર. વિદાયતથી ખાસ કારખાનું ઊભું કરવા એ આવેલા હતા.

ઈજનેર મારી પાસે આવ્યા, મારી પીઠ થાબડી અને લગલગ હસીને બોલ્યા :

“આ તો સાવ સામાન્ય અકસ્માત છે. આ આખું ‘ફ્લાઈ વ્હીલ,’ આ આખું ચક્ર કારખાનાના છાપરાને ફાડી અદ્ધર ઊડી જાય તો ય હું તો જરાય ગભરાઈ નહિ. કારણ કે આવા અકસ્માતો જ્યાં યંત્ર હોય ત્યાં ન બને તો ક્યાં બને ? આમ બનવું જ જોઈએ. આમાં મોટું થઈ શું ગયું છે ? ”

અને પછી ઈજનેરે મને એમના જીવનની જાણવા જેવી ઘણી વાતો કહી. એમણે મને સમજાવ્યું :

“ગમે તે થાય તોય મેદાન છોડવું નહિ. આ યંત્રનો આવો અકસ્માત થઈ ગયો; કાચોપોચો માણસ આ પછી મેદાન છોડી જવાની ઇચ્છા કરે. પણ આવા ભાગેડુઓ માટે જીવન નથી. ”

નાની વાત હતી. સહેલી ભાષા હતી. પણ મને એમાંથી જીવનની ભાષા સંભળાઈ.

આફત એ તો જીવનની ઘણાંમાંની એક ચરત હતી. એવા આફતના વાદળને તો કેમ વિખેરવું એનો જ વિચાર હોય.

વાદળ કેમ આવ્યું ? એ એક પ્રશ્ન માનવીને કોઈ કાંઠે લઈ જતો નથી.

કારખાનાનો કિસ્સો એટલા માટે મેં રજૂ કર્યો છે કે ત્યાર પછી હું મોટી આફતોનો અને મોટા અકસ્માતોની કલ્પના કરતાં શીખી ગયો. પરિણામે ખમીરનો મને ખ્યાલ આવતો ગયો.

દરેકના જીવનમાં આ પ્રકારના સંભેગો ઊતરી પડે છે. સંભેગોનું સ્વરૂપ જુદું જુદું જરૂર હશે પણ એ સંભે-ગોનો નિકાલ કરવા માટે માત્ર રૂપિયા, આના, પાછની જરૂર પડતી નથી પણ યોગ્ય માનસની જરૂર પડે છે.

ભાગેડુઓની જગતમાં કિંમત નથી. મેદાનમાં રહી ઉઝરડા જીવનનારની કિંમત છે.

એટલે વિચિત્ર સંભેગોના ઉપચાર તરીકે નિરાશાને પાસે બોલાવવા કરતાં આશાને બોલાવવાની જરૂર છે.

નિરાશા બહુ ઓછા માણસોને કવિ બનાવી બાણ છે પણ મોટા ભાગના માણસોને તો એ કમતાકાત બનાવે છે.

આકાશ છે, માટે વાદળ છે અને વાદળ છે માટે સૂરજ છે; આ કુદરતની પાટીના અક્ષરો ભૂલી શા માટે બવ છે ?

જીવનના રંગો આકાશની માફક બદલાતા રહે છે માટે જ જીવન 'ધ્યાતુ' લાગે છે અને માટે જ આકાશ 'ધ્યાતુ' થઈ પડે છે.

એક માનવીની આખી જિંદગી સુંવાળા સુખમાં જ પસાર થઈ હોય તો એવા માનવીને કમનસીબ ગણવો ભ્રમ છે.

હલેસાં વિના હોડીને દૂર કરવામાં મજા નથી, તોફાન વિના શાંતિનો રસ માણવામાં લિબ્જત નથી.

અને તો એ મૂંઝાઈ બવ તો આકાશ લાણી જોળે. તમારી નજર તમારા પગને વટાવીને દૂર જતાં શીખશે. એક પ્રકારનું મનોહર દર્દ તમને પછી ઢઢોળશે.

તમારી આંખમાં છૂપાયેલાં આંસુ તારાઓ ઊટકી આપશે. વાદળની પાછળ છૂપાયેલો સૂરજ તમને એંધાણી આપી જશે. કુદરતની કિતાબ—આ આકાશ—તમને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપી જશે.

નિયમ ખાતર નિયમ પાળવાનો બહુ અર્થ નથી. નિયમ એ એક વાહન છે. એની દ્વારા યોજનાને આકાર આપી શકાય છે. કાર્યને વ્યવસ્થિત બનાવી શકાય છે. પણ નિયમની પાછળ કાર્ય કે યોજના ન હોય તો એ નિયમ નીરસ બની જાય છે.

બાળરા ભૂતને કાંઈ કરવાનું નહોતું, કોઈ હેતુ નહોતો. અને એની સામે નિયમ ઊભો રહ્યો, સમય ઊભો રહ્યો. ત્યારે ઊંચા વાંસડા પર ચડી એ ઊતરવા લાગ્યો. ફરી ને ફરી એ આ નિયમ પાળી રહેતો.

બાળરા ભૂતે આ રીતે કામ કર્યું, પણ એના કામ પાછળ કોઈ ચમકાર ન રહ્યો. ભૂત નવરો ન રહ્યો પણ એની પ્રવૃત્તિ વાંઝણી જરૂર રહી.

કેટલાક માણસો આ રીતે યોજના વિના વાંસડા પર ચડે છે ને ઊતરે છે. બાળરા ભૂતના આ વારસદારો જો તેમની નાનીશી શક્તિને પણ સારી રીતે રોકી શકતા હોય તો તેમના કાર્યને અર્થ સાંપડી શકે.

એમને ‘કાંઈક’ કરવું છે એમને નિયમ જરૂર સહાય.

કરે છે કારણ કે યોજનાનો અમલ, યોજનાનું સ્વરૂપ તો જ બહાર આવે, જો એનું સંચાલન નિયમિત હોય.

કાર્ય અને નિયમની આ મિલાવટ પછી વધુ આગળ આવવું હોય તો રચનાત્મક તત્ત્વ પાસે રહેવું જોઈએ. આ તત્ત્વને કારણે કેટલીક જિંદગીઓના સ્પર્શ માત્રથી જગતમાં લબ્ધ ધર્મારતો ઊભી થઈ શકી છે.

આ ધર્મારતો ઉદ્યોગની હોઈ શકે, વ્યાપારની હોઈ શકે, કીર્તિની હોઈ શકે, અને ચારિત્રની પણ હોઈ શકે.

જેઓના હૃદયમાં મંગળ લાવના વસવાટ કરતી હોય છે એમનો સ્પર્શ મંગળમય પરિણામ લાવી શકે છે.

મંગળ લાવના સંસારીઓના જીવનમાં અમૃત ઘોળવા માટે કામની તો છે જ પણ જીવનના દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં મંગળ લાવના મંગળ દર્શન કરાવી આપે છે, સાધનાનાં મંગળ દર્શન.

મંગળ લાવના કેને સાદ દે છે ? રચનાત્મક કાર્યને.

એક માનવીએ એક ગામડામાં ગામડીઓની નિરાધાર હાલત નિહાળી. નિરક્ષરતા નિહાળી. અજ્ઞાન અને વહેમનાં અંધારાં નિહાળ્યાં. આ માનવી માત્ર નિશ્વાસ નાખીને બેસી રહે તો એનો નિશ્વાસ લલે સહાનુભૂતિવાળો હોય પણ આ નિશ્વાસને સાવ સાચો બનાવવા માટે એ માનવીએ એ નિશ્વાસને કાર્યની જમીન પર ઉતારવો જોઈએ. એ નિશ્વાસને ફરવો કરવો જોઈએ. એ નિશ્વાસ સામુદાયિક બને નહિ ત્યાંસુધી એને જાળવી રાખવો જોઈએ.

જરૂર એ પછી અમુક પરિણામને આવવાની તક મળશે. ગામડીઆઓની ખૂરી હાલત દૂર કરવા માટે કેઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઘડાશે. નિશાળો ત્યાં ઊઘડી પડશે.

અને ત્યારે સમજાશે સાચા નિશ્વાસની કિંમત.

એ જ રીતે વ્યાપાર અને ઉદ્યોગનાં ક્ષેત્રોમાં અંપલાવનાર ઇન્સાન આસપાસ વ્યાપારનાં બાવાં નિહાળે, તો એણે એનાથી ત્રાસ પામી જવું જોઈએ નહિ.

એ બાવાંનો નિકાલ લાવવા એણે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. એ ક્યારે અને ? હૃદયની અંદર મંગળ લાવના હોય.

રશિયાએ કાઝકીસ્તાન જેવા રણના પ્રદેશમાં પાણીનાં ઝરણાં વહેતાં ક્યાં કારણ કે જે ઇજનેરે, એ રણને જોતાં નિશ્વાસ ઠાલવ્યો અને એ નિશ્વાસ સાથે એની કદપનાને સળગાવી અને એ કદપનાને સળગાવ્યા પછી એણે જે ભાવિ ચિત્ર દોર્યું, અને એ ચિત્ર દોર્યા પછી એણે એ ચિત્રને ખરું પાડવા માટે પ્રયત્નો કર્યા, એને લીધે વેરાનમાં જળ વહ્યાં.

એનો નિશ્વાસ મંગળમય પરિણામ લઈ આવ્યો. એટલે નિશ્વાસ એ માત્ર નિરાશાનો સંગાથી જ ન બનવો જોઈએ.

આજનો નિશ્વાસ આવતી કાલનો ઉમંગ બની જાય, જો હૃદય સ્વચ્છ હોય તો. જો મગજનાં તંતુઓમાં શક્તિ હોય તો. જો રચનાત્મક વૃત્તિ કેળવી હોય તો.

એટલે યોજના, નિયમ અને લાવનાના સંગમ ઉપર જીવનને રોકતાં આવડવું જોઈએ.

છાતીના કાંગરા

ભૂયની સાથે લાઈખંધી રાખવી કોઈને ગમતી નથી. તોયે ભય ઘણા માણસોનાં ખારણાં ખખડાવે છે.

ભય માત્ર એક જાતનો ચહેરો લઈને આવતો નથી, માત્ર એક જાતની ખોલી લઈને એ આવતો નથી. એ તો એના ‘ફૂતો’ દ્વારા માનવીને રંજાડવા બહાર પડે છે.

ખાળકોને ભય લાગે છે અને મોટાંઓને ભય લાગતો નથી: આમ માનવાનું કશું કારણ નથી.

એથી ઉલટું કેટલીકવાર તો એમ બને છે કે ખાળક એના અજ્ઞાનને કારણે નિર્ભય રહે છે.

માનવીની આસપાસ ભયની વાંડ રચવાનું કામ, આજના વધુ પડતા જ્ઞાને હાથમાં લીધું છે.

રોગનાં મૂળ પર ઘા કરવાની વાતને અળગી રાખી જંતુઓના ચેપની વાતને એટલી ચગાવવામાં આવી છે કે આ વાતો ઘણાના મગજમાં ભૂતની જેમ ફરતી રહે છે.

આરોગ્યના સિદ્ધાંતો માણસ સમજતો થઈ જાય તો આજે એ જે રીતે ફૂંકી ફૂંકીને એના જીવનની પગલીઓને આગળ કરે છે એ હાલત એની ન હોય.

ઘરની અંદર સૂતા હો અને ચોર આવે અને લય લાગે એ લય તો સાવ “સરળ” લય છે.

આજનો લય આના કરતાં વધુ ગૂંચવાળો બન્યો છે. આજનો લય ગભરાઈ ગયેલાં માનસમાંથી બગી ગયો છે.

સંસારની અંદર આ લય એનો પગ જમાવતો બળ્ય છે. કેટલાક પતિને લય લાગે છે, પત્નીના સુધરતા જતા વિચારોનો કેટલીક પત્નીઓને લય લાગે છે, અણુમાનીતી બનવાની ભાવિ શક્યતાનો. પિતાને લય લાગે છે, પુત્રની ઝડપી યોજનાઓનો.

આ લયની પાછળ દૂબળું મન સંતાયેલું છે. જેમણે જીવનની પિછાણ મેળવી છે, જેમણે માનવતાની કેડી પર ચાલવાની કાળજી રાખી છે, જેણે પુરુષાર્થ અને સાહસનો સાથ રાખ્યો છે, જેમણે સ્વચ્છ માનસનો ટેકો મેળવ્યો છે, એ માણસો પાસે આવો લય આવી જ શકતો નથી.

લય સામે આવે ત્યારે એ ક્ષણે એનો નિકાલ કરવા માટેની આવડત માણસ ભલે રાખે પણ ‘ આવે છે ’ ‘ આવે છે ’ એમ મનમાં માની, લયની તસવીરને બિહામણી કરનારાઓ લયના વિચાર માત્રથી પણ ભોંયભેગા થઈ જાય છે.

જેમની જીવનની પ્રવૃત્તિ ઉપર અંતઃકરણ એનો આશીર્વાદ ઉતારે છે એને કોઈ ડર નથી. આ રીતે જેઓ ઘરની બહાર નીકળે છે, એમને બીજાઓની શંકાઓના વાઘદીપડા સામા મળે તોયે એને આંચ આવતી નથી.

પારેવાંનું દિલ વધુ પડતું મૂજુ ઊઠે છે એટલે એનો શિકાર સહેલો થઈ પડે છે. પારેવાનાં કરતાં નાનાં પક્ષીઓ ઉપર શિકારી પક્ષીઓ તરત ચોટ મારતાં નથી કારણ કે, શિકારી પક્ષીને પણ ખબર પડે છે કે મરેલું મન સહેલાઈથી તાળે થાય છે.

તમે ક્યાં જીવનને એકલી રેશમની યાત્રા માની બેઠા છો ? અને તમે ભૂલશો નહિ કે ચાંદની પણ અંધકાર હોય છે માટે ખીલી ઊઠે છે. તમારા મનની ચાંદની તમારી આબુખાબુના અંધકારની અંદર ચળાશે તો જ એની ખિલાવટ દુનિયાને દેખાશે. જીવન એ એક ગઢ છે અને તમારી છાતી એ ગઢના કાંગરા છે. આ ગઢને ઘેરવા આફતો આવે ત્યારે તમારું બળવાન મન પ્રથમ સામનો કરે છે. આ મન જો દૂબળું હશે, બિચારું હશે તો તમારો ગઢ ‘બિચારો’ બની જશે.

જીવનના આવા દુર્ગ પર તમે જે પુરુષાર્થનો હૃદયરંગી વાવટો ફરકતો રાખ્યો છે એને હેઠો ઉતરાવી દેવાની શક્તિ કોઈનામાં નથી, એની તમે તમારા પૂરતી ખાત્રી રાખજો.

હા, મધ લેતાં મધમાખી ડાંસે, સાહસ કરવા જતાં છરકો થઈ જાય પણ જેનો હંસલો જાગી ગયેલો છે એને નિંદર અને રાત્રિના અંધકારનો ડર નથી.

હિંમત ઉપર આકાર પામેલા તમારા છાતીના કાંગરા પરથી તમે સાચી ધારાળી દ્રષ્ટિ ફેંકશો તો તમારી સામે ઊભી થયેલી મુશ્કેલીઓની સામે તીર જઈ પડશે. ને તમારા જીવનના દુર્ગનો ડંકો વાગી જશે.

૫૨

તમારું નામ

મેદાન પર વિજય મરચંટ એના કાંડાની શક્તિનો પરિચય આપે, ને તમે એ નામમાં ગૌરવ લ્યો છો.

કૃષ્ણાલાલ શ્રીધરાણી અમેરિકામાં જઈ પુસ્તક પ્રગટ કરે છે ને શ્રીધરાણીનું નામ તમે ફરી ફરી બોલ્યા કરો છો.

કોઈ જલસામાં કોઈ ઉસ્તાદ એની કલા ગળકાવી જાય છે ને તમે એ ઉસ્તાદના નામનું ગૌરવ આગળ કરો છો.

ગાંધીજીના નામનું ગૌરવ તમે તો દિવસ રાત સાથે રાખો છો.

બીજાં નામોમાં તમારે ગૌરવ લેવું હોય તો જરૂર લ્યો. ગુણીજનની અસર બોલવી એ શુભ વલણ છે.

પણ તમે તમારા પોતાનાં નામમાં પણ ગૌરવ લઈ શકો એવી દુનિયાને તમે હાથ કરો.

તમે તુરંત ને બીજા બાદશાહ-આ પ્રકારની માનસિક નાનપથો તો તમે છેટા રહેજો. ગર્વ અને ગૌરવમાં મોટો તફાવત છે.

ગૌરવ એ ગર્વનો હણહણાટ નથી. એટલે ગર્વને તારવી તમે તમારા નામનું ગૌરવ જગાવજો.

આખો સમય બીજાઓનાં નામની પૂજામાં તમે વિતાવતા નહિ. કેટલીક વાર આવી પૂજા સસ્તો સંતોષ જન્માવે છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે એ પૂજાયેલા નામને અન્યાય થઈ જાય છે.

તમારે તમારું વ્યક્તિત્વ એટલું કેળવવું જોઈએ જ કે બીજાના નામથી તમારા નામને ઘરણુ લાગી ન જાય.

હિંદુસ્તાનને હાથમાં માળા લઈ એકલી લૂખી પૂજા કરવાનો શોખ છે.

વ્યક્તિના કરતાં વિચારનું જતન કરનારાઓ જગતને કાંઈક આપી જાય છે.

બે માણસો છે. એક મોટા નામને તેઓ માનનારા છે. એક માણસ એ વ્યક્તિનાં દર્શન કરે છે, એનું સ્મરણ કરે છે, એને ઈશ્વર માને છે. આ પૂજાથી એના મનને સંતોષ થઈ જાય છે.

બીજા માણસને એ મોટા નામ માટે માન છે. પણ એ મોટા નામે જે પુરુષાર્થ કર્યો છે એની સાથે એને લગની લાગી છે. એટલે બીજો માણસ એમ માને છે કે, એ પણ પુરુષાર્થ કરી એ મોટા નામને રાજી કરી શકશે.

પહેલો માણસ વેવલોં ઠરે છે. ને બીજો માણસ મોટા નામને લાયક ઠરે છે.

લાયકાત મેળવવા માટે માણસે જીવનસંશ્રામના સપાટા ચલાવવા પડે છે. ઘરનો અંદર બેસી, ઘીનો દીવો બાળી

ઓરડાની લાયકાત મેળવનાર દુનિયાના ઉમળકાને બાળનારો નથી.

પરિશ્રમ કરી જેણે સાધના કરી હોય એને એની સાધનાનો ક્યારેય શરમ લાગતી નથી.

હિંદુસ્તાનના એક પ્રખ્યાત સંગીતકારને કોઈએ પૂછ્યું:
“ તમારો ઉસ્તાદ કોણ ? તમારો ઘરાનો કયો ?
તમારું જ્ઞાનદાન કયું ? ”

સંગીતકારે ટૂંકો ને ટચ જવાબ આપી દીધો !

“ મારો ગુરુ મારું ગળું, મારો ઘરાનો મારો પરિશ્રમ
ને મારું જ્ઞાનદાન મારો સૂર. ”

આ જવાબમાં ગર્વ ભરેલો છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી. આ જવાબ દેનાર સંગીતકારે ગુણીજનોની અસર જરૂર ઝીલી હતી પણ એને એ વાતની ખીમારી લાગુ પડી નહોતી અને એણે પોતે સૂરના અનેક અખતરા કરી બણ્યા હતા.

માનસિક નાનમ એ જગતની મોટામાં મોટી ખીમારી છે.

સમ્રાટ સિકંદર જગત આખામાં જીતનો ડંકો બબલી ફિલસૂફ ડાયાજીનસ આગળ આવ્યો કે તરત ડાયાજીનસે કહ્યું:

“ એય, જરા આધો થઈ જા. સૂરજનાં કિરણને તું આડે આવે છે. મારા પર તડકો આવવા દે. ”

સ્વ. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ—કવિ કાંતને લાવનગરના મહારાજા ભાવસિંહજી ગાડી લઈ કાંતને ઘેર તેડવા આવતા.

કોઈવાર કાંત જમવા બેઠા હોય તો એ મહારાજને બહાર કહેવરાવી દેતા.

“ જરા ઊભા રહો. જમીને આવું છું. ”

આ ખુમારી એમનામાં હતી એટલે એમની કવિતામાં પણ એ ચમક દેખાઈ આવતી હતી.

દરજાને માન આપવું જોઈએ. પણ દરજાને એ કોઈ વીજળી નથી કે એ પડતાંવેંત હાંફળાફાંફળા થઈ જવાની જરૂર હોય.

તમારા નામનો દરજાને તમારા હાથમાં છે. તમારા નામનું શિલ્પ રચવું પણ તમારા પર જ છે.

તમારા નામને તમે બીજાઓનાં નામોમાં ખોવાઈ જવા દેતા નહિ.

નમ્ર જરૂર બનો પણ વારે વારે નમી પડવાની વાત તો છોડી જ દેજો.

બીજાઓની આરતી ઉતારવા માટે જ તમને બે હાથ મળ્યા નથી.

હા, તમે જીવનની આરતી ઉતારવી હોય તો ઉતારો.

માનસિક નાનમને હાંકી કાઢી તમે બહાર પડો. તરત જ તમારા ફેફસામાં નવી હવા ભરાઈ જશે.

પછી તમે ચાલો છો એ પણ તમારા પોતાના છે એનો ખ્યાલ તમને આવશે. તમે જે કાંઈ જુઓ છો એ જોનાર આંખ તમારી પોતાની છે એની તમને જાણ થશે.

તમે જે નામથી જગતમાં હરો ફરો છો એ નામ તમારું પોતાનું છે એની તમને સમજ આવશે.

સારંગીનો મેળ

કચેરી ઘરમાં લઈ જવી અને ઘરને કચેરીમાં લઈ જવું—આ પ્રવૃત્તિ ઉપર વીજળી પડતી હોય તો સારું.

કચેરીનું બારણું બંધ થઈ જાય, અને ઘરનું બારણું ઊઘડી જાય ત્યારે ઘરની અંદર કોઈ કચેરીના અધિકારી અહમીએ દાખલ થવાની જરૂર નથી.

કચેરીના કામકાજમાં કચવાટ ઊલો થયો હોય તો એની ગમગીની ઠેક ઘેર સુધી લઈ આવવાની આદત સારી નથી.

કામ હોય ત્યાં કચવાટ પણ હોય. કામ હોય ત્યાં મગજની થોડી અફળાઅફળી પણ હોય.

પણ આ 'તણખા' સંસારમાં દાખલ કરી આખા ઘરના ખુશમિજાજને બાળી દેવાની જરૂર નથી.

ઘરસંસારનું પગથિયું અને કામકાજની ખુરશી—એક માનવીમાં લજવાતાં આ બે અતિ મહત્ત્વનાં પાત્રો છે. પણ આ પાત્રોને સામસામાં મૂકવાથી બંને પાત્રોને ગેરમંસ્સાક થાય છે.

એ જ રીતે ઘરની અંદરનો કોઈ 'કકળાટ' તમારી કામકાજની ખુરશી લગી લઈ જવો ન જોઈએ.

આવી પરિસ્થિતિ હાથ કરવી શક્ય છે પણ પહેલેથી મગજને એ રીતે વાળી દેવામાં આવે તો.

લયાનકમાં લયાનક કરુણતા વચ્ચે માણસોએ એમનાં કામને હસતું રાખી નાંખ્યું છે. કારણ કે કરુણતા એ એક વ્યક્તિની ઉપર બિતરેલી અવસ્થા છે, કામગીરી એ સામુદાયિક જવાબદારી છે.

જૂના જમાનામાં હરિમંદિરની અંદર માણસો પૂબમાં બેસતા. એની પાછળ એક હેતુ એ હતો કે મસ્તક એની એકાગ્રતા તેજ કરી શકે. નવાનોખા ખ્યાલો મગજની અંદર ધુમાડો બિલો કરે છે, આ ધુમાડો દૂર કરવા માટે મગજની નસોનું વ્યવસ્થિત દિગ્દર્શન જરૂરનું છે.

એકાંત આ કામ સાધી શકે. પૂબની પ્રવૃત્તિ માનસિક કસરત શીખવી શકે.

તમારા ધંધાના પ્રવાહમાં તમે તરતા હો અને એ સમયે તમે જો તમારા સુખી કે દુઃખી સંસારનો ખ્યાલ કરવા માંડો, કેઈ સાંસારિક વ્યથાને તમે મગજની અંદર ફેંકી કરો તો તમારી ઉપર પ્રવાહનું મોજું ફરી વળે છે અને તમને જે મોજું વેપારના ઉમદા કિનારા પર ફેંકવાનું હતું એ મોજું કેઈ બીજાને ત્યાં ફેંકી દે છે, અને તમને થોડી સમય માટે એ ડૂબાડી દે છે.

કડવો ખ્યાલો ધરવાની શક્તિ સંસાર પાસે રહેલી જ છે પણ કહવાં ઘૂંટડા પીધા પછી પણ ઉમદા ખ્યાલો કરનારાને, કડવા ઘૂંટડા હરાવી શક્યા નથી.

એકચિત્ત કરવાની શક્તિ આપણે ગુમાવી દીધી છે એટલે આપણી સામેના ઈર્વાજ અંધ માલૂમ પડે છે.

માંદલું માનસ, અનેક વાતો પર દોડતું મગજ, કોઈ લોગણોને ભાંગી શકતું નથી.

કાચ કાપવા માટે જેમ હીરાકણીની જરૂર પડે છે એમ તમારો માર્ગ કાપવા માટે તમારે એકાગ્રતાની હીરા-કણી હાથ કરવી પડે છે.

એકાગ્રતા અને અતડાપણાને કોઈ વાર લેળવી મારશો નહિ.

એકાગ્રતા સાધનારો માણસ તો સૌ સાથે હેતથી હળીમળી શકે છે.

જે પરિસ્થિતિ જિભી થાય છે એના પ્રત્યે એ એવી માનસિક વલણ બળવતો હોય છે કે એના માનસને 'ફકવાનો' મોકો મળતો નથી.

રણમાં સફર કરનારે તડકાથી ડરવું ન જોઈએ. આંધીથી ડરવું ન જોઈએ. તરશથી ડરવું ન જોઈએ.

એને બહલે રણ કઈ રીતે વટાવી જવાય એ માટેની એણે તૈયારી રાખવી જોઈએ.

જીવનના રણમાં સફર કરવા માટેની મુખ્ય તૈયારી એટલે એકાગ્રતા.

સારંગીના કેટલાયે તાર જ્યારે એકાગ્રતા સાધે છે ત્યારે જ સારંગી પૂરેપૂરી મળેલી કહેવાય છે.

મગજની બુદ્ધિ બુદ્ધિ નસોનો આવો સારંગી જેવો એજ મેળવવા માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો ?

એક હતો ઉપદેશક

એક કિસ્સો સમજવા જેવો છે. એમાં દર્દ છે, માનવજીવન સમજવા માટેની એમાં છૂપી ખોલી છે.

એક હતો ઉપદેશક. એ એના હાથમાં ધર્મની કિતાબ રાખતો હતો. ઇશુને એ વારંવારે યાદ કરતો હતો. એને અનુયાયીઓ નેતા હતા, સંખ્યા માટે એને વધુ ઉમળકો હતો. એટલે એ વટાળપ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ રહેતો.

એક નદી પાસે એણે દીક્ષા આપવાનું કામ શરૂ કર્યું. એણે એક અજબ રીત અળત્યાર કરી. દીક્ષા લેનાર પાણીની અંદર ડૂબકી મારે, બહાર આવે અને પછી ઉપદેશક કહે:

“ બધાંને કહે કે તું શેમાં માને છે ? ”

આ રીતે ઘણાંઓએ ડૂબકીઓ મારી, એમની માન્યતાની છટેચોક બહારાત કરી. પછી એક નવ વરસની છોકરી આગળ ઉપદેશક આવ્યો.

એ છોકરીની ચામડી કાળી હતી. એને આ બધું દ્રવ્ય નેતાંનેતાં એક પ્રકારની ભીતિ લાગી ગઈ હતી.

“ છોકરી આંહીં બધાંને હવે તું કહે કે તું શેમાં માને છે ? ”

ઉપદેશકે પહેલાં તો આ વાક્ય ખૂબ હળવેથી કીધું ને છોકરીને ડૂબકી મારવાનું કહ્યું.

છોકરી પાણીમાંથી મોઢું બહાર લાવી ને એનું શરીર ધૂજવા લાગ્યું. હોઠ કંપવા લાગ્યા. એ ડરી ગઈ હતી, ઉપદેશકના આવા વાક્યથી.

હવે ઉપદેશકે જરા કડક થઈ છોકરીને કહ્યું:

“ છોકરી ! આ બધાંને જણાવી દે કે હવે તું શેમાં માને છે ? ”

શ્યામવર્ણી આ છોકરી ત્યારપછી પણ મૂંગી જ રહી. એના હોઠ પરથી કોઈ પઢાવેલું વાક્ય પણ નીકળ્યું નહિ.

ઉપદેશકનું મગજ તપી ગયું. છોકરીની ગળચી પકડી ઉપદેશકે એને પાણીનો અંદર નાખી. એ મુખ ફરી બહાર આંચું, ધૂજતું.

“ છોકરી ! કહી દે જલદી ! કહી દે અબઘડી કે તું શેમાં માને છે ? ચાલ આ સહુને સંભળાવી દે. ”

એ શ્યામલી છોકરીની આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં. મહામહેનતે એ બોલી:

“હું માનું છું કે ઉપદેશક અમને ડૂબાડી દેવા માગે છે.”

આ છોકરીની જેવી હાલત ઘણાની થાય છે, જ્યારે એમની સામે માત્ર પુણ્યની વાતો કરનારો ઉપદેશક બળી જાય છે.

બોચી પકડીને કોઈ મહાન પુણ્યશાળી પણ તમને શ્રદ્ધાળુ ન કરી શકે અને એ રીતે જેઓ શ્રદ્ધાની કંઠી પહેરાવે છે, તેઓ શ્રદ્ધાને જ સમજનારા હોતા નથી.

આ રીતે જ્ઞાન પણ વજનદાર બની કોઈની પીઠ પર બેસવા બંધ તો એનો બોલે ભારે લાગે છે.

જીવનમાં તમારે જરૂર 'કાંઈક' કરી બતાવવું છે. તમારે આગળ વધવું છે અને એ વિષે હું તમને ઈશારો કરું. હું તમને એ માટેની કેડીઓની વાત કરું એ બરાબર છે. પણ તમારી બોચી પકડીને હું તમને રાજ બનાવવા માગતો હોઉં તો ય તમને એ રાજપદ ગમે નહિ.

આપણા વડિલોએ, આપણા ઉપદેશકોએ, આપણા આગેવાનોએ આ મુદ્દો સમજી લેવો જોઈએ.

તમારી ચિંતા કરનારો જગતમાં હું એક જ છું એમ માનવાની હું ધારો કે ભૂલ કરું તો તમે તો એવી ભૂલ કરવાના જ નથી.

પણ એટલું ચાક્રસ છે કે તમે એક માનવી છો એ માટેનો મને ઉમળકો છે. આપણે બન્ને માનવીઓ છીએ અને આ અધિકારને કારણે હું તમારી સાથે સંબંધ બાંધું, તમારી તરફની વાત કરું એ યોગ્ય છે.

તમારી માનસિક સમૃદ્ધિની હું વાત કરું છું, તમારી પ્રગતિની હું વાત કરું છું, શા માટે ?

સંસ્કારનું ધોરણ ઊંચું આવે એ માટે. તમારી રિદ્ધિ-સિદ્ધિમાં, તમારી આગેફૂચમાં અમને રસ પડવો જ જોઈએ.

આજે તો તમે પોતે તમારા પ્રશ્નોને બરાબર તોળી શકો છો. એ તોલ બરાબર થાય એ માટેનો માનસિક ચુકાદો આપવાની તમારામાં શક્તિ ન હોય તો એ તમારે કેળવવી જ જોઈએ.

કાર્ય કરો અને પછી બધી વાત પૂરી થઈ ગઈ છે એમ માનવાની આદત કેળવશો નહિ.

તમે જે આજે કાર્ય કર્યું એનાથી તમને સફળતા મળી છે એટલે તમે એ કાર્યના ફૂંડાળામાં જ ફર્યા કરતા નહિ. એને વધુ વેગ કેમ મળે એની ત્રેવડમાં રહેજો.

અને કાર્ય પણ નવાનોખા સાહસવીરો માગે છે. કાર્યમાં એક ખૂબી એ રહી છે કે આજે તમને એ હસાવે અને કાલે તમને રડાવે.

એટલે તમે હસવાની મુરાદ જરૂર રાખજો પણ સાથે સાથે નિરાશા આવે તો એનો નિકાલ કરવા માટેની મગ-જમાં સામગ્રી તૈયાર રાખજો.

ઊજળું પરિણામ તરત સામે ન આવે તો ગોથું ખાઈ જવું એવો જેમનો સ્વભાવ છે એમનાં પરિણામો આખરે છીંછરાં ઠરશે.

મુરાદ આજે મોટી ગણાય છે કારણ કે એને બર ન આવવા માટેનાં પુષ્કળ સાધનો મળી રહે છે.

ચામાસાની મોસમમાં માણસ પાસે છત્રી રહે છે ત્યારે એ વિશ્વાસથી માર્ગ કાપતો હોય છે, વરસાદ ઝીલવાની એણે સગવડ કરી રાખી છે.

પણ આ છત્રી એની પાસે હોય અને એકલી ટાલ પડતી હોય તો એને છત્રી કામ લાગતી નથી. એ વખતે એણે જેને 'સગવડ' માની લીધી છે એ સગવડ નકામી ઠરે છે.

આ રીતે તમારી પાસે તિબ્બેરી હોય, એની અંદર ધન હોય એ સગવડ જરૂર છે. પણ જીવનના કેટલાક પ્રસંગો તિબ્બેરીની સગવડને કારણે નાબૂદ થતા નથી, છત્રીથી જેમ ઠંડી હાંકી કાઢી શકાતી નથી એમ.

જીવનના એવા પ્રસંગોમાં તમારી પાસે મગજની શક્તિ હોય તો એ જે સગવડ કરી આપે છે એનાથી તમે જીવનનો દરિયો ઓળંગી જાવ છો.

એવી શક્તિ એકઠી કરવા માટે તમારે તમારી બુદ્ધિની ખિલાવટ કરવી જોઈએ અને એ ખિલાવટ એટલે અભ્યાસ. માનવ-જીવનનો અભ્યાસ.

એવી સામગ્રી સાથે તમે વાવાઝોડાંની અંદર નીકળો તો એ તોફાન તમને ભોંયભેગા કરી નહિ દઈ શકે.

એની પાસે કેમેરા છે, એની પાસે કલમ છે અને એની પાસે મોટાં અખબારની એક નાનકડી કટાર છે.

પણ એની નાનકડી કટાર ઉપર ૬૦૦૦૦૦૦૦ વાંચકો નજર પાથરે છે. કારણ કે એની કટારમાં વાંચકનું કાળજી લઈ લેવાની શક્તિ ભરી છે.

ન્યૂયોર્કનાં દૈનિક અખબારનો એ એક વીર છે. આ આદમીની હિંમત, એની મેદાન પર ધસી જવાની આદત, એનો આશાવાદ, પોતાના કામ માટેનો એનો ઉમળકો—આ બધું ખૂબ સમજવા જેવું છે, એટલે એ આદમીને આપણે આ કટારો માટે સાદ પાડ્યો છે.

ન્યૂયોર્કનો ધોરી રસ્તો, ન્યૂયોર્કની શેરી, નગરની મહેલાતોની અંદરની દુનિયા અને કંગાલ ઘરોની અંદરની દુનિયા—આ તમામ જગ્યા પર એ પહોંચી જઈ શકે છે.

એના કેમેરાના ચારા માટે અમુક વિષય જ હોવો જોઈએ એમ એ માનતો નથી. એ છબીકાર સાવ નાના પ્રસંગને કેમેરામાં ઝડપી, જળરામાં જળરી સનસનાટી મચાવી મૂકે છે.

એની કટારમાં એ થોડું લખે છે પણ એના લખાણ સાથે કાયમ એણે ઝડપેલી છબી એ પ્રસિદ્ધ કરે છે. એટલે એની કટાર હમેશાં સચિત્ર બનેલી હોય છે.

એક દિવસ ન્યૂયોર્કના એક સામાન્ય વર્ગના ઘરની અંદર એ જઈ રહ્યો હતો. એની નજર એક પરણેલી સ્ત્રી પર પડી. પૂરા સન્માન સાથે એ પેલી ગૃહિણી આગળ ગયો અને એણે સવાલ કર્યો.

‘ તમારો પતિ તમારો આશક છે ? ’ તરત જ એના ગાલ પર તીખો તમાચો પડ્યો. લગ્ન અને પ્રણય—આ બંને જુદી જુદી અવસ્થા છે એ માન્યતા ઉપર પ્રકાશ પાડ્યા એણે આ સવાલ કર્યો હતો.

એકવાર એ એક મંડળીમાં સામેલ થઈ વાતચીત કરી રહ્યો હતો ત્યાં એની નજર એક ઓરત પર પડી, એના કેશ પર પડી, તરત જ એ બોલ્યો.

“ઓ હો ! તમે તમારા કેશને કલપ ક્યારે લગાડ્યો ?”

એ સ્ત્રીને પરણવા માગતો હતો એવા એક જાણે આપણા આ છબીકારને સબજડ ફ્રેંટ મારી અને અદાલત સુધી આ બનાવ પહોંચી ગયો.

જેણે લગ્નજીવનનાં પચ્ચીસ વરસ પૂરાં કર્યાં હતાં એવી એક સ્ત્રી પાસે જઈ, એણે પ્રશ્ન કર્યો.

“ તમને તમારા લગ્નનો પહેલો દિવસ યાદ છે ? તમને એ અનુભવ સંઘરવા જેવો લાગે છે ? ”

આ રીતે એ છખીકાર જીવનની હડફેટે ચડે છે.

ધનવાન, લિખારી, ચોર, ડાકુ, ચુંડો, શેરીના દાદાઓ, તોફાની ટોળાના સરદારો—આ તમામ માણસોને, એ છખીકાર નવાનોખા જીવનના પ્રતિનિધિઓ તરીકે ઓળખતો હોય છે અને તેમની મુલાકાતો લઈ, તેમના શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરી, તેમની તસવીરો પ્રગટ કરી એ છખીકાર જીવનની ભાષાનો વાંચકોને પરિચય આપે છે.

છેલ્લા ૨૩ વરસમાં આ છખીકારે ૨૦૦,૦૦૦ છખીઓ રસ્તાઓના માનવીઓની ઝડપી છે. આ છખીકાર વિચિત્ર પ્રશ્નો ઊભા કરે છે.

એ પૂછે છે કે, પત્નીએ એના પતિના જીવમાં બોલેલા શબ્દો ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ કે નહિ આપવું જોઈએ ?

એ એવો પણ સવાલ કરે છે કે, તમારા જીવનમાં તમે જખખર જૂઠાણું ક્યારે વઘા છો ?

આ પ્રકારના સચિત્ર સવાલજવાબ, વાંચકોની અંદર ખગલળાટ જગાડે છે અને આ રીતે જીવનનું શિક્ષણ વાંચકોને જાણવાનું મળે છે.

આપણે કોઈ એક ખૂણામાંથી જ જીવનનું શિક્ષણ મેળવતા નથી. એ તો ઘણી જગ્યાએ પથરાયેલું રહે છે. એટલે આવા છખીકારના અનુભવો ઉપરથી આપણે પણ ક્યાસ કાઢવો જોઈએ અને જીવનના અનેરા ઝગારા નજદીક જવું જોઈએ.

જે પ્રશ્નો સમાજમાં સળવળતા હોય એટલું જ નહિ પણ જે પ્રશ્નોનો અમુક રીતે નિકાલ થવો જોઈએ એવી માન્યતા સમાજશાસ્ત્રીઓની હોય તો આ છબીકાર, તેમનું કામ સહેલું કરી આપે છે.

સમાજનાં અનિષ્ટો આ રીતે એ નાબૂદ કરવા કોશિશ કરે છે, એમાં કેમેરાની કલાને એ માનવોનાં દુઃખો હરવા માટે કામે લગાડે છે.

એક સંગીતકારનો પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. આપણો આ છબીકાર એ સંગીતકાર પાસે ગયો ત્યારે સંગીતકારના ઘરમાં એકલી કરુણતા ગીત ગાતી હતી. સંગીતકારની પત્ની માતા થવાની હતી. પણ તેઓ ઘરની અંદર સગડી ચેતાવી શકે તેમ નહોતાં કારણ કે તેઓ ઘરનું લાડું ભરી શક્યાં નહોતાં.

સંગીતકાર સમક્ષ આ છબીકારે જઈ પ્રશ્ન કર્યો.

“ તમે તમારા સંગીતની પ્રેરણા કોની પાસેથી મેળવો છો ? ”

એ સંગીતકારે ચોક્કસ કહી દીધું.

“ મારે તો પૈસા પાસેથી પ્રેરણા મેળવવી છે. હું આજ નિર્ધન થઈ ગયો છું. ”

પછી તો ત્રણ જ કલાકમાં એ સંગીતકારના સંગીતને એ છબીકારે એક ગ્રામોફોન કંપનીની રેકર્ડ ઉપર મુકાવી

દીધું અને સંગીતકારના જીવનમાં ઉદ્દાસનું ગીત
ફેલાવા લાગ્યું.

આ છબીકાર અખબારની કચેરીમાં પટાવાળાની નોકરી
કરતો હતો. રવિવારે એને કચેરી વાળવી પડતી પણ એની
નજર કચેરીની અંદર પડેલી ખુરશીઓ ઉપર હતી.

જે ખુરશીને એ ઝાપટતો હતો એ ખુરશી ઝડપવાની
એનામાં તમન્ના હતી.

અને એ જિંદગી આઝો. શરૂઆતમાં એણે ઘણી
મુશ્કેલીઓ અનુભવી પણ એ મુશ્કેલીઓને એણે તો એના
શિક્ષણ તરીકે જ ઓળખી. એટલે એ તો દિવસે દિવસે
સમૃદ્ધ અનુભવી થવા માંડ્યો અને એના પુરુષાર્થને જવાબ
મળી ગયો.

૫૬

આશા નિરાશા

એક મિત્રે આવીને મને કહ્યું :

“મારું મન મોર બની થનગનાટ કરવાને બદલે
મારું મન ધ્રુવડ બની આજો દિવસ સૂઈ રહેવાનું પસંદ
કરે છે, એને વિષે તમારે કાંઈ કહેવાનું છે ?”

આ સવાલ એટલો એકાએક પૂછવામાં આવ્યો હતો અને એનો જવાબ આપવામાં ઉતાવળ કરવાની જરૂર નહોતી એટલે મેં એ મિત્રને સાંભળ્યા કર્યા.

એમણે કહ્યું :

“ તમને એમ કોણે કહ્યું છે કે માનવી પ્રગતિ કરવા માગતો હોય તો એની પ્રગતિ કોઈનાથી અટકાવી શકાતી નથી ? લમણે હાથ ઢંધને જેસી રહેનારાઓ માટે જગત નથી એ એક વાક્ય મેં હબ્બર વાર સાંભળ્યું છે, વાંચ્યું છે અને હું લમણા પર હાથ દીધા વિના કાંઈક કરવા બહાર પડ્યો છું તોયે મારો ઉત્સાહ મને જરાય કામ લાગ્યો નથી.”

એ મિત્રને એમ લાગ્યું કે હું એમના નિરાશાવાદને ટોકીશ. એમને વધુ સાંભળીશ નહિ પણ એમને ખ્યાલ જ નહોતો કે નિરાશાવાદ પણ મને સાંભળવો ગમે છે, ક્યારેક ‘માણવો’ ગમે છે.

મેં એમને જણાવ્યું :

“ તમે એમ માનો છો કે મારું મન પળે પળે મોરની જેમ ધનગને છે ? તમે એમ માનો છો કે નિરાશાવાદ મારું દિલબારણું ક્યારેય બળડાવતો નથી ? તમે એમ માનો છો કે હું બાગતું પતંગિયું છું ને જગતબાગમાં રંગીન ભાત સાથે ઊડ્યા જ કરું છું ? ”

મારો આ અવાજ સાંભળી એ મિત્રે મારા પર વધુ ઘેરી રીતે આંખ ઠેરવી અને મને વધુ બોલવા દીધો.

“ હું તમારી સાથે અનેકવાર આશા આપનારી વાતો

એટલા માટે કરું છું કે આશા એ એક એવું ટાઢા ગોળાનું પાણી છે કે ગરમ કાળજીને એ થોડા સમય સુધી તો રાહત આપે છે. આ રાહતનું પરિણામ ક્યારેક એવું આવે છે કે ઉચ્ચ બનેલું હૈયું મગજને સ્વસ્થ બનાવે છે અને એ મગજ વધુ ચોક્કસપણે યોજના ઘડે છે. આ યોજનાને પાર પડવાની થોડી તક મળે છે કારણ કે નિરાશાવાદમાંથી જન્મેલી એ યોજના નથી. ”

મારી આ બોલીથી મારા મિત્ર જરા મૂંગા થઈ ગયા. અમારી સામે એક બારી હતી એની અંદર એ એમની નજર મોકલી રહ્યા. મારું બરાબર ધ્યાન હતું. એમની નજર જઈ જઈ ને આકાશના તારાને આંખી ગઈ. રાત અંધારી હતી એટલે તારા ઊજળા હતા. મેં બોલવાનું શરૂ રાખ્યું.

“ ધારો કે મને નિરાશા ડાંખી ગઈ છે. પણ સાપની જેમ હું એ ડાંખના ઝેરને વધુ ને વધુ ચડવા દેતો જ નથી. નિરાશાવાદના ડાંખ પછી મારું મન લાગણી ગુમાવી બેસતું નથી. એ મન આવી અંધારી રાતના ઊજળા તારાને બાઝી વળે છે. મારી નિરાશા મને આ તારા નથી જોવા દેતી એવું કાંઈ નથી. એથી ઉલટું મારું મગજ સંસારમાંથી ઊપડી બીજે જાય છે, કુદરતની કૂલવાડીમાં જાય છે અને કાંટા એકઠા કરે છે. ”

મારા મિત્રની આંખ બારીની બહાર નીકળી ગઈ પછી એને મારી ઉપર લાવતાં જરા વાર લાગી. પણ મને એટલો ખ્યાલ તો બરાબર આવી ગયો કે મેં મારા મિત્રના ચિંતનની ધૂપસળી સળગાવી હતી. એમણે કહ્યું:

“હું એક નિષ્કુળ સંસારી તરીકે તમારી આગળ વાત કરી રહ્યો છું. તમે તો જાણો છો કે વરસો પહેલાં હું પરણ્યો પણ અમારાં લગ્ન સાવ નિષ્ફળ ગયાં. નિષ્ફળતા માટે અમારો જન્મેનો સ્વભાવ જવાબદાર હતો. અમારામાં કશો મેળ નહોતો. હું એને માટે કૂલ લઈ આવતો હતો, એને એ કૂલ ફેાસલામણી લાગતાં હતાં. ટૂંકામાં અમારું લગ્નજીવન એવી રીતે પૂરું થયું કે આજે હું એકલો રહું છું અને અમારા ગામમાં એ એકલી રહે છે.”

મારા મિત્રે એ એકલી રહે છે એટલું કહ્યું એના પરથી મને સમજાયું કે એનું દિલ ઉમળકો ખોઈ બેઠું નહોતું. ‘એ’નો ઉચ્ચાર એમના હોઠ પરથી જ કાન પર મને સંભળાયો નહોતો. એની અંદર હૈયું હતું એમ મને લાગ્યું.

મેં એમને કહ્યું :

“તમારું લગ્નજીવન નિષ્ફળ ગયું છે એ તમે મને લલે કહો પણ તમારો સંસાર માટેનો ઉમળકો તમે શુભાચો નથી એની હું તમને ખાત્રી આપું છું. ખાત્રી તો મેળ મળતો ન હોય તો એ મેળવવાનું કામ અતિશય કઠિન છે પણ એ કામ અશક્ય છે એમ હું નથી માનતો. લગ્નજીવન પર તમે લલે કૂલ પાથર્યા કરો પણ એ જીવનમાં કેટલીક આકરી વાસ્તવિકતા રહેલી છે, એનો તમારે સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ. તમે પહેલેથી જીવનના કેટલાક આકરો ઘડી જોયા છે. તમે તમારી પત્નીને પૂતળી તરીકે ઘડો છો.

પછી એ પૂતળીને રસ ઝરતી વાણી વહાવતી કહ્યો છે અને તમારી આ કહ્યના પછી તો તમારાથી જ એટલી બધી ચીતરાય જાય છે કે તમે તમારી એ કહ્યનાની પૂતળીને જ આહતા રહો છો—તમારી પત્ની તમારી આગળ બેસી રહે ત્યારે તમને એ તમારી કહ્યના કરતાં ઊતરતી જ લાગે છે. કહ્યનાને જરૂર સંગાથી બનાવો પણ એ સંગાથ ક્યારે કરવો એ તમારે જાણવું જોઈએ. દરેક બાબતમાં તમે તમારી કહ્યના પ્રમાણે ન જ જીવી શકો. ”

મારા એ મિત્રની આંખ હવે આકાશના તારાને છોડીને મારા પર પડી. પણ એમણે ખાસ બોલવાની ઇચ્છા કરી નહિ. એમના મનમાં એ કાંઈક ઘૂંટતા હતા. મેં એમના એ ઘૂંટવાના કામમાં થોડી ખલેલ પાડી.

“ આશાવાદના પૂજારી બનવાનું તમને ન ગમતું હોય તો વાંધો નહિ પણ નિરાશાવાદનાય પૂજારી બનવાની જરૂર નથી. નિરાશાવાદ પણ પૂજા નથી માગતો. નિર્ધાસ અને નિરાશાવાદને દોસ્તી છે પણ નિર્વાસ નાબનારાઓ કેટલીક વાર એ નિર્વાસમાંથી જગતને કલાનું નમણું રૂપ આપી જાય છે. ”

મેં એમને કહ્યું કે આશાવાદ જ પીરસવાનો મેં ઇજારો રાખ્યો નહોતો પણ આશાની વાત કરવાની મને જરૂર જણાઈ હતી. મારે માટે ભલે એ આશા કિરણો લાવનારી નહોતી પણ બીજા ઘણાઓને આશાની એ બંસી મધુર લાગતી હતી !

મોડી રાતે અમે છૂટા પડ્યા પણ એણે એના જીવનની એ દિવસે વધુ વાત કરી નહિ. એની એકલતા મને જરૂર અડકી ગઈ. એ એકલતાને આ રીતે સહવાસ મળ્યો એમ મને લાગ્યું.

આકાશમાં એક તારો એટલો બધો ઝગમગાટનો રોશ્ન કરતો લાગ્યો કે મને એમ થયું કે એ તારો કાળી રાતને ધ્રુવની દેશે. એ તારાને આંખમાં રાખીને એ રાતે મેં નીંદર લેવા યત્ન કર્યો.

૫૭

શિકાર અને શિકારી

એને હાથ વાંચતાં આવડતું હતું. નસીબ કહેવાની એની રીત ક્યારેય નકામી ઠરતી નહોતી. એ બોલતો ને બનાવ બનતો.

એની પાસે હાથ બતાવવા હજારો નરનારીઓ જતાં. એક બાઈએ કેટલાંયે વરસોથી વિજ્ઞાનની શોધ માટે સાગર એળંગી મોટી સફર કરનારા એના પતિને ગુમાવી દીધો હતો. એના તરફથી બહાર મળતા નહોતા એટલે દુનિયાએ માની લીધું કે એ સફરબાજ ખતમ થઈ ગયો હતો.

પણ આ પતિની સ્ત્રીનો હાથ ભેઈ, એણે તો તરત જ કહ્યું:

“તમારો ધણી જીવે છે.”

અને એકાએક રેડિયોમાંથી સમાચાર ફૂટી પડ્યા કે જગત જેને ખતમ થઈ ગયેલા માનતું હતું એવા એક સફરખાજનો પત્તો લાગ્યો હતો.

હાથ ભેનારે સૌને છક્ક કરી દીધાં હતાં.

પણ આ હાથ ભેનાર પાસે એક વિચિત્ર આદમી આવ્યો. આ આદમી વકીલ હતો. અદાલતમાં ગુનેગારોના ખટલા આવતા, એની એ ‘માવજત’ કરતો. વકીલના મસ્તકમાં ગુનેગારોના ખટલાઓ જ ખડકાયેલા રહેતા.

આ આદમીએ જ્યારે એનો હાથ લાંબો કર્યો અને જ્યોતિષી એ ભેવા લાગ્યો ત્યારે થોડી માહિતી આપ્યા પછી એ વધુ ભાવિ વાંચતાં અટકી ગયો. એની જીભ રોકાઈ ગઈ.

બધાંની દેખતાં તો વકીલ વધુ ન બોલ્યો, એ ચાલતો થયો પણ એ રાતે એ હાથ ભેનારાને ત્યાં એકલો ગયો.

એણે એનું ભાવિ જાણવા માટેનો આગ્રહ કર્યો. બળજબરી કરી. અને હાથ વાંચનારાએ કહી દીધું.

“તમારા હાથમાં જૂન લખાયેલું હું વાચું છું.”

અને વકીલ આ ચોકાવનારું ભાવિ સાંભળી ચાલતો થયો.

એના મગજમાં હવે તો ખૂનના ખ્યાલો લમવા લાગ્યા.

“ મારે ખૂન કરવું જ રહ્યું. ”

જ્યોતિષનો ‘હુકમ’, એની આગાહી સારી પાડવાની જ રહી.

એણે એની એક ઓળખાણવાળી ડાશીને ઝેર લેળવી મીઠાઈ આપી. બીજે દિવસે એ ડાશી મરી ગઈ; પણ વકીલને જાણ થઈ કે એ ડાશીએ મીઠાઈ તો ખાધી જ નહોતી.

ખૂન કરીને આ હેરાન કરનારા ભાવિનો નિકાલ લાવવા માટે વકીલ તરફડિયાં મારવા લાગ્યો.

એક દિવસ એ પાદરી પાસે ગયો. પાદરીએ એના મનને ટાહું પાડવા પ્રયાસ કર્યો, પાદરી એના દેવળના ભોંયરામાં ગયો.

વકીલ એની પાછળ ગયો. વકીલે પાદરીનું ખૂન કરવાનો વિચાર કર્યો. એણે હાથમાં હથિયાર લીધું.

પાદરી ધીરગંભીરમય અવાજે બોલ્યો: “ હેહું મૂકી દે હથિયાર. ”

અને ખસિયાણો પડી એ વકીલ ચાલતો થયો. શહેરના પુલ આગળ એ આવ્યો. રાત વીતી ગઈ હતી. ખૂન કરવા માટેની જ્યોતિષીએ કહેલી આગાહી એને સતાવવા લાગી.

ત્યાં તો પુલ પર પગલાં સંલગાયાં. ને એ પગલાં પાડનાર જ્યોતિષી ઓળખાયો. એ પુલ પરથી એને ઘેર જતો હતો.

વકીલ જ્યોતિષી લાણી દોડ્યો. જેણે એના હાથમાં ખૂનીની રેખાઓ જોઈ હતી એ જ હાથથી વકીલે એ જ્યોતિષીનું ખૂન કર્યું....

અને વકીલના તડપતા દિલને જરાક 'રાહત' થઈ પણ કાયદાએ એને ઝડપી લીધો.

આ કિસ્સો સમજાવે છે કે જીવનની ગૂંચ માટે ગ્રહોને તકલીફ આપવાની જરૂર નથી.

જ્યોતિષની વિદ્યા સાચી ભલે રહી. પણ માણસે એના કદમ એવી પ્રવૃત્તિ લાણી વાળવા જોઈએ કે એને ભાવિની ચિંતા ગળે ન યાજે.

ઉપલો કિસ્સો એક હકીકત હેઠળ લીટી દોરી જાય છે કે મસ્તકની અંદર કોઈ અધિકારી સ્થળેથી ચોક્કસ વિચાર મૂકવામાં આવે, ભાવિ વર્તનની એમાં વાત હોય તો માનવી વારંવારે એના મસ્તકનો જ શિકાર બની જાય છે.

આવતી કાલ માટે ઉમેદો રાખવી એ બરાબર છે. આવતી કાલ માટે શક્તિ જાળવી રાખવી એ બરાબર છે પણ આવતી કાલની ઉપાધિને આજે પંપાળવાની જરૂર નથી.

અને ઉપાધિનો 'સ્વભાવ' છે કે તમે જેમ એને પંપાળો એમ એ પ્રસરતી જાય. ભાવિમાં જે કાંઈ અમંગળ બનવાનું છે એની કદપનાને મગજમાં રોપવાનો કશો જ અર્થ નથી.

એવી ઘડી ઊતરી પડે એ સમયથી તમે એ ઘડીને હાથમાં રાખવા મહેનત કરો.

રંગોના ઊડતા આકાર જેવાં પતંગિયાંને તમે જોયાં છે.

આ પતંગિયાં આજે ઊડતાં હોય છે અને કાલે એ અદ્રશ્ય થઇ જાય છે. એમનું આયુષ્ય થોડા દિવસોનું હોય છે. પણ એની રંગીન ઉડાને કવિઓને ગાતાં ક્યાં છે.

આ પતંગિયાં પર તમારી નજર ઠેરવી રાખો તો તમને પણ એમ લાગશે કે જીવનના રંગો આજે મળ્યા છે તો લાવોને આજે એ ઉડાડી લઉં.

આ રંગનો અર્થ જિનજવાબદારી નથી. આ રંગનો અર્થ અસ્વચ્છ જીવન નથી. આ રંગનો અર્થ છેલ્લખટાઉં પણું નથી.

પરાયી આંખો પર તમારો હાથ મૂકી તમારા ભાવિના રંગોના પ્યાલા ભરવા ઉતાવળા થાવ મા.

જીવન જીવવાની માનવીની શક્તિ એ જ જગતનો મોટામાં મોટો કીર્તિસ્તંભ છે.

તમારા હાથ પર તમારું ભાવિ લલે લખાયેલું પડ્યું.

પણ તમે તમારા હૈયાને કોઈ મહાન ઉમળકાને સોંપી દેજો.

વધુ પડતી ભાવિની વાતો જાણીને જીવનના રહસ્યને શીદને આંખું પાડો છો ?

રહસ્યના અંચલમાં જીવન એનું રૂપ રાખે છે. આ અંચલને તમે હટાવી દેવાની લાગણી રાખો નહિ.

અત્યારે-આ ક્ષણે તમે શેનો વિચાર કરી રહ્યા છો ? તમે ભલે ન બોલો. હું તમને કહી આપું છું.

તમારું કામકાજ ચાલે જાય છે. તમારા ઉપર કોઈ મોટું દુઃખ ઊતર્યું નથી, તમારા પર સુખ પણ વારી ગયું નથી.

ઉશ્કેરાટ વિનાનું તમારું જીવન તારીખિયાની બદલાતી તારીખની જેમ ‘આગળ’ જઈ રહ્યું છે.

આ કારણે જ તમારું મન જરા દુભાય છે. મુન્નરી વિનાનું જીવન તમને બગાસામાં લપેટતું લાગે છે.

તમે વિચિત્ર હવાની ફરિયાદ કરી કંટાળાના સાજને શરૂ કરો છો.

“વાદળાં છે. સૂરજ દેખાતો નથી. આ તો હવા બગાડશે.”

હું તમને કહું છું કે આકાશમાં વાદળાં ભલે આથડતાં. તમારાં મન પર એનો છાંયો શીદ ઝીલો છો ?

સૂરજ ન દેખાયો એમાં આટલા ગમગીન બનવાની જરૂર છે ?

આ પછીનો તમારો ખીન્ને વાંધો છે. જગતમાં રોજ ‘કાંઈક’ નથી બનતું. જગતનું દિલ તમે અખબારો પર આંખ રાખી સમજવા ચાહો છો.

તમે આકળા થઈ બોલી ઊઠો છો.

“લડાઈના મોરચાઓ પછુ ટાઢા પડી ગયા.”

લડાઈના મોરચાઓ માત્ર તમને રાજી રાખવા, તમને સતત ઉશ્કેરાટમાં રાખવા ઝબકતા નથી.

ખરી વાત એ છે કે તમારું હૃદય જ ટાઢું પડી ગયું છે, એટલે તમે આ ટાઢનો ‘ચેપ’ ફેલાવો છો.

શૈર્ષિક જીવનમાંથી રસ તારવી લેતાં તમને આવડવું જોઈએ, આ માટે તમારે સૌથી પહેલાં તો એ પ્રકારની આનંદની વૃત્તિ જગાડી દેવી જોઈએ.

ધુબરીઓ, એક પ્રકારનું લાગણીનું ઘેન છે. ધુબરીઓ કિતરી પડે ત્યારે એનું સ્વાગત તમારું મન ભલે કરતું.

પછુ ધુબરીની ગેરહાજરીમાં તમારે જીવનના પત્રકમાં ગેરહાજર રહેવાની જરૂર નથી.

ટીપ સૂરે ગવાતું સંગીત એ જ સંગીત છે અને મૃદુ સૂરે ગવાતું સંગીત એ કોઈ ‘ચીજ’ નથી એમ કહી શકાશે નહિ.

બહારથી રસનું ‘ખ્યાલું’ દર વખતે તમને મળવાનું નથી એટલે તમારા દિલને જ તમારે એ ખ્યાલી તરીકે ‘ગોઠવી’ દેવું જોઈએ અને તમારે પોતે રસ ઠાલવવો જોઈએ. એનો રંગ જુદો આવશે.

જગતમાં જે કંઈ બને છે એ તમારા એકલાના મનો-રંજન ખાતર બનતું નથી.

એટલે તમે તમારા મનથી નાચતાં શીખો. અને આ માટે તમે કોઈ શોખને ઢંઢાળો.

તમને શેમાં રસ છે ? બોલો, વેપારમાં તમને રસ છે ? તો વેપારને માત્ર ‘બજાર’ તરીકે ઓળખો નહિ.

જેનાથી વેપારની ઘડિયાળ ચાલે છે, એ કાંટાઓને ઓળખો, એના વહીવટને ઓળખો, એની ચાવી હાથ કરવામાં તમારું મન રોકો. તમને આનંદ થશે ને વેપારને વિશાળ અર્થ કરવાનું તમને આવડી જશે.

તમારા ઘરની અંદર રંજન આપનારું કેટલું ચ તત્વ પડ્યું છે એનો ક્યારે ચ આશરો લીધો છે ?

એસીને વાતો કરવી એ પણ એક પ્રકારની મૃદુ ધુભરી છે.

ભૂતકાળ અને પ્રતાપી પુરુષોનાં જીવનના ચમકારને આજના જીવન સાથે મેળવી જોવામાં અને એ ચર્ચાને કુદું. બની વચ્ચે રાખી દેવામાં પણ એક પ્રકારની મજા છે.

બાળકો સાથે દિલ્લગી કરવામાં ચ એક ઉમદા પ્રકારનું રંજન ભરેલું છે.

પતંગિયાં જેવું તમે તમારું મન રંગી દેશો તો તમને કૂલો 'સાદ' દેશે.

તમારા મનમાં કોઈ વેદના હોય તો એ વેદનાની ખીજઓ સમક્ષ 'ઉબાણી' કરવાનો અર્થ નથી.

એ વેદનાને તમે જાળવી રાખો, ગુલાબ જેમ કાંટાને જાળવી રાખે છે તેમ તો તમારી વેદનાના કાંટા પણ ખીજઓનું તમારા પ્રકુલ્લિતદિલગુલાબ ભણી જ ધ્યાન ખેંચશે.

તમારી વેદનાની એમાં શોભા છે.

તમારા 'ઉદ્ધાસ'માં તમને રસ નહિ હોય તો બહારની દુનિયાને તો તમારામાં જરાય રસ નહિ પડે.

તમારા પ્રત્યેની તમારી પોતાની વલણ તમે સુધારો.

બીજાઓને તમે જે માન આપો છો, એ માન માટે તમારું 'મન' પણ અધિકારી છે.

તમારું મહત્વ તમે ઓછું કરો મા.

કુદરતે માનવજીવનની જે ભાત ગૂંથી છે, એ ભાતમાં તમારી જિંદગી પણ ગૂંથાઈ ગઈ છે.

માનવ તરીકે તમે દુનિયામાં હરોફરો છો, તો માનવ એ તો કાળ પર ઊડતી કલગી છે.

માનવે દુનિયા શણગારી છે. માનવે હાસ્ય કર્યું છે, આંસુ પાડ્યાં છે, દુનિયા માટે.

માનવનો આ વારસો દરેકેદરેક માનવીને મળેલો છે.

તો પછી રસ સુકાવાની વાત શા માટે કરો છો ?

સૂકી મનસપાટી પર તમારા મિબ્બજના ફેરાં ઉતારો. પછી જે કાંઈ બને એ જોયા કરજો.

તમારું મન શુભાખી ન બને તો! કહેજો.

પદ

સંદેશની પાંખ

વૃષાઞ્કતુ આવી હતી. ધરતી જળધારા માગી રહી હતી. ધરતી મેઘ માગતાં શરમાતી હતી એટલે મોરલાનો કંઠ મે માગી રહ્યો હતો. મોરલાના ડોકના રંગ ચમકતા હતા; આકાશમાં સાત રંગનું મેઘધનુષ્ય ટીપાંનાં તીર ફેંકવા એંચાઈ રહ્યું હતું.

આવી ઋતુમાં પ્રિયાથી ભુદો પડીને પ્રિતમ એક શિખર પર ઊભો હતો. કુદરત નવસર્જનનું ગીત ઉપાડી રહી હતી. પ્રિતમનાં હૃદયની અંદર પ્રણયનો ભીનાશ પથરાતો હતો.

પ્રિયા દૂર હતી. ઘણી દૂર. પ્રિયા પાસે હતી, ઘણી પાસે. પ્રિતમની આંખ આકાશમાં એકઠાં થયેલાં અને એકઠાં થઈ આલ્યાં જતાં વાદળ પર પડી.

સંદેહ વાદળાંનો કટકો પ્રિયતમને ડોરા કાગળનો કટકો લાગ્યો. દિલની બોલીથી એણે વાદળાં પર સંદેશ લખવા માંડ્યો.

વાદળાંને એ પ્રિતમે ટપાલીનું કામ સોંપ્યું અને ગામડાંની અંદર ટપાલી પગે ચાલી ટપાલ આપવા નીચ છે તે વળતે એ ધૂધરાનો રણઝણાટ ઊભો કરે છે એમ વાદળોએ પણ એની ટપાલ લઈ ગડગડાટ કરવા માંડ્યો.

યક્ષનો સંદેશો વાદળે લીધો; અને કાલિદાસ જેવા યુવાનદિલ કવિએ એ સંદેશાને કવિતા પર ઝીલ્યો. યક્ષ પ્રખ્યાત બની ગયો.

નળ અને દમયંતી વચ્ચેનો ‘હૃદયસંવાદ’ હંસે ઊડી ઊડીને જગાડી દીધો હતો. હંસ મશહૂર બની ગયો.

કમલનાં પાંદડાં ઉપર સંદેશ લખીને કમલનું પાન પ્રખ્યાત થયું છે.

યુગ ફર્યો છે. વાદળાં આજે ય નામે છે પણ એ વાદળાં પ્રિયા અને પ્રિતમની ચાકરી કરવાની ના પાડતાં લાગે છે.

હંસ પણ તરે છે પણ એ તરતા હંસ પાળેલા હોય છે. આગ્રહ હંસ આગળ જવા માટેના પગ આપણે ખોઈ બેઠા છીએ.

કમલનાં પાંદડાં નજરે પડે છે, પણ એના પર કવિતા લખવાનું, એના પર પ્રણયનો સંદેશ લખવાનું કોઈને સૂઝતું નથી. કમલ બજારમાં બેચ છે અને એના ભાવ બોલાય છે.

આજે તમારો સંદેશો તમે નવી રીતે કરતો કરી શકો છો અને એ સંદેશો લઈ જતું વાહન એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ વાહન છે.

પ્રિયા માટે જ શા માટે ? જગત આખાં માટે, તમારી નાની કે મોટી દુનિયા માટે તમે દૂર ઊભા રહી યક્ષની માફક સંદેશો મોકલી શકો છો.

એ સંદેશો માત્ર તમારા એકલા પ્રણયની વાત કહેતો નથી. એ એકલા તમારા વિરહને ઘૂંટતો નથી.

તમારું વ્યક્તિત્વ ઊભું કરો, એમાં સુવાસ મેળવો એટલે આપોઆપ એ સુવાસ વાહન બની તમારાં વ્યક્તિત્વનો સંદેશો સૌને પહોંચાડી દેશે.

યક્ષે ભલે વાદળાં માગ્યાં, નળે ભલે હંસ માગ્યો, તમે વ્યક્તિત્વ માગજો, અને સુવાસ માગજો. તમે તમારી દુનિયાના યક્ષ બની જશો. એક કાલિદાસને બદલે ઘણા માણસો તમારી ખુશ્નોનો પ્રચાર કરશે.

આવું વ્યક્તિત્વ ઊભું કરવા માટે તમારે કોઈ પહાડ પર જઈ એના પર ઊભા રહેવાની જરૂર નથી.

જીવનના નાના પ્રસંગોમાંથી તમારે તાંતણો હાથ

કરવો જોઈએ અને એ તાંતણામાંથી આકર્ષત ભાત ગૂંથી દેવી જોઈએ.

પુશ્પો એક એવી ચીજ છે કે જગત એનો ક્યારેય વિરોધ નહિ કરે. અંતરની પુશ્પો ઊભી કરવા માટે તમારે તમારાં તમામ વર્તન ઉપર કાબૂ મેળવવો પડશે.

હુનિયામાં એળજો માણસો મરી ગયા, હજુ ય મરે જાય છે અને લવિષ્યમાં મર્યા કરશે. પણ એમાંથી થોડા એમની પાછળ પુશ્પો મૂકતા જાય છે, એ પુશ્પોનો વારસો આપણા મોટામાં મોટો વારસો છે. ધન આવે છે અને ઊડી જાય છે, માલમિલકત ઝગમગે છે અને ગાંજાં પડે છે, વારસામાં મળેલી ચારિત્ર્યની પુશ્પો ક્યારેય ઊડી જતી નથી.

પ્રસંગે પ્રસંગે એ પુશ્પોને જગત સંભારે છે.

“અરે એમની વાત થાય ? એ તો ઉદાર હતા, એ તો ચારિત્ર્યવાન હતા, એ તો ગુલાબી સ્વભાવના હતા, એ તો પ્રેમાળ હતા.”

અલિપ્રાયોના આ પડઘા એ મોટામાં મોટું વસિયતનામું છે.

માનવીની હાજરી કરતાં ય એની ગેરહાજરી વધુ અસરકારક બનતી હોય તો જ એ હાજરીમાં શક્તિ છે.

તમારા વ્યક્તિત્વનો સંદેશો પહોંચાડવા માટે કુંજલડી લલે તમારી પાસે ન આવે, લલે વાદળાં ન એકઠાં થાય, લલે હંસ ન દેખાય; તમે તમારી જીવનચિકી તમારી પાસે જ રાખજો. જીવતા જગતા માણસો જ તમારી પાસે આવી, તમારો જાદુ અનુભવી, તમારા વ્યક્તિત્વનું અત્તર એમના અંતર પર લગાડી તમારો સંદેશ જાગતો કરી દેશે.

નવા પ્રકાશનો

નવસંકલ્પ

૧ સુવર્ણમુખ	રા. ના. પાઠક ૩-૮-૦
૨ અદિત કલેવરો	વર્મા-પરમાર ૩-૮-૦
૩ હીપનિર્વાણ	દેશિક ૩-૪-૦
૪ કપમા	બાબુભાઈ વેલ ૨-૮-૦
૫ પરિવર્તન	પીતામ્બર પટેલ ૪-૦-૦
૬ શામા	અનુ. સમ્બલ ૫-૦-૦
૭ અણુખૂદ દ્વારા	અધિનીકુમાર ૩-૦-૦
૮ શરી જતાં	૨-૮-૦
૯ પશ્ચિમને સમરાંગણ	૩-૦-૦

ચાત્રી

૧ લખચોરાસી	પન્નાલાલ પટેલ ૩-૦-૦
૨ પરામી	હ. સોમયા ૨-૮-૦
૩ પાંખ વિનાના	હ. અભિયાર ૩-૦-૦
૪ બીલીપત્ર	મ. પરમાર ૩-૦-૦
૫ રંગ છે બારોડ	મેઘાણી છપાય છે
૬ ઇવનનાં વહેણ	રસિકલાલ પરીખ ૩-૦-૦

સાહિત્ય અને વિવેચન

૧ આપની સેવામાં	નિતુભાઈ મહેતા ૩-૦-૦
૨ પરિભ્રમણ	મેઘાણી ૩-૦-૦
૩ આલોચના	રા. વિ. પાઠક ૩-૮-૦
૪ નર્ગદ	" ૨-૦-૦
૫ સાહિત્ય અને પ્રગતિ ગ્રંથ બીજો	૩-૦-૦
૬ સાહિત્યવિહાર	અ. મ. રાવળ ૩-૦-૦

કાવ્ય

૧ રવીન્દ્રસીમા	મેઘાણી ૨-૮-૦
૨ પ્રાચીના	કમારેશ્વર લેખી ૨-૮-૦
૩ કવેશી અને ચાત્રી	દુર્ગેશ શુક્લ ૨-૦-૦
૪ રાખૂમીત	સં. કરસનદાસ માલિક ૧-૮-૦
૫ વરદાન	સુરેશ ગાંધી ૨-૦-૦

બારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. ૨૮ બો. ૬૯૮ મું. બો. ૧
પો. ૨૮ બો. ૬૯૮ મું. બો. ૧

વિવેચન ગ્રંથમાળા

[૫૬ પાંદડું]

વાવેકે લખાજમ રા. આઠ

ગુજરાતનાં લઘુપ્રતિષ્ઠિત વિવેચકોના સાહિત્ય વિવેચનોથી આ ગ્રંથાવલિ શરૂ કરવામાં આવી છે, ગુજરાતની આ પ્રકારની આ પહેલી પુસ્તકશ્રેણી છે.

આકર્ષકના ત્રણે પુસ્તકોનાં લેખક ગુજરાતના લઘુપ્રતિષ્ઠિત વિવેચકો છે. એકા સાથે એક જ ગ્રંથાવલિમાં લેખકોના આવે સંમન્નય વિરલ હોય છે.

સાચા એકી નકલો છપાવી હોઇને પાછળથી આ પુસ્તકો ન મળે તો અમને સંતોષ કરના નહીં.

[૧] પં. અમલ નાકેરબટ મવાળી કરનાર
આદિત્યભટ્ટ ખરેખર પરિભ્રમણ છે. તમે એમાં અનેક વસ્તુઓને રસિક કરી કરીને મૂકી છે. અને એવી વસ્તુઓ ધણે શોખ છે. હજુ પણ મદારીના ખેલ, રતનવલ્લભી તમાસી, ડાકલાં વગેરે બધાં જોવાં સાંભળવાં મને બહુ જ ગમે છે અને જરાપણ ચાક વિના વાંચ્યે જવાય એવી શૈલીમાં લખાયું છે. તમે એક માણસને રસિક થવા માટે શું શું કરવું તે લખ્યું છે તો આને માટે કહી શકું કે માણસ આવાં પુસ્તકોથી જગતમાં રસ લેતાં શીખે છે. આપની વાન તો બહુ આશ્ચર્યકારક લાગી.

સમનારાયણ વિ. પાંડક

આપણાં બધાં નમક નામનાં માણસ વિ. પાંડક

વિવેચન, દેવ આગળ ફરાવેલા દીપની પેઠે સર્જન સાહિત્યનું અર્થન કરે છે, તેના સાંદર્ભને રચુદ કરે છે એટલું જ નહિ, તેને જીવતું પણ રાખે છે. સર્જન અને વિવેચન બન્ને પોતાના જમાનાની જીવનદિશાસૂચી થકે છે. આવી ભાવનાને મૂર્ત કરના લેખોને અંગ્રહ અનેકને ઉપયોગી થઈ પડશે.

[૨] સ્વામીદાસ બાપડાના નવનવજાત મન પાંડક

ગુજરાતી નાટકસાહિત્યનું રેખાદર્શન ને એવા બીજા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો, વિવેચનો ને અવલોકનોનો ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓને તથા વિદ્યાર્થીઓને એક સરખો ઉપયોગી નીવડનાર ગ્રંથ. (જુનમાં પ્રગટ થશે)

આ ત્રણે પુસ્તકો એકા સાથે ગ્રંથાવલારને રૂપિયા આઠમાં મળશે.

મા ર ના

સાહિત્ય

સં

